

ПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ
Український науковий журнал
Видається з серпня 2003 р.

Вища атестаційна комісія України
визнала журнал фаховим виданням з
політичних і соціологічних наук
(Постанова Президії ВАК України
№1 – 05/10 від 10. 12. 2003)

Свідоцтво про реєстрацію: KB №5619 від 15.11.01
Засновники: **Український центр політичного менеджменту**
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Кураса Національної академії наук України
Видавець: **Український центр політичного менеджменту**
Шеф-редактор – **Анатолій Толстоухов**
Головний редактор – **Юрій Шайгородський**
Адреса: вул. Волоська, 3, Київ, 04070 Тел. 238-65-49
E-mail: 010@politik.org.ua
Електронна версія журналу розміщується на сайті
Українського центру політичного менеджменту:
www.politik.org.ua

• політологія • соціологія • психологія • конфліктологія

• Політичний менеджмент •

№ 5(26)
2007

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук, академік Академії педагогічних наук України, ректор Київського національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, проректор Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили

Віль Бакіров, доктор соціологічних наук, ректор Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Євген Бородин, кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Микола Василенко, доктор фізико-математичних наук, професор Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Світлана Василенко, доктор політичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, професор Одеської національної морської академії

Микола Головатий, доктор політичних наук, академік Міжнародної кадрової академії, перший віце-президент – ректор Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувач кафедри соціальних наук Університету економіки та права „КРОК”

Сергій Кисельов, кандидат філософських наук, керівник магістерської програми „Політолог” Національного університету „Києво-Могилянська академія”

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, завідувача відділом Інституту держави і права ім. В. Корецького Національної академії наук України

Ольга Куценко, доктор соціологічних наук, завідувача кафедрою соціальних структур та соціальних відносин факультету соціології Київського національного університету ім. Т. Шевченка

Юрій Левенець, доктор політичних наук, член-кореспондент Національної академії наук України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Сергій Makeєв, доктор соціологічних наук, завідувач відділом Інституту соціології Національної академії наук України

Микола Михальченко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, президент Української академії політичних наук

Володимир Полтораєв, доктор філософських наук, директор Центру соціологічних і політичних досліджень „Соціополіс”

Анатолій Романенко, заступник головного редактора журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік Української академії політичних наук, завідувач відділом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Анатолій Толстоухов, доктор філософських наук, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, Міністр Кабінету Міністрів України, шеф-редактор журналу

Микола Чурилов, доктор соціологічних наук, генеральний директор ТОВ „TNS –Ukraine”

Юрій Шайгородський, кандидат психологічних наук, президент Українського центру політичного менеджменту, головний редактор журналу

Валентин Якушик, доктор політичних наук, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”

З М І С Т

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ	
Джордж Ф. Бішоп. Ілюзія громадської думки: факт і артефакт в американських опитуваннях	3
Едуард Золотухін. Політичний маркетинг: багатозначність поняття	13
Вікторія Полянська. Політичний стиль як явище світ-естетики і світ-політики	23
ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ	
Олег Траверсе. Історіографічні аспекти вивчення проблеми політичного лідерства	30
Тетяна Ткаченко. Опозиція як політичний інститут і форма суспільного протесту	40
Михайло Гордієнко. Процес еволюції та політичні перспективи ідеології консерватизму	46
ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС	
Вікторія Петренко. Політична мова як предмет наукового дослідження.....	60
Олександр Трухачов. Принцип зворотного зв'язку в українській політичній комунікації	69
ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА	
Валерій Бортников. Соціокультурний вимір політичної участі	76
ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО	
Тарас Матвійчук. Соціальні реалії в політологічній тематиці	92
ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ	
Оксана Герасимова. Держава та мова в контексті процесів глобалізації	99
ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ	
Андрій Костирев. Ціннісна комунікація як умова консолідації української нації	105
Світлана Бойко. Етнократія як суспільно-політичне явище	117
ВИБОРЧІ ТЕХНОЛОГІЇ	
Андрій Нальотов. Виборчі технології як чинник впливу на масову свідомість	126
ГЕОПОЛІТИКА	
Марина Шульга. Геополітичні виміри української євроінтеграції в уявленнях російських науковців	138
РЕГІОНАЛЬНА ІНТЕГРАЦІЯ	
Дмитро Дубов. "М'яка" десуверенізація країн-членів Європейського Союзу	148
ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД	
Ігор Авдошин. Адміністративно-правовий режим діяльності військових аташе на території держав акредитації	160
ПОСТАТІ	
Тетяна Бевз. Політика як наука в рецепції Олександра Строніна	170
АКТУАЛЬНІ ВИДАННЯ	
Лариса Кочубей. Комунікативна природа ціннісних ідей парламентаризму	181
Анатолій Пахарєв. Ідеї державності у працях українських мислителів кінця XVI - середини XVIII століття	184
КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ	
Вийшов у світ № 5 (25) журналу "Соціальна психологія"	190

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України.
Протокол № 6 від 27.09. 2007 р.

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Підписано до друку 28.09.2007 р. Формат 70 x 100/16.
Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 11,75. Облік.-вид. арк. 10. Зам. № 718. Наклад 600 примірників
Безоплатно. Не для продажу

Надруковано з готових фотоформ у видавництві "Інтер Графіка"
36000, м. Полтава, вул. Кагамлика, 80

© Український центр політичного менеджменту, 2007

**Ілюзія громадської думки:
факт і артефакт
в американських опитуваннях
(Уривки з книги. Частина 2)**

Джордж Ф. Бішоп,
професор відділення політології
університету Цінциннаті (США)

В цьому числі журналу ми продовжуємо публікацію уривків з книги професора університету Цінциннаті (США) Джорджа Ф. Бішопа „Ілюзія громадської думки: факт і артефакт в американських опитуваннях громадської думки”. (Вступ до цієї праці надруковано в № 1 нашого журналу за 2007 рік). Нижче подається перший розділ книги, що має провокаційну назву „Оманливість громадської думки”, присвячений аналізу теоретичних і методологічних проблем дослідження громадської думки, які, з точки зору автора, ставлять під сумнів сам факт її існування у тому вигляді, як її подають сучасні дослідження та ЗМІ. Чи існує громадська думка як окремий феномен поза її дослідженнями? Чи є громадська думка статистичною сумою індивідуальних думок індивідів? Чи громадян насправді турбують проблеми, про які їх запитують полстери? Чи є в респондентів власні думки стосовно більшості цих проблем? Чи правильно формулюються запитання? Чи однаково респонденти інтерпретують їх? Чи означає запитання для респондентів те ж саме, що й для дослідників? Це лише частина проблем, над якими роздумує в цьому розділі Дж. Ф. Бішоп.

Переклад з англійської здійснив кандидат психологічних наук Дмитро Позняк.

Оманливість громадської думки

Стверджувати щось певне з приводу
громадської думки так само складно,
як і потиснути руку Святому Духові.

В. О. Кі Молодший

(„Громадська думка і Демократія”)

Артефакти, фікції та ілюзії

„Громадської думки не існує”, – заявив сучасний французький соціолог П'єр Бурд'є (Pierre Bourdieu, 1979)¹. Критикуючи опитування громадської думки у доволі гострій формі та під кутом зору ідеології, Бурд'є, нагадуючи докори Герберта Блумера (Herbert Blumer, 1948a),² стверджує, що опитування громадської думки в сучасному суспільстві широко об'єктивовані інтересами політичної та журналістської еліти, а їх найбільшою функцією є, можливо, „нав'язувати думку, що громадська думка існує і що вона є сумою індивідуальних точок зору” (с. 125). Сам Блумер (1948b), у свою чергу, вважав розуміння громадської думки як суми індивідуальних точок зору „нісенітницею”. Отже Бурд'є описує типову презентацію „громадської думки” в прес-релізах та публікаціях в ЗМІ як „артефакт у чистому вигляді, функції якого полягають у запереченні факту, що стан громадської думки в певний проміжок часу є результатом системи психологічних впливів і тисків; немає нічого більш неадекватного, ніж вираження громадської думки у відсотках” (с. 125)³.

„Громадська думка”, принаймні у тому вигляді, як її представляє сучасна преса, є артефактом для Бурд'є не тільки тому, що вона приховує політичні сили, які стоять за нею та зумовлюють її динаміку, але й тому, що, на його думку, уся сучасна царина опитувань громадської думки заснована на дуже хиткому фундаменті сумнівних припущень. Бурд'є,

¹ Тут і далі ми зберігаємо стиль цитування Американської психологічної асоціації відповідно до стилю оригіналу. Для зручності читача окрім українського перекладу імен та прізвищ, що зустрічаються в тексті, подається також англійський варіант їх написання, крім випадків, коли ці імена загальновідомі. (Прим. перекл.).

² Хоча ім'я американського соціолога Герберта Блумера досить відоме українському читачеві, вважаємо за доречне нагадати, що його стаття „Громадська думка та її опитування”, опублікована в журналі „American Sociological Review” 1948 року, стала відправною точкою для критики методології опитування громадської думки в Сполучених Штатах. Ця тепер вже класична публікація є однією з найвідоміших та найбільш цитованих статей в галузі опитувань громадської думки в США. (Прим. перекл.).

³ Вітчизняному читачеві може бути цікавим переклад роботи П'єра Бурд'є російською: Бурдье П. Общественное мнение не существует. / Социология политики : Пер. с фр. Г. А. Чередниченко / Сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. / - М.: Socio-Logos, 1993. - С. 159 – 177. (Прим. перекл.).

насамперед, стверджує, що в практиці опитування громадської думки помилково припускається, що, по-перше, кожен респондент достатньо політично та інтелектуально компетентний, аби трактувати та інтерпретувати питання на такому рівні, як це роблять полстери і журналісти, та, по-друге, що всі громадяни повинні мати точку зору з будь-якої нагоди. Загальна практика применшення, узагальнення або простого ігнорування відповідей на кшталт „важко відповісти” або „не маю власної думки” не лише посилює ілюзію того, що кожен або майже кожен має думку стосовно певних питань, але й має „політичний підтекст” (рівної участі громадян в політиці – **прим. перекл.**), тому що всі ці „невідповіді”, як їх називає Бурд’є (початок 1970-х рр.), були загалом більш поширені серед жінок, ніж серед чоловіків та зустрічалися й продовжують зустрічатися серед людей з меншою освітою частіше, ніж серед краще освічених. Безперечно, зі зменшенням політичного впливу та освіченості респондента зменшується і його здатність зрозуміти запитання, сформульовані в опитувальнику, так, як це можуть робити журналісти або представники політичної еліти.

Перегукуючись з попередньою критикою Блумера (1948а, 1948b), Бурд’є чинить напади на типові хибні уявлення полстерів про те, що „всі думки мають однакову вагу” і, таким чином, повинні однаково оцінюватися під час публікації статистичних результатів опитувань для широкого загалу та політичної верхівки. Для Бурд’є, так само, як і для Блумера, немає нічого більш далекого від реальності, ніж саме розуміння того, як різні групи людей чинять вплив на законодавців, виконавців та політичних гравців в умовах диференційованого суспільства. І Бурд’є, і Блумер сказали б, що певні групи людей та окремі думки завжди важитимуть більше, ніж інші. Помилкове ж тлумачення того, що всі думки рівноважні, стверджує Бурд’є, виникає через те, що думки респондентів відтворюються в умовах штучної та ізольованої ситуації інтерв’ю, а не в контексті реальних життєвих ситуацій, в яких ці думки формуються та висловлюються.

Без сумніву, Блумер, який наголошував на розбіжностях серед різних груп у формуванні та вираженні громадської думки, погодився би з наступними висновками Бурд’є: „Важливою річчю є те, що опитування розглядають громадську думку як просте додавання думок окремих індивідів, зібраних в ізольованій ситуації, в якій індивід навпомацки знаходить та висловлює окрему точку зору. В реальному житті кожна конкретна думка є результатом конкретних впливів, а сформовані точки зору є наслідком конфліктів таких впливів. Прийняття певної точки зору щодо існуючої проблеми означає вибір певної окремої групи, що стоїть за нею, що, в свою чергу, приводить нас до розуміння хибності іншого постулату – припущення, що всі думки рівноважні”.

Уся ідея опитування громадської думки базується на тому, що Бурд’є

**Ілюзія громадської думки:
факт і артефакт в американських опитуваннях**

Джордж Ф. Бішоп

називає помилковим припущенням: сам факт постановки питання передбачає наявність суспільної узгодженості щодо певної проблеми та її значущості для громадян. Проте для Бурд'є багато, якщо не більшість питань, які стають предметом опитування, відображають скоріше інтереси політичної та журналістської еліти, ніж є нагальною потребою простих людей, занурених у повсякденні турботи. Здебільш респондентів запитують про абстрактні політичні аспекти, а не про конкретні реалії повсякденного життя. Та й полстери, які представляють та обслуговують верхівку суспільства, самі створюють штучний ефект значущості подібних проблем шляхом регулярного включення їх до опитувальників. Найважливішим результатом опитування громадської думки, за Бурд'є, є, таким чином, те, що вони створюють ілюзію існування одностайної громадської думки „з метою виправдання політики та способів її реалізації” (с. 125).

Лімор Пір (Limor Peer, 1992), підтримуючи критику Мішеля Фуко (Michael Foucault) щодо інформації та влади в суспільстві, також стверджує, що сучасна практика досліджень громадської думки є „владним механізмом, що допомагає створити „суспільство, яке має думку”, а наслідком цього процесу є „встановлення влади, нагляду та контролю” в суспільстві. Приймаючи до уваги точку зору, що опитування нині є частиною більш широкої тенденції щодо „посилення раціональності громадської думки”, Гербст (Herbst, 1993) так само вважає, що вони запроваджують контроль в демократичних суспільствах через створення ілюзії, що „громада вже висловилася стосовно певної проблеми у певний спосіб”.

Звичайно, не обов'язково поділяти марксистські погляди Бурд'є щодо владної діалектики в основі опитувань громадської думки, тезу нав'язування влади Фуко (1979; 1980), твердження Гінзберга (Ginsberg, 1986) про те, що опитування призводять до „приручення громадських поглядів”, чи теорію Габермаса (Habermas) про те, як зростання популярності опитувань громадської думки може призвести до занепаду громади як такої (Beniger, 1992; Goodnight, 1992), для того, щоб погодитися, що вибір самої теми опитування в переважній більшості випадків навряд визначається пересічними громадянами. Досить познайомитися зі змістом проблем в **Нью Йорк Таймз**, **Вашингтон Пост** чи **Уолл Стріт Джорнал**, щоб побачити підводну частину проблем, питання щодо яких задаються полстерами. Не треба також поділяти критику Бурд'є та інших для того, щоб замислитися, а хто ж саме задає „порядок денний” для ЗМІ (якщо не йдеться, безумовно, про такі події, як 11 вересня 2001 року), як не „політичний прошарок суспільства, що поділяє певні ідеї: полстери, консультанти ЗМІ, стратеги політичних кампаній, рекламисти, політологи, репортери, коментатори та автори газетних публікацій”. Так само не треба поділяти цинізм Бурд'є для того, щоб запитати, як робить С'юзен Гербст (Susan Herbst, 1992) в своїх коментарях до останнього, чи не є те, що

називається „громадською думкою” в ЗМІ, лише „проекцією того, про що думають політичні еліти та журналісти?” (с. 222). Громадської думки для Бурд’є не існує – за винятком її розуміння як **артефакту**, що продукується індустрією опитування громадської думки. Як, можливо, висловився б з цієї нагоди Блумер, опитування самі продукують та узагальнюють „громадську думку”.

Продовжуючи цей контекст, С’юзен Гербст, одна з послідовниць Блумера, говорить про громадську думку як про „соціально конструйовану” реальність, створену нашою спільною моделлю демократії в сучасному суспільстві, методологією та теорією опитувань громадської думки, риторикою політичних лідерів та журналістами, що публікують та інтерпретують результати опитувань і стан громадської думки в ЗМІ (Herbst, 1988). Для Гербст громадська думка як соціальний конструкт поєднується, зрештою, зі ЗМІ та культурою постмодерністського суспільства. З точки зору критичного конструктивізму (Lewis, 2001), опитування громадської думки не варто вважати „науковим” інструментом, але скоріше певною культурно-зумовленою формою створення новин, підконтрольною наявній політичній ідеології. Звідси виходить і постмодерністська точка зору, що громадської думки не існує. Існують лише певні способи її відображення. Виходячи з принципу непевності Гейзенберга (Heisenberg), суперечки навколо громадської думки спричиняють „багато галасу навколо нічого”, оскільки остання просто не існує сама по собі, окремо від її вимірювання. Як соціолог Ерл Баббі (Earl Babbie, 1986) нагадує нам у статті „Концепти, індикатори та реальність”, такі поняття, як „громадська думка” є вигадкою нашої уяви, і хоча саме це визначення є корисним узагальненням для наукового дослідження, проблема полягає в тому, що в ньому хибно вбачають більше змісту, ніж є насправді.

Бурд’є, звичайно, не був ані першим, ані останнім серед тих, хто інтерпретував громадську думку як фікцію чи ілюзію. Починаючи з класичних демократичних теорій Бентама, Брюса, Локка чи Руссо, велика кількість критиків-філософів та представників соціальних наук намагалася дати визначення громадській думці та довести сам факт її існування [див., приміром, Ноель-Нойман (Noelle-Neumann, 1993), яка подає блискучий огляд багатьох таких концептуалізацій ⁴; див. також Спліхал (Splichal, 1999), розділи 1- 3 з глибоким історичним оглядом концепцій громадської думки в XX ст.]. В епоху, що передувала опитуванням громадської думки, Уолтер Липман (Walter Lippmann, 1922;

⁴ Зацікавленим читачам може стати в нагоді переклад книги професора Ноель-Нойман російською мовою: **Ноэль-Нойман Э.** Общественное мнение. Открытие спирали молчания: Пер. с нем. / Общ. ред. и предисл. Мансурова Н. С. – М.: Прогресс-Академия, Весь Мир, 1996. (Прим. перекл.).

**Ілюзія громадської думки:
факт і артефакт в американських опитуваннях**

Джордж Ф. Бішоп

1925) передбачив багато пізніших зауваг і теорій, включаючи й критику Бурд'є, коли говорив про політичну необізнаність та некомпетентність звичайного громадянина, про „фантом публіки” й про те, що концепція „громадської думки” була створена елітами, які задають сам дискурс демократичного суспільства. Для Ліпмана й багатьох наступних критиків проінформованого та політично-обізнаного громадянина просто не існує – не тому, що більшість людей просто неспроможні розуміти політику та суспільні проблеми, а скоріше тому, що в них немає ні часу, ні енергії для того, щоб перейматися подібними проблемами, які дуже далекі від їхніх щоденних турбот. З точки зору Ліпмана, традиціоналістська теорія, яка зумовлювала „функціонування уряду вимогами громади”, є фікцією, оскільки в її основу покладено ідею про громаду, що зумовлює хід подій, тоді як сама ідея громади є простим фантомом та абстракцією (Lippmann, 1925, 61).

Флойд Олпорт (Floyd Allport), видатний соціальний та політичний психолог із Сіракузького університету⁵, наводить ще переконливіші підстави вважати громадську думку фікцією. У своїй інавгураційній промові (з нагоди створення журналу в 1937 році – **прим. перекл.**) в журналі **Паблік Опіньйон Квотерлі**⁶ під назвою „Щодо науки про громадську думку” Олпорт (1937) розглянув різні метафоричні та фікційні способи вживання терміна – персоніфікації на кшталт „голос громадської думки” та „громадська згода”, помилкові твердження типу „громадськість висловила” таким чином, „країна проголосувала мляво” та інші проблемні способи вживання терміна, як, наприклад, звернення „громада” до тих, хто поділяє спільну думку. Випереджаючи свій час, Олпорт також наголошував на хибних журналістських тенденціях ототожнювати громадську думку з „громадською презентацією думок”. Це, на думку Олпорта, призводить до того, що коли ми читаємо про громадську думку в пресі або чуємо про неї в промовах чи в радіотрансляціях, то у нас створюється ілюзія виняткового її значення (Allport, 1937, 12). Для Олпорта як психолога думки є лише зразками індивідуальної поведінки, вербалізаціями щодо певної особистості, події чи ситуації, які можуть бути статистично узагальнені. Всі інші способи інтерпретації терміна „громадська думка” є лише спробами „видати старе вино за нове, переливши його в інші пляшки” та варіаціями на тему „групового мислення” („group-mind” fallacy) (Allport, 1924). Проте позбутися примари таких групових уявлень не просто, якщо поглянути на праці сучасних політологів щодо змін в „політичних настроях” (Stimson, 1999), зсувах у

⁵ Сіракузький університет в штаті Нью-Йорк, США. (**Прим. перекл.**).

⁶ Паблік Опіньйон Квотерлі (англ. Public Opinion Quarterly) – провідний американський журнал, присвячений проблемам громадської думки та опитуванням. (**Прим. перекл.**).

„підтримці політиків на макрорівні” (MacKuen, Erickson and Stimson, 1989) чи ідей про колективну мудрість „раціональної громади” (Page and Shapiro, 1992). Напевно, Олпорт би не здивувався відродженню подібних наукових фікцій.

Інавгураційна промова Олпорта виявилася на диво пророчною. Разом із зростанням популярності опитувань у 1930-х роках і запевненнями Джорджа Геллапа (George Gallup), що громадська думка є „пульсом демократії” та „голосом суспільства” (Gallup and Rie, 1940), концептуалізація громадської думки Олпортом як узагальнення індивідуальних точок зору раптом виявилася домінуючою парадигмою в дослідженнях. Як зазначив колишній редактор **Паблік Опіньйон Квотерлі** Вінсент Прайз (Vincent Price, 1992) в огляді соціологічних та соціально-психологічних концепцій громадської думки, така узагальнююча модель є простішим способом вивчення громадської думки, ніж емпірично невловимі зауваження Блумера та його колег. Переглядаючи історію поняття „громадська думка” з нагоди п’ятдесятиріччя журналу **Паблік Опіньйон Квотерлі**, Філіп Конверс (Philip Converse, 1987) відзначає перемогу більш практичного визначення полстерів над Блумерівським розумінням громадської думки. „Що дало створення індустрії з вивчення громадської думки, так це усталення визначення останньої та стабілізація цього визначення на майбутнє” (с. 13). Це визначення так вкоренилося, що сьогодні ми майже незмінно розглядаємо громадську думку як те, що „вимірюється опитуваннями”, чи те, що ці опитування „можуть виміряти з мінімальною похибкою” (с. 14). Як сказав колега Конверса Бенджамін Гінзберг (Benjamin Ginsberg, 1986), „результати опитувань та громадська думка стали сьогодні майже синонімами” (с. 60).

Проте порівняння громадської думки з результатами опитувань, плюс – мінус кілька відсотків похибки, не зробило саму ідею громадської думки менш ілюзорною для багатьох критиків. Коментуючи практику сучасних опитувань, видатний фахівець в галузі мас-медіа та громадської думки Лео Богарт (Leo Bogart, 1972) зауважує, що, постійно звужуючи ідеї громадської думки до результатів опитувань, дослідник стає жертвою ілюзії: „Коли це зроблено раз, а потім ще і ще, то можна дуже легко скласти уяву, що ці результати є реальністю, а не розмитим і спотвореним відображенням реальності, яке, до того ж, змінює свою форму в залежності від нашої точки зору” (с. 15). Скептичний до того, що нам підносять результати досліджень громадської думки (чи як міг би сказати він сам – скоріше громадської необізнаності), Богарт поділяє модерністські погляди на те, що громадська думка все ж існує, але опитування не в змозі вловити її: „Є разюча різниця між реальною громадською думкою та опитуваннями, що, як у Платонівському міфі, вимірюють тіні від стіни у темній печері” (с. 17). В ході ототожнення громадської думки з тим, що вимірюють опитування, створюється ще одна ілюзія про силу та поляризованість думок (наприклад: „Америка розділена, – каже

опитування Геллапа”). „Через ототожнення громадської думки з результатами опитувань створюється ілюзія того, що громадськість взагалі має думку, тобто має певні усталені уявлення щодо чогось” (с. 20). Для Богарта, як і для будь-якого іншого науковця з подібними поглядами, справжньою проблемою є те, чи знають респонденти щось про ті проблеми, думкою про які в них цікавляться полстери? Сам Богарт так ставить це запитання: „Перше, що має запитати інтерв’юер, це: „Чи думали ви взагалі про це? Чи маєте ви думку щодо цього?”.

Критика Богарта відтоді знайшла стійких прибічників в журналістиці та в політичних рухах. Відображаючи надмірну залежність сучасних журналістів від опитувань громадської думки, Джей Розен (Jay Rosen, 1999) оплакує сучасний стан речей в індустрії її досліджень: „Сьогодні опитування створюють уяву про існування громадської думки буквально стосовно усіх проблем: лише опублікуйте результати дослідження і „громадська думка” миттєво стає реальністю”. Для критиків традиційної журналістики звичайні опитування зачіпають лише верхівку громадської думки; „справжня” громадська думка, як вони вважають, може бути тільки стосовно суспільно важливих проблем, на основі яких, на думку Янкеловича (Yankelovich, 1991), базуються „громадські судження”. Журналіст Коул Кемпбел (Cole Campbell) вважає, що в редакторів ЗМІ просто „немає зобов’язання „висвітлювати реальність” у своїх новинах” (інтерв’ю в Warren, 2001, с. 188). Проте звичайні опитування, на думку Кемпбела, просто не можуть „передати цю реальність тому, що вони лише вимірюють верхівку структури наших думок... Громадська думка з більшою вірогідністю продукується в звичайних розмовах, у яких люди доходять громадської згоди щодо проблем і способів їх вирішення” (с. 188). Коментуючи висловлювання щодо сумнівів стосовно громадської необізнаності та потреби політиків в існуванні ідеального, добре проінформованого про всі нагальні проблеми суспільства, Джеймс Фішкін (James Fishkin, 1992; 1995) наводить приклад того, що він називає „споглядальним опитуванням громадської думки”: „Звичайне опитування громадської думки моделює те, що думає електорат. Споглядальне опитування моделює те, що електорат **буде** думати, якщо, гіпотетично, йому б довелося виробляти думку щодо цього. Завдання споглядального опитування – передбачення, а не констатація. Воно сповіщає нас про те, що думала б громадськість про тих чи інших кандидатів, якби вона мала можливість для інтенсивних роздумів з цієї нагоди та доступ до потрібної інформації” (Fishkin, 1992, р. 81).

Це далеко не перший приклад, коли журналісти і полстери чують застереження, що дослідження громадської думки насправді є дослідженням громадської необізнаності. Критика щодо досліджень громадської думки та оманливих уявлень щодо останньої знову повертає до життя стару ідею про неспроможність опитувань відтворити той величезний шар громадської необізнаності, який маскують під назвою

„громадської думки”. У своїй критиці масових опитувань Ліндсей Роджерс (Lindsey Rogers, 1949), один із найгостріших опонентів Джорджа Геллапа, наводить багато подібних зауважень. „Чому коли полстери виявили великий відсоток електорату, який не має думки стосовно певного питання, вони ігнорують цей факт під час оголошення результатів дослідження?” (с. 139). В такому ж ключі висловлювався й один із перших дослідників громадської думки Елмо Роупер (Elmo Roper, 1942) у своєму нарисі в журналі **Форчун** під назвою „Нехай не поведуть сліпі”: „Я вважаю, що наголос в дослідженнях громадської думки був істотно змінений. Я вважаю їх першим завданням досліджувати межі громадської необізнаності”.

Багато років потому його син Бернс В. „Бад” Роупер (Burns W. „Bud” Roper, 1983) у зверненні „Деякі речі, що мене турбують” до Американської асоціації дослідження громадської думки в якості її президента знову повернувся до проблем громадської необізнаності, що були висунені його батьком, говорячи про брак обізнаності американців під час обговорення програми озброєння МХ в Конгресі⁷: „Чи варто нам взагалі вимірювати та оприлюднювати громадську думку стосовно тих проблем, з якими обізнана лише невелика частка населення? Чи варто такій громадській думці – якщо ми маємо підстави називати це громадською думкою – відводити якусь роль у формуванні політики щодо подібних проблем?” Чи, як вважало чимало фахівців від моменту самого зародження практики опитувань громадської думки, респонденти, в яких немає думки щодо певної проблеми, повинні відфільтровуватися або принаймні відокремлюватися від більш проінформованих громадян під час аналізу та публікації результатів досліджень? Щиро відданий дослідженням громадської думки як інструмента вимірювання „волі народу”, Джордж Геллап (1947), тим не менше, теж усвідомлював проблему необізнаності респондентів, а відтак виробив механізм, який згодом одержав назву „нонатитюд” (Asher, 2001; P. Converse, 1970), а саме „п’ятивимірний дизайн опитувальника”, що, як правило, ігнорується в сучасній практиці масових опитувань⁸.

⁷ Програма МХ – від англійського „Missile experimental” – „експериментальне озброєння” обговорювалася в американському Конгресі в середині 1980-х років. (Прим. перекл.).

⁸ Оскільки мова про п’ятивимірний дизайн опитувальника („quintamensional questionnaire design”) йде в розділі 9 книги професора Дж. Бішоп, ми вважаємо за потрібне надати читачеві певну уяву про спосіб постановки запитань, запропонований Дж. Геллапом 1947 року з метою скринінгу непроінформованих респондентів і тих з них, які не мають думки про певну проблему. З метою вирішення цієї проблеми Геллап запропонував вимірювати п’ять ключових вимірів індивідуальних точок зору: усвідомлення респондентом проблеми та ступінь його компетентності в ній (1); загальні „спонтанні” погляди респондента на проблему (2); точка зору респондента щодо проблеми (3); причини, що спонукають його дотримуватися цієї точки зору (4); інтенсивність (сила) його точки зору на проблему (5). (Прим. перекл.).

Ілюзія громадської думки:

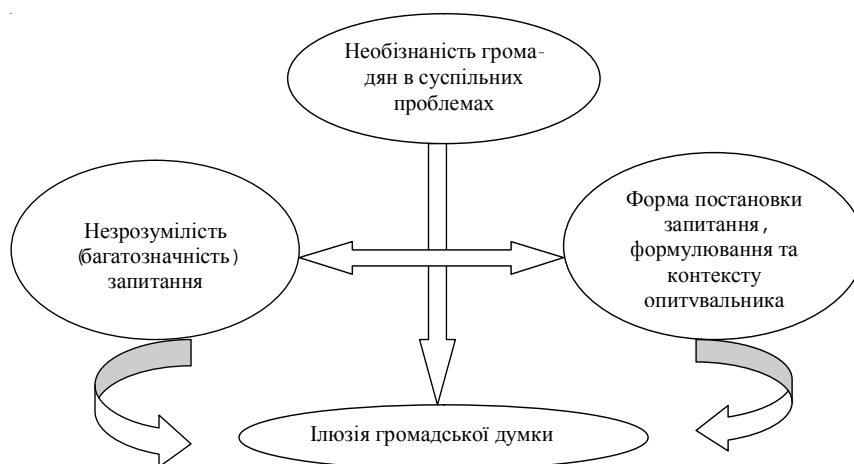
факт і артефакт в американських опитуваннях

Джордж Ф. Бішоп

Ілюстрація до ілюзії громадської думки, наведена Роупером на прикладі програми озброєння МХ, досить типова. Я вважаю, що такі ілюзії набувають дедалі більшого поширення не тільки через зростання кількості „псевдоопитувань” в ЗМІ (особливо в Інтернеті), що створює фальшиве уявлення, ніби публіка має думку стосовно буквально всіх питань, що виникають, але й через кілька хронічних проблем в практиці дослідження громадської думки. Перелік цих проблем включає: велику необізнаність громадян (1); проблему нерозуміння значної кількості запитань (2), непередбачуваний вплив варіації форми запитання, його формулювання та контексту опитувальника (3); плюс, до того ж, спосіб проведення самого опитування (Bishop and Smith, 2001; Sudman, Bradburn and Schwarz, 1996)⁹. На схемі 1.1. узагальнено елементи, які, призводять до того, що я називаю ілюзією громадської думки. Далі я зроблю огляд цих проблем.

Схема 1.1

Концептуальна модель елементів, що породжують ілюзію громадської думки

(Закінчення в наступному номері журналу).

⁹ Вітчизняному читачеві може бути цікавий переклад класичної книжки Сеймура Садмана та Нормана Бредберна: Садман С., Бредберн Н. Как правильно задавать вопросы: введение в проектирование опросного инструмента / Пер. с англ. А. А. Винницкой. М.: Фонд „Общественное мнение“, 2002.

Політичний маркетинг: багатозначність поняття

Едуард Золотухін,
директор компанії „Research & Branding Group”

Трансформаційні процеси, які відбуваються в Україні, потребують нових методів та інструментів дослідження політичної сфери. Ефективним засобом вивчення особливостей сучасного українського політикуму стає політичний маркетинг. Відтак у статті здійснюється аналіз сучасних концептуальних підходів щодо проблем політичного маркетингу, а також виокремлюються його сутнісні ознаки.

Поняття політичного маркетингу увійшло в політичну науку недавно. Спершу термін „маркетинг” з’явився в сфері економіки для визначення системи цінового, товарного та інформаційного впливу на ринок з метою підвищення ефективності діяльності фірми.

Саме ринок організує багато видів діяльності. Це соціальний механізм, здатний вирішувати широкомасштабні національні та світові проблеми. „Будь-який окремо взятий товар або послуга в сучасних суспільствах є результатом співпраці мільйонів людей, якою б віддаленою чи знеособленою вона не була... На сьогодні ринкова система – це найзначніша та найдеталізованіша система співпраці” [1, с. 10 – 11].

Не ідеалізуючи сутності ринкових механізмів, одразу ж відзначимо й численні критичні зауваження щодо ефективності ринкової системи, особливо з боку антиглобалістів. Вони висувають щонайменше три претензії до неї.

По-перше, це підтримка економічної нерівності, яка не дозволяє наблизитися до політичної рівності. По-друге, антиринкові рухи звинувачують ринкову систему в занедбанні таких цінностей, як економічна безпека, збереження ресурсів, навколишнього середовища. По-третє, ринкові системи підривають демократію, оскільки передають діловій і фінансовій еліті надмірну владу.

Всі ці звинувачення певною мірою небезпідставні. Дійсно, чи може ринкова система рухатися в напрямі рівності політичних суб’єктів? Чи не буде вона нехтувати цінностями, які не купуються і не продаються, чи не

буде заблоковано шлях до демократії конфліктом урядової і бізнесової еліти? За сучасних умов на ці питання немає однозначної відповіді. Але, перефразовуючи У. Черчілля, який говорив, що демократія – жахлива форма правління, якщо не враховувати всіх інших, зазначимо, що ринок – це погана форма взаємовідносин, якщо не зважати на всі інші.

На спорідненість демократії та ринку вказував ще Платон, стверджуючи, що обидва ці явища надають громадянам одну й ту ж можливість – можливість вибирати [2, с. 345]. Незважаючи на всі його вади, політичний ринок створює таке конкурентне середовище, в якому народжуються альтернативні концепції державотворення та управління, урядові курси і програми, дієві політичні партії, рухи тощо.

З огляду на це можна говорити, що в основі концепції політичного маркетингу лежить твердження про поведінку людини в політичній сфері, яка має багато спільного з поведінкою в економічній сфері. Як під час голосування, так і примірюючи одяг в магазині, люди керуються одними й тими ж механізмами сприйняття, запам'ятовування, впізнавання, формування власної думки тощо. Крім того, політичний „товар” – політичні лідери, партії, рухи, програми – подібні до товарів на економічному ринку. Будь-який продукт має свою форму, колір, спосіб використання. Те ж саме стосується й політика, який має свою програму, імідж, команду, форми діяльності. Споживчі властивості товару зазначені на його етикетці. Натомість політична партія, довірені особи, репутація, попередня діяльність характеризують політичного лідера [3, с. 280].

Головна ознака ринку – конкуренція. На політичному ринку конкурують за владу (пропозиція, зазвичай, перевищує попит). За Ф. Котлером, маркетинг політичних кандидатів перетворився на значну сферу діяльності: „...хоча між продажем кандидата і стимулюванням роздрібного продажу мила або лез для бритви є велика різниця, деякі атрибути комерційної реклами стали невід'ємною рисою політичного процесу” [4, с. 609].

Виокремлення політичного маркетингу як галузі політичних досліджень науковці пов'язують з виборчою кампанією Д. Ейзенхауера. Його політичні консультанти під час президентських перегонів 1952 року випустили серію кіносюжетів, що популяризували передвиборчу платформу майбутнього президента США. Це посприяло його перемозі [5, с. 142].

У цьому випадку йшлося саме про вибори та виборчі технології. Втім, розуміння політичного маркетингу лише як технології організації виборчих кампаній збіднює сутність маркетингового підходу до політики. З іншого боку, як зауважує В. Полторак, „в самій організації виборчих кампаній також нерідко відсутній той комплексний підхід до організації функціонування ринку (у даному разі – політичного), що реалізується в маркетингу” [6, с. 61].

Отже, щоб зрозуміти специфіку політичного маркетингу, варто звернутися до класичних його визначень. У Ф. Котлера читаємо: „Маркетинг – вид людської діяльності, спрямований на задоволення потреб шляхом обміну” [4, с. 9]. Важливим з точки зору проблеми, що досліджується, є визначення Є. Голубкова: „Маркетинг у його широкому розумінні – це соціально-управлінський процес, завдяки якому індивіди і групи людей шляхом створення продуктів та їх обміну одержують те, чого вони потребують. В основу цього процесу покладено такі ключові поняття, як потреба, бажання, попит, продукт, обмін, угода, ринок” [7]. Як бачимо, маркетинг визначається як різновид діяльності людей, метою якого є задоволення попиту на матеріальні і нематеріальні цінності шляхом взаємовигідного обміну.

Слід звернути увагу, що ще наприкінці 1960-х років Ф. Котлер і С. Леві задекларували можливість застосування маркетингу до некомерційних сфер діяльності, оскільки вбачали його мету в задоволенні потреб клієнтів суспільно-політичних і релігійних організацій, державних установ і підприємств [8, с. 15]. Передумовами виникнення некомерційного маркетингу вважаються: 1) об’єктивне існування некомерційної сфери і некомерційної діяльності; 2) вільний обмін результатами цієї діяльності; 3) наявність конкуренції у некомерційній сфері [9, с. 5].

Некомерційний маркетинг охоплює різні сфери людської діяльності, а саме: політику, освіту, спорт, охорону здоров’я, релігію, науку, мистецтво тощо. Найбільшого розвитку отримав політичний маркетинг, який в ідеальному варіанті має задовольняти такі базові потреби особистості, як реалізація громадянських прав і свобод, принципів соціальної справедливості, участь в управлінні державою тощо [7, с. 63].

Водночас слід звернути увагу на недостатню теоретичну розробленість концепції політичного маркетингу. На сьогодні більшість праць у цій галузі належить спеціалістам-практикам [10; 11; 12 та ін.]. Їх розвідки відзначаються технологічним підходом до політичного маркетингу. Існують і теоретичні розробки, в яких політичний маркетинг осмислюється на основі теорій комунікації, психології, менеджменту тощо [13; 14 та ін.].

На сьогодні не існує єдиного визначення поняття політичного маркетингу. Деякі дослідники вважають політичний маркетинг різновидом політичних технологій і наголошують саме на прикладній складовій даного процесу [15; 16; 17]. Американський політолог Г. Маузер вважає маркетинг однією з технологій менеджменту, придатною для вирішення окремих соціальних і політичних проблем в умовах конкуренції. Політичний маркетинг – це „технології впливу на масову поведінку” [14, с. 5].

Ряд авторів визначає політичний маркетинг як діяльність в період виборів [18; 19; 20 та ін.]. Зокрема, Ф. Ільясов зазначає: „Політичний маркетинг – це система „особистісного” (висування кандидатів),

„програмного” (розробка ідеологічних та інших засад) та інформаційного (реклама, PR) впливу на виборців з метою здобуття влади” [18, с. 10].

К. Гаджієв вбачає суть політичного маркетингу в дослідженні кандидатом на виборчий пост кон’юнктури ринку „свого” округу, в оцінці складності проблеми для визначення передвиборчої тактики [21, с. 382].

Існують й інші підходи до визначення політичного маркетингу, а саме: „Сукупність теорій і методів, якими можуть користуватися політичні організації та органи влади з двоєдиною метою: визначити свої завдання і програми та вплинути на поведінку громадян” [20, с.5]; всі політичні технології називаються політичним маркетингом і визначаються як сукупність послідовних процедур, прийомів, засобів діяльності, „спрямованих на найефективнішу і найоптимальнішу реалізацію цілей конкретного суб’єкта в певний час і за певних обставин” [16, с. 415].

Деякі українські науковці також вважають політичний маркетинг різновидом політичних технологій. Так, В. Бебик під політичним маркетингом розуміє „сукупність форм, методів і технологій дослідження, проектування, регулювання і впровадження у суспільно-політичну практику тих чи інших настанов суспільної свідомості з метою завоювання та утримання контролю за ринком влади” [22, с. 173 - 174]. Іноді політичний маркетинг розглядається як особливий набір – сукупність методів, прийомів, інструментів збору, організації та виробництва інформації і її трансляцію для досягнення бажаного політичного ефекту (у процесі виборів, ухваленні важливих політичних рішень) [23, с. 198 - 201].

Доцільність застосування такого підходу обумовлена тим, що електоральна складова досліджена глибше, адже вибори – плідний ґрунт для застосування маркетингового інструментарію, оскільки в цьому випадку чітко простежується механізм обміну голосів на представництво у владі.

Таким чином, ряд науковців вважає політичний маркетинг ефективним засобом управління, придатним для вирішення окремих соціальних і політичних проблем в ринкових умовах. Інших поглядів притримуються вчені (наприклад, Д. Ліндон), які „підвищують” статус політичного маркетингу, визнаючи його не лише технологією, а й теорією. В цьому випадку політичний маркетинг – це концепція практичної політики та управління, забезпечена знаннями та вміннями у сфері дослідження суспільних потреб, відповідних політичних і управлінських рішень, реалізації прийнятого курсу для отримання бажаного результату.

Слушною видається позиція О. Морозової, яка вважає політичний маркетинг сплавом теорії і практики, академічною і прикладною дисципліною, завдяки якій політика є не лише мистецтвом, а й наукою. Більше того, політичний маркетинг визнається багатоцільовою технологією з „солідним теоретичним підґрунтям в усіх суміжних з політологією галузях знання – соціології, психології тощо” [5, с. 58 – 59, 90]

- 91].

Специфікою маркетингового підходу є спрямованість не просто на вивчення ринку, але й на управління ним. Російський політолог С. Пшизова стверджує, що маркетинг – не просто нова технологія забезпечення демократичного представництва. За маркетингового підходу принципово змінюються взаємовідносини між агентами політичного ринку [24].

Процес виокремлення специфічних ознак політичного маркетингу дає можливість визначити його як нову, комплексну (виникає на „перетині” політології, соціології, економіки, психології тощо) теорію, що активно розвивається й водночас є практикою організації політичних PR [6, с. 67].

Таке розуміння дає підстави для висновку про те, що теорія і практика політичного маркетингу вийшли за межі електорального простору і утвердилися в сфері державного управління. Епоха маркетинга держави почалася в 1970-х роках. Проблема, з якою зустрілася соціальна держава, а саме дефіцит державного бюджету та бюрократизація управління, змусила звернутися до маркетингу як до ефективної теорії і технології управління. Цьому сприяло і загострення глобальних загроз: брак природних ресурсів, екологічні катастрофи, небезпечні захворювання, наркоманія тощо.

Склалися два підходи щодо використання маркетингу. Представники першого намагалися безпосередньо перенести комерційний маркетинг у сферу державного управління. За Р. Вагнером „політиків можна порівняти з аукціонниками, котрі набивають ціну одне перед одним. У виграші – споживач-громадянин”. М. Блестен-Бланше стверджував, що проблеми держави подібні до проблем підприємства, відтак політика потребує маркетингового підходу. Отже, маркетинг перетворюється на глобальну організаційну стратегію [5, с. 77].

Прихильники другого підходу вважають маркетинг одним із способів управління. Так, Г. Маузер не погоджується з глобалізацією маркетингу і зводить його до технології менеджменту, яка впливає на масову поведінку в умовах змагання [14, с. 5].

На сьогодні сфера використання політичного маркетингу в державному управлінні розширюється. Р. Майерс і Р. Лейсі запропонували вважати задоволеність клієнта критерієм, метою „нового” державного управління, тобто такого управління, яке формується в результаті здійснення сучасних адміністративних реформ [25]. Серед інших ознак сучасних держав називають здатність домовлятися з громадянами з широкого кола питань (від розподілу національного доходу до питань збереження навколишнього середовища). Крім того, в сучасному демократичному суспільстві все життя визначається угодами і контрактами між тими, хто управляє, і тими, ким управляють [26].

Отже, функція політичного маркетингу в державному управлінні полягає в корекції моделей девіантної поведінки певних соціальних груп;

впровадженні в соціальне життя ідей, цінностей, алгоритмів поведінки, які визнаються суспільством як позитивні; наданні теоретико-методологічної допомоги в реформуванні державного управління.

Зазначимо, що комерційний та електоральний маркетинг відрізняються від маркетингу в сфері політико-адміністративного управління. Якщо перший має на меті отримання прибутку чи депутатського мандата, то другий покликаний вирішувати інші завдання, а саме – досягнення соціальної справедливості, формування здорового способу життя, збереження екології тощо.

На підставі узагальнення і порівняння викладених положень автор робить спробу об'єднати обидва підходи і вважає за доцільне розглядати політичний маркетинг як теорію і сукупність практичних засобів, які використовуються політичними суб'єктами для визначення своїх цілей, програм, цінностей, для дослідження суспільних потреб та їх одночасного формування, для забезпечення політичних і управлінських рішень тощо.

Зрештою, питання щодо статусу політичного маркетингу як технології чи як теорії залишається відкритим. Можливо, це зумовлюється відносною новизною політичного маркетингу, який нині охоплює все більше суб'єктів політичного ринку. Внаслідок цього маркетинговий підхід до політики стає досить актуальним [27; 28; 29].

У зв'язку з цим постає питання про суб'єктів політичного маркетингу. У контексті відповіді автор вважає за необхідне згадати твердження французького соціолога П. Шампаня про те, що й до сьогодні всі політичні демократичні режими постійно вибирають між двома логіками. З одного боку, „представницька логіка (пріоритет пропозиції), згідно з якою народ виступає лише як проста інстанція, необхідна для регулювання політичної гри. З іншого – пряма логіка (пріоритет попиту), де провідну роль відіграє „народ”, воля якого за самою її сутністю визнається законною. Ці дві логіки у крайніх своїх проявах відштовхуються одна від одної і притягуються одна до одної. Демократія, надмірно зорієнтована на „представництво”, несе у собі загрозу розриву з народними масами. І навпаки, пряма демократія може надто широко прочинити двері для демагогії або „популізму” [30, с. 303 – 304].

Якщо керуватися „представницькою логікою”, то суб'єктами політичного маркетингу є: замовники – політичні лідери, партії, організації, групи тиску, уряд, держава в цілому, тобто ті, хто формулює конкретні цілі; технологи, аналітики, тобто спеціалісти в галузі політичного маркетингу; виконавці політичного замовлення.

Таким чином, поряд з партіями і лідерами, які претендують на владу, існують організації фахівців з продажу політичного товару. Вони стають дійовими особами політичного процесу.

При аналізі „прямої логіки” суб'єктами політичного маркетингу виявляються не лише вищезазначені групи, а всі громадяни в цілому.

Звісно, це ідеальний варіант. Насправді пересічний громадянин стає суб'єктом політики і політичного маркетингу лише під час виборів, референдумів, тобто тоді, коли він обмінює свої „гроші” (свій голос) на політичний „товар” (лідера, партію, політичне рішення) тощо.

Отже, в широкому розумінні суб'єктом політичного маркетингу може бути будь-який громадянин, але, враховуючи специфіку політичного ринку, на перший план виходить монополіст-професіонал. „Політична наука”, яку викладають в спеціально призначених для цього закладах, є раціоналізацією компетентності, якої потребує універсум політики і якою володіють професіонали: вона має на меті підвищити ефективність цієї практичної майстерності, надає в її розпорядження політичний маркетинг, у той самий час вона прагне легітимувати цю майстерність, надаючи їй зовнішні ознаки науковості та інституціоналізуючи політичні питання в спеціалізовані проблеми, вирішувати які належить спеціалістам” [31, с. 187 – 190]. Виборчі кампанії переконали їх учасників у великих можливостях економічного підходу. Продаж політичного товару виборцям, який організовано за усіма правилами маркетингу, дає приголомшливі результати, а помилки в маркетинговій політиці призводять до серйозних втрат.

Оскільки в економічній сфері маркетинг не охоплює діяльності всіх організацій загалом, то в політиці тим більше ще зарано говорити про глобальний маркетинговий підхід. Слід зауважити, що визначення маркетингу як функції управління не суперечить його трактуванню як філософії управління. Все залежить від того, в якому контексті розглядати питання. Якщо розглядається вплив маркетингу на організацію в цілому, то йдеться про концепцію управління, якщо ж аналізуються процеси управління всередині організації, то маркетинг стає функцією управління.

У випадку, коли маркетинг реалізується на рівні окремих організацій, він називається мікромаркетингом, на рівні держави – макромаркетингом. Отже, рівень мікромаркетингу – це електоральний маркетинг, маркетинг громадської думки тощо. Рівень макромаркетингу – це вирішення глобальних політичних проблем, проблем дефіциту держбюджету, ефективного використання природних ресурсів тощо.

Взагалі, говорячи про рівні використання маркетингу, доречно взяти термін „управління маркетинговою діяльністю” або „управління маркетингом”, який характеризує вирішення таких завдань: 1) пошук цільових ринків; 2) проведення маркетингових досліджень; 3) розробка конкурентного продукту; 4) розробка інших елементів комплексу маркетингу (визначення ціни, вибір засобів просування продукту і доведення його до споживача); 5) організація зворотних зв'язків [7].

При застосуванні цієї економічної схеми до політичного простору, наприклад, до інституту лідерства, процес управління політичним маркетингом матиме такий вигляд:

1) Формування іміджу лідера як результат свідомого і цілеспрямованого конструювання образу. Образ лідера повинен якомога більше відображати сподівання його прихильників.

2) Сегментування ринку. Зрозуміло, що певні риси лідера імпонують одній групі людей і не сприймаються іншою. Саме тому необхідно детально проаналізувати політичний ринок і поділити його на сегменти. Критерієм поділу є політичні симпатії.

3) Позиціонування ринку. Необхідно виявити групу, до якої в першу чергу звертатиметься політичний лідер, тобто зайняти позицію в конкретному сегменті ринку. Так, консультант лейбористської партії Великої Британії Ф. Гоулд у зв'язку з цим зазначав: „Ми всі помиляємося, намагаючись звертатися до всіх і кожного. Проте суть успішної політичної стратегії полягає в тому, щоб зробити вибір. Необхідно визнати, що ви не можете адресувати свій політичний заклик усім – вам доведеться вибирати. Це, звісно, не означає, що ви повинні повністю вилучити з поля зору тих, хто не входить до обраної групи; просто тим, хто потрапив до цієї групи, необхідно приділити пріоритетну увагу” [32, с. 136]. При позиціонуванні необхідно проаналізувати, хто з потенційних конкурентів політичного лідера може орієнтуватися на ті ж сегменти ринку і у зв'язку з цим оцінити власну конкурентоспроможність.

4) Вплив на цільову групу – здійснюється за допомогою ЗМІ, в процесі безпосередніх контактів лідера з потенційними прихильниками, а також за допомогою груп підтримки.

Узагальнюючи вищезазначене, можна вважати політичний маркетинг теорією та ефективним інструментом обміну, впливу на свідомість, формування громадської думки, а також управлінським механізмом.

Слід підкреслити, що маркетинг може існувати лише за умов ринку, а політичний маркетинг – за умов ринку влади.

Опрацьовані теоретичні джерела дають підстави стверджувати, що політичний маркетинг – це відносно нова, але перспективна царина, за допомогою якої видається можливим регулювання політичного ринку.

Певні труднощі, які виникають щодо систематизації та узагальнення знань у галузі політичного маркетингу, пов'язані з проблемами структурування політичних об'єктів, суб'єктів, процесів тощо.

З розвитком і структуруванням політичного ринку викристалізовуватиметься понятійний апарат для його дослідження. Зрештою, ринок – це один з найважливіших соціальних інститутів демократичного суспільства, і дискусії щодо цього з часом переходитимуть в іншу площину, а саме: якою мірою ринок замінює державу або держава замінює ринок, чи може існувати цивілізований ринок і демократична політика, які регулюються демократичними правовими механізмами і розвиненим громадянським суспільством? Відповіді на ці питання криються певною мірою в теоріях, які допомагають зрозуміти сутність

політичного маркетингу, та в реальній практиці його застосування.

Поза сумнівом, в ході чергового етапу трансформації української держави і суспільства, в задекларованих умовах руху до демократичної моделі розвитку ринкові засоби і методи, що використовуються владою для досягнення поставлених цілей, з часом набуватимуть не меншої важливості, ніж сама мета.

Література:

1. **Линдблом Ч.** Политика и рынки. Политико-экономические системы мира / Пер. с англ. М.: Институт комплексных стратегических исследований, 2005. – 448 с.
2. **Платон.** Собрание сочинений: В 4 т. – Т. 3. – М., 1994.
3. Политическое управление. – М.: Изд-во РАГС, 1996. – 347 с.
4. **Котлер Ф.** Основы маркетинга: Пер. с англ. – М.: „Бизнес-книга”, „ИМА-Кросс. Плюс”, 1995. – 702 с.
5. **Морозова Е. Г.** Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии. – М.: „Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 1999. – 247 с.
6. **Полторак В. А.** Політичний маркетинг та організація виборчих кампаній // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 1. – С. 61 – 79.
7. **Голубков Е. П.** Маркетинг как концепция рыночного управления // Маркетинг в России и за рубежом. – 2000. – № 1. – <http://www.dis.ru>
8. **Kotler Ph., Levy S. J.** Broadening the Concept of Marketing // Journal of Marketing. – 1969, January.
9. **Андреев С. Н., Мельниченко Л. Н.** Основы некоммерческого маркетинга. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 256 с.
10. **Agranoff R. P.** The Management of Election Campaigns. – Boston, 1976.
11. **Costikyan E. N.** How to Win Votes. – New York, 1980.
12. **Napolitan J.** The Election Game and How to Win It, 1972.
13. **Luntz F. I.** Candidates, Consultants and Campaigns. – Oxford, 1988.
14. **Mauser G.** Political Marketing. – New York, 1983.
15. **Анохин М. Г.** Политические технологии // Вестник Российского университета дружбы народов. – Сер.: Политология. – 2000. – № 2 – С. 101 – 104.
16. **Соловьев А. И.** Политология: Политическая теория, политические технологии. – М.: Аспект Пресс, 2003 – 559 с.
17. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа / Под ред. Мелешкеной Е. – М.: Весь мир. – 2001. – 304 с.
18. **Ильясов Ф. Н.** Политический маркетинг: Искусство и наука побеждать на выборах. – М.: ИМА-Пресс, 2000.
19. **Музыкант В. П.** Теория и практика современной рекламы. – М., 1998.

- Ч. 2. – М.: Евразийский регион, 1998. – 328 с.
20. **Ковлер А. И.** Избирательные технологии: российский и зарубежный опыт. – М., 1995.
21. **Гаджиев К. С.** Политическая наука: Учебное пособие. – 2-е изд. – М.: Междунар. отношения, 1996. – 400 с.
22. **Бебик В. М.** Політологія: теорія, методологія, практика: Підручник. – К., 1997.
23. **Пухкал О., Дикий О.** Політичний маркетинг // Вісн. акад. пр. і соц. відносин Федерації профспілок України. – 2002. – № 1(14).
24. **Пшизова С. Н.** Демократия и политический рынок в сравнительной перспективе // Полис. – 2000. – № 2. – С. 30 – 44
25. **Myers R., Lacey R.** Satisfaction du consommateur, performance et responsabilite au sein du secteur publique // Revue Internationale des Sciences Administratives. – 1996. – V. 62. – № 3. – P. 395 – 419.
26. **Kateb G.** On the „Legitimation crisis” // Legitimacy and the State. / Ed. by W. Connolly. – Oxford, 1984.
27. **Атаманчук Г. В.** Теория государственного управления. – М.: Фонд научных исследований „Прагматика культуры”, Институт экспериментальной социологии, 2002.
28. **Борисюк В.** Политические институты на рубеже тысячелетий. – Дубна: Феникс плюс, 2001. – 480 с.
29. Теорія і практика політичного аналізу і прогнозування. Збірник матеріалів / За ред. М. М. Розумного. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 2006. – 34 с.
30. **Шампань П.** Делать мнение: новая политическая игра. – М., 1997.
31. **Бурдые П.** Социология политики: Пер. с фр. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.
32. **Гоулд Ф.** Стратегическое планирование избирательной кампании // Политические исследования. – 1993. – № 4.

Політичний стиль як явище світ-естетики і світ-політики

Вікторія Полянська,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології

Дніпропетровського національного університету

У статті здійснюється спроба визначити поняття „політичний стиль”, дослідити його зміст та основне призначення як світ-політичного та світ-естетичного явища.

Політологічний дискурс ХХІ століття точиться переважно навколо межових дисциплін. Це обумовлює специфічність термінології та методології політичних досліджень і вимагає від науковців уважного ставлення до будь-якої сфери людської діяльності, спрямованої на соціум, на іншу людину.

Осягнення людиною витворів мистецтва, рефлексія та навіть рефлексії відносно естетичних понять і категорій опинилися серед тих об'єктів уваги політологічної методології, які відкривають заслону над непрямими факторами впливу на поведінку великих мас людей, в тому числі і в політиці. Людина прагне впізнати себе у відлунні мистецького перетворення реальності на щось, що приносить користь і радість. Мистецтво як таке перетворюється на масове, але, конкретизуючи цю досить банальну істину, слід наголосити на тенденції до гедонізації та прагматизації мистецтва.

Внаслідок перетворення продуктів мистецтва на продукт, що живе за законами ринку, відбувається індустріалізація мистецтва. Т. Адорно, констатуючи тенденцію до гедонізації та прагматизації мистецтва, одним з перших відзначив, разом зі зміною якості продуктів мистецтва, їх іманентну рису, а саме те, що продукти мистецтва стають об'єктом експансії та довільного, зовнішнього переконструювання мистецтва як сфери людської діяльності відповідно до певних меж, цілей. Суб'єктом такої активної та агресивної стосовно мистецтва позиції стає політика в її уособленнях, таких, зокрема, як політичний суб'єкт, політична група, організація, нація, цивілізація тощо. Хоча про останню не можна говорити як про політичний суб'єкт, але оскільки цивілізація накладає відбиток на

політичний порядок, політичний режим тощо, то, на нашу думку, правомірно розглядати цивілізацію в переліку суб'єктів активного впливу на мистецтво як світ-політичний феномен.

Звичайно, підходячи до визначення понять, що описували б світ-естетичні та світ-політичні явища, відразу натрапляємо на проблему складності співставлення взагалі політичного і естетичного, категорій естетичного і політичного. Політика завжди має справу з реальністю, це дія „тут і зараз”. Політика – це завжди суб'єктивна воля, що отримує легітимацію та енергію об'єктивної (загальної, суспільної) волі. Естетичні твори є спогляданням світу, вони виносять квінтесенції епохи на розсуд історії, перетворюють суб'єктивне на об'єктивне і навпаки. Саме аспект перетворення „суб'єктивне – об'єктивне – суб'єктивне”, з точки зору філософського аналітичного інструментарію, споріднює мистецтво митця з мистецтвом політики.

Навіть не здійснюючи глибинного філософського аналізу, все ж можна дійти висновку, що в основі співставлення політики й естетики має бути спорідненість процесу вироблення продукту в цих двох сферах людської діяльності. Також зазначимо, що йдеться про загальні і соціально значущі продукти політики і мистецтва. Продукт політики (рішення, дія) має загальносуспільне значення, але, перш за все, це суб'єктивна воля, що стає узагальненням колективної волі внаслідок наявності певних умов. Водночас політична дія отримує оцінне відображення в суспільній свідомості та суспільній думці і остаточно „осідає” у формі особистого ставлення суб'єкта до політичної дії.

Митець, працюючи над твором, виражає себе, але, будучи людиною певної епохи, культури, нації тощо, виражає, відображає, віддзеркалює дух епохи (почуття, віяння, волю). Сприймаючи витвір мистецтва (і це особливо актуально саме в ХХІ столітті), людина шукає відображення самої себе, комфортних відчуттів, задоволення власних потреб. Дрейфуючи в бік гедонізму та практицизму, мистецтво сучасності залучає більші маси людей до процесу „впізнавання себе” через мистецький продукт, задоволення власних потреб через естетичний твір, перетворюючись на індустрію.

За законами конвертації капіталу, за П. Бурд'є [1], естетичний капітал може перетворюватись на економічний, соціальний, але таким же чином естетичний капітал може перетворюватись на політичний капітал. Тобто естетичне може ставати ресурсом політичного. Взаємопроникнення капіталів обумовлює взаємодію політичної та естетичної сфер людської діяльності. Тут вже слід говорити про ціннісні орієнтації, цінності, які лежать в основі процесу конвертації зазначених капіталів та перетворення ресурсів політики на ресурси мистецтва і навпаки. Мистецтво відшукує собі експресивні об'єкти у великих історичних та незначних суб'єктивних подіях, які так само здатні нести відбиток епохи, політичного ладу,

політичного порядку тощо. І, знаходячи їх, перетворює історичний сюжет на суб'єктивно значимий об'єкт, який можна використати, продати, обміняти на соціальний статус чи політичну популярність.

Політична дія ґрунтується на знаннях, ціннісних орієнтаціях тощо, але й естетичний твір в дії, тобто в процесі споглядання суб'єктом (коли, власне, твір діє), заснований на ціннісному ставленні до твору. Відгук на політичну дію, як і на твір мистецтва, носить відбиток індивідуального суб'єктивного сприйняття, зустрічі віч-на-віч з явищем мистецтва чи політики, але цей відгук, оформлюючись у слово чи дію, знову зазнає на собі впливу об'єктивного, насадженого, соціального, домінуючого, культурного, мовного тощо.

Серед естетичних категорій досить часто вживаною, але майже не дослідженою в політичному контексті, є категорія стилю. В політичному дискурсі закріпились такі поняття, як політичний стиль, стильове, стилістика тощо. З огляду на продуктивність цього поняття саме в аспекті розгляду взаємопроникнення політичного та естетичного світів, політичний стиль можна розглядати як явище естетичного і політичного світів, застосовуючи для його дослідження комбіновані підходи.

Стиль, як і мода в політичному аспекті, претендує на владу над духовним світом людини, способом думання, способом дії, а отже має певні репресивні, владні якості. Стиль і мода беруть участь в заміні старих стереотипів на нові, у виробленні нової символічно-ритуальної форми поведінки та мислення. Мода і стиль, зазначає Т. Кузнецова, – це механізми естетизації вихідник принципів та навіть мотивів дійсності [2]. Мода, будучи естетичною категорією, реалізується в системі естетичних оцінок. Процес перетворення естетичного капіталу на політичний полягає у здатності витвору мистецтва перетворювати предметні форми на символічно-статусні та утилітарні об'єкти. В мистецтві відсилань до „земного”, реального, рукотворного не існує або вони ангажуються, тоді як в модному соціально та політичне буття з його ієрархією, статусами і ролями проявляється повною мірою і не цурається свого походження.

Мода у XXI столітті – це, знову ж таки, індустрія, сфера вкладання капіталу, але мода – це й перелік засобів презентації індивідом, членом суспільства самого себе; мода є знаково-символічним закарбуванням соціальної реальності в даний момент. Сучасна мода агресивна, вона продукує, поширює та насаджує нові смаки, вживлює нові стилі й перебудовує (звичайно, не прямо, а лише у комплексі з іншими процесами) світосприйняття мас.

Загальновідомо, що кожна культурно-історична епоха виробляє свою архітектуру, одяг, живопис, шрифт, а також і певний стиль поведінки, обумовлений етичними детермінантами, але й естетичними, модними також. Стильові перебудови, що приносить новий напрям, структурують моду як соціальне явище. В прикладному сенсі такі перебудови є

способом зміни старих стереотипів у поглядах і поведінці людей, утвердження нових.

Важливе питання, яке ніби й лежить поза естетичним полем, але корелює з зовнішніми стилістичними проявами моди, – це мова, яка несе в собі іманентно присутні оціночні орієнтації. Т. Адорно особливо акцентує увагу на тому, що „стиль є втіленням мови в мистецтві” [3, с. 298]. Оскільки мистецтво постійно коливається між ідеологією та істиною усвідомлення самого себе, мистецтво здатне „виправляти” понятійну свідомість, перетворювати її на суб’єктивні дії, в яких розкривається об’єктивне. Естетична форма намагається вирватися з пут ідеології, соціального пригнічення, але зрештою стає співучасником ідеології. Мистецтво, як і ідеологія, є ніби обіцянкою щастя, яке ніколи не справдиться. Мистецтво містить оціночні елементи, а отже здатне судити та виносити оцінку, вирок. Оціночні інтенції мови вплітаються в схему соціального ритуалу, і тут відтворюється символічна система політичної презентації влади й порядку.

О. Шпенглер вводить поняття стилю в цивілізаційний дискурс як вираження сутнісного начала, що утворює цивілізацію. Саме наявність „великого стилю” відрізняє культуру від первісного суспільства: „Тільки мистецтво великих культур, яке впливає як щось цілісне у сенсі вираження і значення – вже не одне лише мистецтво – володіє стилем” [4, с. 367]. Аналітичну інтерпретацію такого підходу в політичному аспекті дав А. Кребер у праці „Стиль і цивілізація”. Поняття стилю, за цими авторами, притаманне не тільки художній культурі, а й способу життя, одягу, кухні тощо.

В цьому контексті можна говорити, що поняття стилю можна застосовувати для ідентифікації, класифікації, культурно-цивілізаційної інтерпретації таких політичних структур, як форма політичного устрою, спосіб управління та форми лідерства, що складаються в межах певної держави чи регіону.

Поняття стилю вже з другої половини XX століття використовується в політичній науці. Це естетична категорія, яка, в силу еволюції власної форми та змісту, стала доступна суспільним наукам. Т. Адорно зазначає, що стиль як такий вичерпано в сучасному світі, оскільки естетичне стає підвладним іншим, більш агресивним сферам людської активності, як, зокрема, економіка і політика, оскільки в епоху появи експресіонізму стиль виникає як наслідок пристосування до вимог ринку. Стиль завжди відображає розвиток художньої техніки, він відповідає суспільному розвитку. Стиль, за Т. Адорно, – це „певні конвенції, що перебувають в стані нестійкої рівноваги з суб’єктом” [3, с. 298]. Отже, поняття стилю визначається через конвенції, узгодженості, які мають ситуаційний характер і безпосередньо залежать від динамічної суб’єктивності. „Сутність стилю відзначається репресивним характером, це відображення

примусового, насильницького характеру суспільства, відображення, якому людство постійно готове завдати зворотного удару, час від часу прагне відштовхнути його від себе” [3, с. 300].

Поняття „стиль” походить від грецького *stilos*, що буквально означає загострений стрижень з кістки, металу чи дерева, яким писали на воскових дощечках. Стиль, отже, характеризує не те, що становить зміст, не те, за допомогою чого твориться, а те, як „пишеться” політика.

Поняття „стиль” в політичній науці застосовується, як зазначає М. Соколов [5], для протиставлення того, **як** щось робиться, тому, **що**, власне, робиться, тобто форми – змісту, засобів – цілям.

Чи не першими зробили спробу редукувати категорію стилю до політичної реальності П. Ларсфельд, Дж. Барбер, Р. Харріман, П. Бурд’є, а також К. Манхейм. Хоч кожен з дослідників користувався поняттям політичного стилю, описуючи певний фрагмент власної концепції, та все ж не можна применшувати ролі цього поняття в поясненні певного кола процесів і явищ політики. Отже, поняття політичного стилю використовувалось у визначенні різниці між кандидатами у варіантах досягнення ними майже аналогічних цілей. В сучасній українській політичній реальності, з огляду на тенденцію до конвергенції або, скоріше, нівелювання ідеологічної складової діяльності партії та кандидата, справді правомірно говорити лише про стилістичні відмінності між політичними конкурентами. Так політичний стиль може бути протиставлений політичному змістові. З іншого боку, політичні стилі можна розрізнати на основі форм політичної дії, яким певний політичний суб’єкт віддає перевагу (Р. Харріман). Політичний стиль водночас може бути визначений через категорію світовідчуття (К. Манхейм), тоді він отримує інтенційні посилання на спосіб життя, стиль поведінки, етику. Досить звужене розуміння стилю Р. Хофштадтом зосереджується на способі придушення статусної невизначеності, тривожності певними соціальними групами. Хоча взагалі стиль може розглядатися як один із способів виявлення процесу сублімації суб’єктивної енергії та перетворення її на твір мистецтва, на політичну дію.

Треба зазначити, що, досліджуючи поняття та сутність стилю в політиці, неодмінно натрапляємо на протиставлення стилю політики і політичного стилю. На перший погляд, різниця між цими поняттями не очевидна. Та ми говоримо про стилі політики, пов’язані часто з певною персоною або з однорідною правлячою групою: бонапартистський, фашистський, пероністський стиль, тетчеризм, рейганоміка тощо. Але окремо говоримо про політичні стилі, які несуть на собі відбитки епохи, культури, цивілізації: класичний стиль, романтичний стиль, прагматичний стиль, який всередині може містити фрагменти стилю політики окремих представників певної епохи чи цивілізації.

М. Соколов також зробив спробу виокремити певні складові стилю

політики, досліджуючи російські праві організації. Серед них такі: система аргументації (риторика); патерни колективної дії; стиль колективних дій; елементи індивідуальної репрезентації (естетичні елементи сприйняття); структура організації (ієрархія); демонстративна конвертація (політичний вплив); мораль.

За П. Бурд'є [1], суспільство, в якому прийнято оцінювати політиків за естетичними категоріями, виробники естетичних благ отримують владу і, трансформуючи способи її презентації, намагаються встановити домінуючий спосіб. Тоді чи можна говорити про домінуючий стиль репрезентації влади? І про змагання стилів репрезентації влади, що творить політичні стилі?

Певно, що так. Будь-яка політична влада презентує себе певним чином, але і діє певним чином. Іноді смисли символічної дії не збігаються зі смислом реальної дії. США віками проголошували свободу і рівність людей перед законом, перебуваючи в ліберально-демократичній стилістиці з відповідною риторикою. Та раптом Дж. Буш заявляє про необхідність страти С. Хусейна, тим самим заперечуючи все, за що боролись американці в тому ж таки Іраку. При аналізі такої політичної дії постає більше запитань, ніж відповідей. Але, аналізуючи стиль політики Дж. Буша, можна говорити про невідповідність того, що він робить і як він це робить, тобто – в який спосіб. Політична риторика, політична мова характеризується зміщеними смислами, політична презентація „свободоносців” створює когнітивний дисонанс, зустрічаючись із сутнісним розумінням цінностей політичної свободи, рівності та демократії ще ХІХ століття. Тому що вироблено свій власний стиль, певну політичну мову, метафоризовану та ритуалізовану, жорстко вплетену в соціальну та політичну реальність.

Фашистський стиль користується політичними метафорами; вони існують тут не для того, щоб забезпечити логічні взаємозв'язки, а скоріше для того, щоб створити контекст, тон, клімат, викликати відповідні асоціації. Сама ідеологія фашизму є еклектичним поєднанням етнічних, расових, класових, геополітичних, соціальних вчень, замішаних на специфічному тлумаченні цитат з Ф. Ніцше. Але цей еклектизм, теоретичні невідповідності долаються завдяки наявності стилю. У створенні стилю націонал-соціалістичної політики відбувалось пов'язування фашизму з певною історичною епохою. Націонал-соціалістичний діяч Г. Бенн висвітлює тенденції створення певного стилю політики німецького та італійського фашизму. Завданням Німеччини та Італії, за Г. Бенном, є, скоріше, „робота над холодним і позбавленим театральності стилем, в який вростає Європа”. Стиль панує над переконаннями, форма панує над ідеєю. Такі інтенції стають антиподами всьому, що пов'язується зі стилем Просвітництва з його раціональністю. Але конфлікт відбувається не лише між етикою переконань та етикою відповідальності; це конфлікт між

раціональним та естетичним. Взагалі слово естетика утворено від дієслова, що в грецькій мові означає „сприймати”, „розглядати”. Йдеться навіть про естетичну поведінку, що передбачає відмову від підходу до дійсності, який керується системою абстракцій.

Виходячи з вищесказаного, слід зробити висновок про актуальність дослідження політичного стилю та стилю політики саме в аспекті політичних цінностей та їх втілення в символічно-образних способах презентації політичної влади. Політичний стиль є способом досягнення гармонії в політичному устрої, політичних відносинах та структурах взаємозв'язку і взаємодії ідеального та реального в структурах світу політичного. Політичний стиль формується „згори” як продукт елітарної творчості та „знизу” як жива творчість мас. Політичний стиль водночас є елементом світу естетики через свою сутність і світу політики через своє призначення та кінцевий результат.

Література:

1. **Бурдьє П.** Социология политики / Пер. с фран. – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.
2. **Кузнецова Т. В.** Мода как социально-эстетическое явление.
3. **Адорно Т.** Эстетическая теория. – М.: Республика, 2001. – 527 с.
4. **Шпенглер О.** Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – Т. 1. – М., 1993.
5. **Соколов М. М.** Русское национальное единство: анализ политического стиля радикально-националистической организации // Полис. – 2006. – № 1. – С. 67 - 77.

Історіографічні аспекти вивчення проблеми політичного лідерства

Олег Траверсе,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри політології та соціальних технологій
Національного авіаційного університету

Дискурс – це закріплений в мові спосіб упорядкування соціально-політичної дійсності. Зокрема, характерною його особливістю слід вважати здатність відтворювати й проектувати дійсність у політичній динаміці. Особливо корисним це буває в ситуаціях, коли нагромаджується значний масив інформації, який використовується у різних концептуальних засадах.

Протягом багатьох десятиліть контрверсійними щодо участі великих груп людей у політиці були два основних підходи — марксистський (розгляд суспільного розвитку крізь призму класового розподілу та абсолютизацію класової боротьби) і веберіанський (в якому стверджується продуктивна роль динамічних страт, які швидко розвиваються і міняються місцями). Марксистське розуміння суспільних відносин постулюється, виходячи з матеріального становища людини і визначається її відношенням до власності. Консервативною реакцією на марксистські ідеї стала поява елітистських концепцій (В. Парето, Г. Моска та ін.).

Елітарні теорії перебували в конфлікті з марксистською теорією класової боротьби. „Якщо „Маніфест Комуністичної партії” проголошує, що історія всіх суспільств, які існували досі, була історією боротьби класів, то кредо елітистів полягає в тому, що історія дотеперішніх суспільств була історією боротьби еліт” [1]. Якщо за радянських часів поняття політичної еліти не визнавалася, розглядалося як щось псевдонаукове, то нині спостерігається не тільки позитивне сприйняття теоретичних поглядів елітистів, але й перехід дослідницької уваги до їх детальнішої розробки [2].

Політична еліта може розглядатися як одна із суспільних страт. За М. Вебером, поділ на страти враховує не лише капіталістичну власність, але й зайнятість, доходи, побутові умови, освіту, релігійні переконання, стиль

поведінки тощо). Поняття політики у М. Вебера має широкий смисл. Воно охоплює всі види діяльності, пов'язані із самостійним керівництвом. Сучасна держава, вважає М. Вебер, претендує на монополію легітимного фізичного насилля. Іншими словами, єдиним джерелом права на насилля виступає держава. Оперуючи цими категоріями, можна сказати, що політика „означає прагнення до участі у владі або до здійснення впливу на розподіл влади” [3]. Отже політиком є той, хто прагне влади. Відтак держава – це панування людей над людьми, яке спирається на легітимне насилля як на засіб досягнення мети.

Бюрократ-чиновник і політичний керівник, за М. Вебером, це два протилежні типи. Ареною професійної діяльності справжнього чиновника, на його думку, не може бути сфера політики. Чиновники зобов'язані лише управляти. І робити це вони мають безпристрасно – звісно, якщо не йдеться про питання життєвої важливості для панівного порядку. Навпаки, честь політичного вождя – це винятково особиста відповідальність [4].

Таким чином, політик в уявленні М. Вебера це той, кого ми сьогодні називаємо політичним лідером, бюрократ же лідерськими якостями не володіє. Отже, вторгнення бюрократії у політичні справи є зловживанням владою. За М. Вебером, стан справ у Німеччині його часу був негативним явищем, оскільки чиновник не може мати якості, необхідні для політичного вождя-лідера. Те, що мало назву „політичне лідерство” на початку XX століття, не зовсім корелюється з тим, що під цим явищем мають на увазі на початку XXI століття.

Проте суспільна дійсність ширша за будь-які теоретичні уявлення. Особливо якщо вони позиціонують часткові варіанти існування самої дійсності. Сьогодні визнаними є поняття як класу, так і страти. Вчені схильні вважати їх такими, що взаємодоповнюють одне одного [4].

Наприкінці XIX століття в з'являється термін „лідер”, пізніше використаний М. Вебером у теоретизуванні про політику. Зауважимо, М. Вебер не випадково застосував відповідний ряд у створеній ним типологізації лідерства як культурно-історичного явища в політиці: традиційне, раціонально-легальне та харизматичне лідерство. Вчений формулює свою концепцію коректно. Відстежуючи історичний ряд суспільних перетворень, він використовує термін „лідер” паралельно з такими поняттями, як „вождь”, „керівник”.

М. Вебер продовжив традицію, згідно з якою дослідники в сучасному лідерстві вбачають продукт розвитку зв'язків і відносин, започаткованих ще в давнину (незалежно від того, який термін використовується – „герой”, „вождь”, „керівник” тощо). Питання про зв'язок між досучасним і сучасним політичним лідерством вважається несуттєвим. На цьому ґрунті прихильники історизму у підходах до політичного лідерства тяжіють до відстеження неперервного ланцюга спадкоємності. Але такий підхід

відтворюється з різними, так би мовити, вихідними настановами. Наприклад, Д. Слизовський наполягає на актуальності занурення „феномена політичного лідерства” в епоху Русі. Свідчення про наявність розривів у поступовості (факти, що заперечують наступність) ним не беруться до уваги. Він стверджує, що „у дослідженнях ще недостатньо представлено розуміння політичного лідерства як процесу, в якому відображалися б, по-перше, специфіка цього феномена, яка відзначається політико-історико-культурною своєрідністю тієї чи іншої цивілізації (припустимо, російської) у порівнянні з іншими цивілізаціями; по-друге, специфіка політичного лідерства однієї цивілізації у межах епохальних циклів та періодів” [6].

За такого підходу численні й різні події підмінюються єдиноподією. Політичний розвиток втрачає притаманну йому альтернативність. Політичне лідерство в такому уявленні бачиться як результат еволюції, природного розвитку якихось прихованих в минулому еностей. Наведемо кілька аргументів, які дозволяють поставити під сумнів подібні твердження.

У змісті ставлення до поняття „історія” простежується присутність двох значень. Перше містить те, про що розповідається, і лише потім виникає власне сама розповідь. Проте внутрішня логіка тріад факт-подія, факт-джерело та факт-знання (М. Варшавчик) обумовлює ланцюгову реакцію, внаслідок якої „реальність” і „розповідь” повинні розрізнятися. Люди, які професійно вивчають історію, добре знають, якими ненадійними бувають історичні свідчення, скільки суперечностей міститься в джерелах знання. Єдиної версії того, що відбувалося чи відбувається, бути не може. Тому дослідник (свідомо чи ні) дотримується тієї чи іншої концепції і/або версії (не обов’язково теоретично обгрунтованої) того, що передує відбору, аналізу і висвітленню фактів. Завдяки цьому він використовує одні факти і відкидає інші, препаруючи та узгоджуючи їх згідно з обраним підходом.

Відносно вивчення політичного лідерства те саме можна сказати й на адресу представників політичної науки. Незважаючи на узагальнення, які поширюються на прояв його дії від давнини до сьогодення, слід визнати наявну невизначеність понятійно-категоріального апарату та брак концептуальної узгодженості.

Сучасні уявлення про політичну науку все частіше пов’язуються з тезою про те, що це наука про владу. Б. Рассел стверджує, що „фундаментальним поняттям у суспільних науках є влада, у тому ж сенсі, в якому енергія є фундаментальним поняттям фізики” [6]. Не випадково Р. І. Гудин та Х.-Д. Клінгеманн, підбиваючи підсумки розвитку політичної науки наприкінці ХХ століття, дійшли висновку, що найбільш точно політику можна схарактеризувати як обмежене застосування соціальної влади. Вчені нагадують, що, „визначаючи політику через категорію влади”, вони крокують за своїми численними попередниками, згадуючи

М. Вебера, М. Дюверже, О. Даля, Г. Лассвела. За такого підходу ставлення до політики — як академічне, так і практичне — можна було б означити як „вивчення природи та джерел цих обмежень і техніки застосування соціальної влади в рамках даних обмежень” [7].

Російські дослідники М. Пищулін і С. Сокол, звертаючись до природи лідерства, визнають соціальне підґрунтя єдиною основою його аналізу. Ця теза потребує всілякої підтримки, хоча сама по собі вона мало чого додає до розуміння самого явища. Особливо у зв'язку з подальшою інтерпретацією, представленою у вигляді „здібності найбільш авторитетної, центральної постаті (людини, начальника, керівника політичної партії, суспільної або державної організації, відомства, лідера держави) здійснювати формальний і неформальний вплив, об'єднувати людей навколо особистості, певної соціальної страти, програми, ідеї, гасла” [8].

На нашу думку, таке тлумачення природи лідерства обумовлює підміну самого явища його наслідками. Розгляд лідерства як предмета наукового аналізу поєднується з властивістю тих сфер людської діяльності, „для існування і прогресу яких вимагається розподіл ролей на керівників і керованих, лідерів і послідовників. Зачатки лідерства можна простежити і в біологічному світі” [9]. Тобто спостерігається схильність частини дослідників бачити у лідерстві прояв певних біологічних характеристик, наділених соціальним змістом. Ця наукова традиція, закладена Л. Гумпловичем, Г. Ратценхофером, А. Смолем, розглядає характеристики людських відносин з позицій біологізаторського підходу (підходу соціал-дарвінізму, де людина розглядається як „суспільна тварина” [10]. У подальшому ці ідеї знайшли своє втілення у біхевіористському підході. Р. С. Такер стверджує: „Якщо людина — це тварина, яка несе і створює культуру, то ідея культури має посісти центральне місце в кожній з дисциплін, які вивчають людину: у психології, історії і в інших суспільних науках” [11].

Привертають увагу суттєві зміни в теоретичних підходах і дослідницькій практиці у сфері вивчення проблеми лідерства, які відбулися у 1960-х — 1970-х роках у західній політичній науці. Якщо М. Вебер стверджував, що міркування про політичну сферу не можуть спиратися на емпіричні факти, а повинні вміщуватися у сфері ідеальних конструкцій [12], то у зазначений час у суспільних дослідженнях починається тотальне використання статистичних даних і фактів, здобутих саме емпіричним шляхом.

Поширення міждисциплінарних впливів та залучення до досліджень лідерства психологів та антропологів змінило ситуацію. Саме емпіричні дослідження психологів у малих групах започаткували появу сучасних загальновизнаних теорій лідерства: теорії особистісних рис, ситуаційні, ситуаційно-особистісні теорії.

Утвердженню методології емпіричних досліджень сприяла поява нових технічних можливостей (комп'ютерна техніка), яка збіглася в часі з виробленням у західній соціології і психології витончених методів статистичного аналізу, використанням точних методів вибірки, вдосконаленням методики інтерв'ювання. Вагомий теоретичний вклад в розробку та утвердження подібних підходів зробили П. Сорокін, В. Даль та інші вчені.

Швидке зростання емпіричних досліджень відбувалося без солідного теоретичного забезпечення, в умовах, коли навіть саме поняття лідерства не було належним чином теоретично інтерпретоване. В результаті великої кількості експериментальних робіт (більше 7 тисяч) з'явилося стільки ж визначень лідерства, скільки було дослідників. Вивчення цього складного явища у різних ракурсах відбувається здебільш з використанням уявлень і висновків, сформульованих психологією (зокрема – соціальною) стосовно процесів, які спостерігаються на рівні лабораторного експерименту, які відзначає ізольованість, обмежена кількість учасників і, відповідно, розірвані суспільні зв'язки, котрі важко піддаються навіть найскладнішому лабораторному відтворенню.

Зауважимо, що емпіричні концепції не ставлять за мету спеціальне вивчення політичного лідерства – вони досліджують універсальний феномен як міжособистісну взаємодію для вирішення групового завдання. Цей сучасний підхід відрізняється від традиційного погляду на лідерство тим, що смисл поняття зсувається до роліової моделі взагалі (лідерство – це позиція в групі) і, зокрема, все більш активно визнається роль послідовників.

Уявлення про політичне лідерство було б неправильно пов'язувати винятково з відносинами особистості і групи. Необхідним є включення поведінки і свідомості лідера в групову картину світу. Співвідношення особистості і групи – важлива складова політичних відносин, але така, що не вичерпує повністю це явище. Оскільки йдеться про політологію, то особистість слід співвідносити не лише з групою, але й з поколінням, субкультурою, інституціями і суспільством в цілому (умовами, в яких особа діє).

Слід погодитися з думкою М. Дж. Херман, що лідерство є багатограним поняттям. Вона виокремлює такі його складові: характер лідера та властивості його прихильників (ширше – всіх політичних суб'єктів, що взаємодіють з лідером), взаємозв'язок між лідером та його „конституентами”, а також контекст чи конкретну ситуацію, в яких відбувається лідерство [13]. Але для з'ясування динаміки політичного лідерства в часі і просторі цього замало.

Одна з існуючих точок зору, що лідерство — це особлива роль всередині системи взаємовідносин, котра визначається взаємними очікуваннями лідера і його послідовників, призвела до появи численних концепцій: 1)

„очікування-взаємодії” (Дж. Романс, Дж. Хемфілл, Р. Стогділл, С. Аванс); 2) гуманістичної (Д. Макгрегор, К. Аргіріс, Р. Лайнер); 3) атрибутивної (Т. Парсонс, Р. Лорд, К. Мар); 4) „обміну” і трансформаційного лідерства (Дж. Марч, Г. Саймен, Дж. Тібо, П. Блау, Т. Якобс); 5) мотиваційної (А. Маслоу, Р. Хаус); 6) ціннісних (М. Вебер, Б. Рассел, К. Ходжкінсон та ін.)

Теорія раціонального вибору, запропонована Дж. Бьюкененом і Г. Таллоком (1997), робить акцент на взаємодії політиків та виборців у процесі розподілу, обміну і перерозподілу ресурсів політичної діяльності. Неоінституціоналізм прагне розглядати такого роду взаємодії з точки зору утворення і використання соціальних інститутів (правил гри) [14]. Концепція „лідерство як взаємодія” визначає явище лідерства як ефект групової дії. Політологи Е. Богардус, П. Пігорс, Р. Мертон та інші вважають, що лідерство виникає з активного процесу взаємодії та існує там і тоді, де і коли воно усвідомлюється й підтримується іншими членами групи. Отже діяльний і ефективно працюючий лідер керує тому, що соратники сприймають його як особистість, котра найбільш відповідає ролі лідера.

Вважається, що сучасна політична наука має у своєму розпорядженні близько десяти концепцій, які розкривають сутність взаємовідносин лідера та його найближчого оточення [15].

Американські політологи П. Херсі і К. Бланшар у своїй теорії „життєвого циклу” стверджують, що міра прояву влади і лідера залежить від зрілості послідовників і виконавців. У поняття „зрілість” вони вкладають здатність послідовників нести відповідальність за свої дії та поведінку, а також бажання досягти поставленої мети на основі освіти і практичного досвіду [16].

Е. Холландер, автор концепції „кредиту довіри”, дійшов висновку, що ініціативність лідера залежить від того, наскільки послідовники усвідомлюють його компетентність та оцінюють його дії як такі, що відповідають нормам, прийнятим у їх політичній організації. Поняття „кредиту довіри” визначає права лідера на нестандартність поведінки в певних межах. Прихильники видають своєму лідерові певні „кредити довіри”, які він може поповнювати або витрачати залежно від правильності чи хибності своїх дій. Невикористані „кредити” пов’язані з невдачами лідера стосовно очікувань послідовників, причиною яких може бути інертність лідера, робота „на себе”, слабка мотивація власних дій, несумісність проблем, які він вирішує, та інші негативні типи поведінки. Відтак поняття „кредит довіри” допомагає зрозуміти процес періодичного зміщення лідерів у міру зміни завдань і особливостей політичної ситуації [17].

Роль особистості в політиці зазвичай розглядається, виходячи з наявності в суспільстві політичної системи, яка є структурованою і складається з певної множинності індивідів, об’єднаних в групи. Але при такому підході багато важливих для політичної науки питань

залишаються нез'ясованими, що має значення не тільки для теорії, але й для політичної практики. Аналіз політичної проблематики через особистість, її політичну позицію викликає питання, про яку саме особистість йдеться. Різні люди виконують різні політичні ролі і функції. Одна справа політичні лідери чи люди, наділені владою, інша річ — пересічні індивіди, з яких складається суспільство. „Хто є акторами світу політики?” — запитує французький політолог Ж.-М. Денкен і пропонує різні відповіді: „Можна сказати, що діють тільки індивіди. Можна сказати, що у світі політики в якості суб'єктів виступають такі великі групи, як класи і нації. Насамкінець можна погодитися з проміжною точкою зору, тобто визнати в якості суб'єктів групи, які склалися на базі процесу інституціоналізації: вони існують незалежно від індивідів, які є їх конкретною опорою” [18]. Сам Ж.-М. Денкен вважає тільки першу відповідь правильною. За цих умов політичне лідерство розглядається більше як соціально-психологічна проблема, залишаючи осторонь процеси, пов'язані з їх дією і перетвореннями (як наслідками такої дії) у сфері політичних інституцій [19; 20; 21]. Вивчення специфіки політичного лідерства, особливостей владної дії як механізму його здійснення (та інші проблеми політичного лідерства) переміщуються у сферу людської свідомості і пов'язуються з особливостями її прояву.

У зв'язку з розробкою проблем політичного лідерства відбувається й перегляд поглядів стосовно еліт. Еліти починають розглядатися в контексті „соціального підтексту лідерства”. Г. Алмонд використовує термін „політична еліта” як синонім поняття „політичне лідерство”. З погляду елітаристів завжди існують ті, хто управляє, і ті, ким управляють [22]. Одним з проявів такої позиції є встановлення знаку рівності між лідерством, керівництвом та управлінням. Політичне лідерство як соціальний інститут ототожнюється з органами державної влади. Діяльність лідера трактується як суто адміністративна, а специфіка явища лідерства зводиться переважно до правових регуляторів політичної активності особистості. Простежується навіть тенденція до ототожнення явища політичного лідерства з окремим політичним лідером/керівником [11].

Отже, переважна частина дослідників розміщує політичне лідерство та політичне керівництво в системі владних відносин. Зауважимо, що останнім часом спостерігаються спроби вироблення методологічно нового погляду на владу [23]. Привертає увагу те, що у його межах термін „політична еліта” тлумачиться більш широко. Замість позначення закритої групи політичних лідерів, які стоять у ієрархічній „черзі” на отримання посад у державних структурах, він тлумачиться як соціальний суб'єкт, пов'язаний з проблемами політичного розвитку певного суспільства, і який здійснює визначальний вплив на розвиток соціально-політичних процесів. Тобто заявляється позиція, згідно з якою еліти

здійснюють суттєвий (якщо не вирішальний) вплив на суспільний розвиток. Проте таке трактування суспільно-політичних процесів не є новим (В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс). Але в новому трактуванні демократична модель суспільної організації виступає як форма контролю над елітами. Хоча еліти і здійснюють лідерські функції, вони стають підзвітними тим, хто їх наймає для вирішення певних суспільних проблем. У залежності від стану, в якому перебуває суспільство, на перший план виходить їх модернізаційний або стабілізуючий вплив [24].

Для подальшого розгляду проблеми корисно простежити розвиток поглядів на зв'язок політики і державного управління. У США, наприклад, відокремлення управлінських функцій від того, що вважалося за перекручення політики, В. Вільсон виклав так: „...управління лежить поза сферою власне політики. Адміністративні питання аж ніяк не політичні. Хоча політика ставить завдання органам управління, їй не можна дозволяти втручатися в їх діяльність” [25].

„Старе” державне управління, на думку американських авторів Д. Л. Веймера та Е. Р. Вайнінга, значно відрізняється від „нового”: „Нове управління державними органами ставить за мету не тільки виконувати законодавчі накази якомога ефективніше та економніше, а й впливати на вибір та втілення в життя політики, яка загалом поліпшить якість життя для всіх” [25].

Увага до вивчення правлячої меншості й політичного лідерства у процесі формування політичної науки на Заході сприяла створенню широкої міждисциплінарної сфери. Для того, щоб уявити її масштабність, наведемо такі приклади. Міждисциплінарна бібліографія з питань лідерства, яку уклали Л. Едингер і Д. Сеаринг станом на 1967 рік, налічувала 229 досліджень [28]. За підрахунками Г. Пейджа, в університетах США з 1925 по 1975 рік з проблем політичного лідерства було захищено 250 докторських дисертацій [27]. Виданий К. Беком у Пітсбургському університеті „Архів політичних еліт Східної Європи” у комп'ютерному банку даних налічує понад 15 тисяч персоналій. Пізніше він видав бібліографію досліджень стосовно політичних лідерів Східної Європи [28; 29]. У подальшому обсяг досліджень значно збільшився.

Розгляд політичного лідерства як виду діяльності в межах державного устрою (навіть на нормативному рівні) може ґрунтуватися на психологічних, економічних, соціальних, культурологічних, управлінських та інших теоретичних підставах. Це характерно для сучасного етапу розробки проблем політичного лідерства не лише у вітчизняному суспільствознавстві. В політології ті чи інші інтерпретації політичного лідерства і політичного керівництва мають узгоджуватися з відповідними загальними теоретичними підходами.

Література:

1. **Prewitt K., Stone A.** The Ruling Elites. Elite Theory, Power and American Democracy. New York, 1973. – P. 4.
2. Див. „Політичний менеджмент”, спеціальний випуск, 2006 р.; № 2, 2007 р.
3. **Вебер М.** Политика как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990. — С. 646.
4. **Валлерстайн И.** Конец знакомого мира: Социология XXI века / Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. — М: Логос, 2003.
5. **Слизовский Д. Е.** Политическое лидерство: методологические проблемы исторической интерпретации // Вестник Российского университета дружбы народов.— Сер.: Политология.—2003.—№ 4 — С. 20—33.
6. **Russel B.** Power. L., 1985. P.10.
7. Политическая наука: новые направления / Под ред. Р. Гудина и Х.-Д. Клингеманна. — М., 1999. — С. 33.
8. **Пищулин Н., Сокол С.** Политическое лидерство: В 2-х ч. — Ч. 1. Теоретические и методологические основы исследования. — М., 1992. — С. 12.
9. **Пищулин Н. П., Пищулин С. Н., Бетуганов А. А.** Лидерство и лидеры в управлении // Социальное управление: В 2-х томах. — Т. 1.— М. 2003. — С. 279.
10. **Аронсон Э.** Общественное животное. — М., 1998.
11. **Такер Роберт С.** Политическая культура и лидерство в Советской России. От Ленина до Горбачёва // США: экономика, политика, идеология. — № 1, 1990. — С. 77.
12. **Вебер М.** Покликання до політики // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. О. Погорілий. — К.: Основи, 1998. — С. 173 – 191.
13. **Херман М. Дж.** Стили лидерства в формировании внешней политики // Политические исследования. — № 1, 1991. — С. 91 — 98.
14. **Норт Д.** Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. — М., 1997.
15. **Кудряшова Е. В.** Лидер и лидерство. — Архангельск, 1996. — С. 24 – 25.
16. **Hersey P., Blanchard K.** Management and Organizational Behavior. 4 th ed. N.Y., 1982.
17. **Hallander E.** Emergent Leadership and Social Influence // Leadership and Interpersonal Behavior. N.Y., 1961. – P. 45.
18. **Дэнкен Жан-Мари.** Политическая наука. — М., 1993. — С. 93.
19. **Стоун Д.** Парадокс політики. Мистецтво ухвалення політичних рішень. — К.: Альтернативи, 2000. — 304 с.

20. **Московичи С.** Машина, творящая богов / Пер с фр. — М.: Центр психол. и психотерап., 1998 — 560 с.
21. **Фреик Н. В.** Политическая харизма: версии и проблемы // Социологические исследования. - № 12, 2003. - С. 3 - 10.
22. **Ашин Г. К., Охотский Е. В.** Курс элитологии. — М.: ЗАО „Спортакадемпресс”, 1999. — 368 с.
23. **Алюшин А. Л., Порус В. Н.** Власть и „политический реализм” (поведенческие концепции власти в политической науке США) // Власть: Очерки современной политической философии Запада / В. В. Мшвениерадзе, И. И. Кравченко, Е. В. Осипова и др. — М.: Наука, 1989. — С. 95 — 127.
24. **Эндровайт Г.** Элиты и развитие: Теория и исследование влияний элит на процессы социально-политического развития // Политическая наука. Элиты в сравнительно-исторической ретроспективе. Проблемно-тематический сборник / Ред. Ю. С. Пивоваров и др. — Вып. 4. — М., 1998.
25. Цит. за **Девід Л. Веймер, Ейден Р. Вайнінг.** Аналіз політики: концепції і практика. — К.: Основи, 2000. — С. 20 — 21.
26. **Political Leadership in Industrialized Societies.** Ed. by Edinger L. N.Y.: Wiley, 1967. P. 348 - 366.
27. **Paige G.** The Scientific Study of Political Leadership. N.Y.: The Free Press, 1977. P. 237 - 254.
28. **Beck C., McKechnie J.** Political Elites: A Select Computerized Bibliography. — Cambridge: MIT Press, 1967.
29. **Beck C.** et al. Comparative Communist Political Leadership. — N.Y.: David McKay, 1973.

Опозиція як політичний інститут і форма суспільного протесту

Тетяна Ткаченко,
аспірант кафедри політичних наук
Київського національного
педагогічного університету
ім. М. Драгоманова

У статті актуалізується проблема недостатнього розуміння серед української громадськості і політикуму суті опозиції як політичного інституту, що детермінується широким діапазоном її визначень в політичній науці й практиці. Порушується питання щодо розмежування на теоретичному рівні понять „опозиція як політичний інститут” та „опозиція як форма суспільного протесту”.

Проблема формування політичної опозиції хоч і є однією з базових в процесі демократизації політичної системи України, проте в політичній практиці та суспільній свідомості українців ще не існує чіткого розуміння суспільно-політичних функцій, соціального єства, призначення опозиції, її ролі у формуванні ладу, побудованого на засадах поділу та збалансованості влади.

В сучасній політології діапазон визначень поняття „опозиція” досить широкий: від протистояння як характеристики суспільних відносин до опозиції як інституту політичної системи, характерного для громадянського суспільства і правової держави. Такий набір тлумачень хоч і розкриває кожну з сутнісних характеристик опозиції, проте породжує непорозуміння як у політичному середовищі, так і серед широкої громадськості: у поняття „опозиція” кожен вкладає власний зміст, прагнучи перебільшити або ж применшити її можливості.

За останнє десятиріччя в Україні створено певний науковий доробок з вивчення різних аспектів феномена опозиції. Методологічні аспекти проблеми її функціонування розглядалися у працях М. Михальченка, Ф. Рудича, В. Бабкіна, Ю. Бадзьо, В. Беха, Д. Видріна, В. Горбатенка, С. Рябова, О. Гриніва, В. Якушика, Г. Постригань, Ю. Розенфельда, А. Губерського, В. Євтуха, В. Журавського, А. Колодія, В. Крисаченка,

І. Кураса, З. Самчука, Г. Темка, В. Танчера, Л. Угриня, Ю. Шведа, В. Чепиноги та інших. Проте при вивченні сутності опозиції, її ролі та місця в демократичному суспільстві без суттєвої уваги залишається питання про інституційний вимір політичної опозиції та її відокремлення від опозиції як форми суспільного протесту.

Важливим для розуміння сутності політичної опозиції, її суспільного призначення й ролі в процесі демократизації суспільства є розмежування на теоретичному рівні понять „опозиція як політичний інститут” та „опозиція як форма суспільного протесту”, а також здійснення відповідного порівняльного аналізу цих двох підходів до розуміння опозиції. Досягнення поставленої мети можливе при вирішенні таких завдань:

- розкрити зв'язок опозиції як політичного інституту та опозиції як форми суспільного протесту в контексті їх можливого середовища функціонування;
- здійснити порівняльний аналіз опозиції як політичного інституту та опозиції як форми суспільного протесту з точки зору її функцій, мети діяльності, необхідності визначення політико-правового статусу;
- дати визначення політичної опозиції як інституту демократичної політичної системи в контексті його розмежування з поняттям опозиції як форми суспільного протесту.

Сучасна політична наука й практичний досвід розвинутих демократичних країн засвідчують, що публічність та конкурентність політичного середовища є одним із чинників формування ефективної політики. Важливим механізмом забезпечення альтернативності, багатоваріантності у прийнятті рішень органами влади є інститут політичної опозиції, існування якого визнається органічним явищем та необхідною характеристикою демократичної політичної системи. Проте виникнення та функціонування цього інституту можливе лише за умов забезпечення права громадян на протест, де опозиція виступає однією з його форм.

Зв'язок опозиції як політичного інституту та опозиції як форми суспільного протесту має взаємообумовлений характер: якщо суспільство визнає право кожного громадянина на протест, забезпечує це право свободою слова, політичних дій тощо, то тоді виникає можливість для створення й певного інституту демократичної політичної системи — опозиції. Г. Постригань у статті „Опозиція та опозиційність в теоретичних співставленнях” опозицію як форму суспільного протесту називає опозиційністю і, відповідно до цього, зазначає, що вона пронизує всі сфери суспільного життя, тоді як опозиція як політичний інститут є специфічним проявом опозиційності в політичних відносинах [1].

Виходячи з цього, різними є й підходи до класифікації опозиції. Так, опозицію як форму суспільного протесту можна поділити за сферами

Опозиція як політичний інститут і форма суспільного протесту

Тетяна Ткаченко

життя на політичну, економічну, соціальну, духовно-культурну тощо. Класифікація ж опозиції як політичного інституту здійснюється в межах політичної опозиції як однієї з форм суспільних відносин. Отже вона може мати такий вигляд:

- за ставленням до системи влади виокремлюють системну (яка поділяє основні цінності, принципи та цілі існуючої політичної системи, але заперечує методи здійснення політики) та позасистемну (яка не згодна не лише з діями владних структур, а й з самими підвалинами суспільно-політичного ладу в країні) [2];

- за характером вимог визначають радикальну опозицію (застосовує як парламентські, так і позапарламентські методи тиску та, як правило, відкидає будь-які компроміси з чинною владою), помірковану (застосовує переважно методи парламентського тиску, вдається до „політичного торгу” з принципових питань) та лояльну опозицію (готова підтримувати владу, може дійти згоди з нею і навіть піти на поступки) [2];

- за характером дій виокремлюють конструктивну опозицію (дії опозиції спрямовані на поліпшення якості політичного управління, стимулювання влади до реформ) та деструктивну (її дії спрямовані на створення перешкод у діяльності владних структур) [3];

- за місцем у спектрі політичних сил опозицію характеризують як ліву, праву, центристську тощо.

Незважаючи на те, що опозиція як форма суспільного протесту є детермінантою опозиції як політичного інституту, перша може виникати й існувати в недемократичних суспільствах, тоді як опозиція як політичний інститут може існувати лише в демократичній політичній системі. Так, за радянських часів прикладом опозиції можуть бути ОУН-УПА, дисидентський рух, внутрішньопартійні протистояння. Незважаючи на жорстке придушення будь-яких проявів опозиційності, час від часу лунали голоси спротиву існуючому режимові. Однак ця опозиція не могла вийти за межі протесту, а тим більше перерости в політичний інститут. Отже, опозиція як форма суспільного протесту може існувати в будь-якому суспільстві, а як політичний інститут — лише за умов демократії.

Якщо ж поставити ці дві форми опозиції в однакові умови демократичного суспільства, то й тут їх функції і мета діяльності збігатимуться лише частково (див. **таблицю**).

Що стосується мети діяльності, то опозиція як політичний інститут прагне прийти до влади в державі шляхом контролю, організованої критики чинної влади та пропонуванню альтернативних методів вирішення тих чи інших питань. В той час як мета опозиції як форми суспільного протесту переважно зводиться до опротестування певного рішення чи стану, і зазвичай прихід до влади не є для неї самоціллю.

Аналізуючи функції та завдання опозиції як політичного інституту і форми суспільного протесту, слід зазначити, що ці дві її форми мають і

політичні інститути і процеси

політичні інститути і процеси

різний часовий вимір: якщо завданням опозиції як політичного інституту є постійний контроль над владою, то опозиція як форма суспільного протесту має переважно тимчасовий характер — задовольнивши свої вимоги, вона згасає.

Таблиця

№ п/п	Опозиція як політичний інститут	Опозиція як форма суспільного протесту
1	Протидія, протиборство, опір певній політиці, протистояння певній політичній силі, інституту, рішенням.	
	Найчастіше протидія урядовому курсу правлячої сили.	Найчастіше протистояння певному політичному рішенням.
2	Формулювання, висловлення та узагальнення інтересів соціальних груп, що залишились поза увагою уряду.	
3	Організована, конструктивна критика владних інститутів.	Критика владних інститутів (найчастіше неорганізована, навіть деструктивна).
4	Внесення альтернативи офіційній політиці.	Найчастіше критика владних рішень здійснюється без внесення альтернативних пропозицій.
5	Здійснення контролю над діяльністю влади	
	Шляхом безпосереднього впливу на процес законодавства, через можливість набрати необхідну більшість проти уряду, безпосередній контроль міністерств, комітетів, відомств тощо.	Шляхом публічної критики певних порушень чи погроз нею скористатись.
6	Спрямування існуючого в суспільстві невдоволення владою в демократичні, цивілізовані, легітимні форми замість ірраціональних, руйнівних дій.	Носить часто характер спонтанних нецивілізованих виступів.

Крім того, опозиція в її різних аспектах потребує й різного правового забезпечення. Так, для опозиції як форми суспільного протесту достатнім є визнання на рівні конституції права кожного громадянина на протест, забезпечення цього права свободою слова, дій в межах закону тощо. Для становлення ж опозиції як політичного інституту окрім вище зазначених гарантій необхідним є прийняття відповідного закону про політичну опозицію, де б визначались її права, обов'язки, повноваження тощо.

Отже, порівняльний аналіз політичної опозиції як інституту демократичної політичної системи та опозиції як форми суспільного протесту дає можливість сформулювати визначення політичної опозиції як політичного інституту. **Політична опозиція — це легальна форма протистояння й протидії офіційному політичному курсові, що передбачає можливість і здатність здійснювати контроль, висловлювати позиції й впроваджувати альтернативні пропозиції.**

**Опозиція як політичний інститут
і форма суспільного протесту**

Тетяна Ткаченко

Таке визначення політичної опозиції, на нашу думку, по-перше, сприяє запобіганню її обмеженого й однобічного розуміння (лише як певного протистояння), а по-друге, дає можливість відокремити цей підхід від ширшого тлумачення опозиції як форми суспільного протесту.

Результати дослідження проблеми розуміння сутності політичної опозиції як інституту демократичної політичної системи та її співставлення з поняттям опозиції як форми суспільного протесту дозволяють зробити наступні **висновки**.

1. Політична опозиція, виступаючи ефективним засобом цивілізованого розв'язання суперечностей між інтересами різних соціальних груп та будучи невід'ємною складовою механізму стримувань і противаг у структурі владних відносин, може існувати лише за умов надання та гарантування кожному громадянину права на протест, де опозиція виступає однією з його форм. Тобто опозиція як політичний інститут може існувати лише в демократичному суспільстві, тоді як опозиція як форма суспільного протесту проявляється і за умов недемократичних режимів.

2. Різниця між поняттями „опозиція як політичний інститут” та „опозиція як форма суспільного протесту” розкривається й через підходи до їх класифікації. Так, наведена класифікація опозиції як форми суспільного протесту вказує на те, що вона пронизує всі сфери суспільного життя, тоді як опозиція як політичний інститут є специфічним проявом опозиційності в політичних відносинах.

3. Різна природа і суть опозиції як політичного інституту та форми суспільного протесту чітко простежується через їх суспільні функції, мету діяльності, тривалість існування та необхідність визначення і закріплення на законодавчому рівні їх політико-правового статусу, що підкреслює інституційний вимір першої.

4. Порівняльний аналіз понять „опозиція як політичний інститут” та „опозиція як форма суспільного протесту” дозволив сформулювати визначення політичної опозиції в її розумінні як політичного інституту, що відрізняється від тлумачення опозиції як протистояння — однієї з характеристик суспільних відносин, що сприяє більш адекватному розумінню сутності політичної опозиції, розкриває її соціальне ество і призначення.

Політична опозиція як інститут демократичної політичної системи особливого значення набуває в суспільствах перехідного типу, де немає традиції демократичного правління, відповідних форм реалізації політики на засадах здорової конкуренції і толерантності, де ще й досі відчувається вплив моністичного розуміння політичного буття. Тому особливо важливим як для політичної науки, так і для практики є її належне гносеологічне визнання, що запобігало б однобічному її розумінню, а відтак і спотворенню

на практиці її суспільного призначення. Опозиція має стати чинником демократизації політичної системи суспільства.

Література:

1. **Постригань Г. Ф.** Опозиція та опозиційність в теоретичних співставленнях // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. Матеріали науково-практичної конференції / Відп. ред. І. М. Варзар. — К., 1996. — С. 172 - 177.
2. Опозиція в Україні. Аналітична доповідь // Центр Разумкова – 2002. / Гол. ред. Шангіна Л. — К., 2003. — С. 40.
3. **Розенфельд Ю. М., Осипова Н. П.** Опозиція в демократичному суспільстві // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. - К.: Навч.-метод. каб. вищ. освіти М-ва освіти України, 1996. – С. 178 - 181.

Процес еволюції та політичні перспективи ідеології консерватизму

Михайло Гордієнко,

кандидат політичних наук,
доцент кафедри філософії та політології
Національного університету
Державної податкової служби України

Ніхто не бачить світ таким, яким він є насправді. Ми дивимося на нього крізь призму вже сформованих уявлень і теорій, які прийнято називати політичними ідеологіями. Саме вони – основний носій раціонально-ціннісних форм мотивації поведінки людей, саме вони складають світоглядну основу політики. Суть ідеології консерватизму полягає в збереженні традиційних цінностей народу, захисті його національного буття, історії, родини, власності. Консерватизм найбільш адекватно відображає духовно-культурні та ментальні особливості української нації. Система координат нинішньої влади має визначатися консервативними цінностями і традиціями народу, які забезпечать надійне підґрунтя для розбудови держави та розвитку демократії.

Визначальним компонентом в організації державного устрою і громадського життя будь-якого суспільства є ідеологія – систематизована сукупність поглядів та ціннісних орієнтацій, що виражають інтереси певної соціальної групи. У третьому тисячолітті процес багатовікової біфуркації політичних ідеологій досяг апогею. „Мати ідею, – говорить Х. Ортега-і-Гасет, – це вірити, що є підстави для неї, отже, вірити, що існує розум, що існує сфера збагнених правд” [16, с.57]. Ідеологія є основою організованих політичних дій, спрямованих на збереження, зміну чи повалення існуючої системи влади. Тому всі ідеології, по-перше, пропонують свій погляд на існуючий політичний устрій – у формі світогляду; по-друге, висувають власну модель майбутнього суспільства; по-третє, пропонують свої засоби розбудови нової політичної системи. Власне, за браком чіткої ідеологічної структуризації політичного простору сучасна українська державність перманентно балансує на межі легітимності. Ми переконані, що модерна

національна ідея має спиратися на історичний, духовний і політичний досвід, набутий у процесі формування української нації і тривалої боротьби за свою незалежну державу.

Політичні ідеології – феномен новочасної європейської історії; вони приходять на зміну міфам і релігії. Саме вони покликані реалізувати новий принцип легітимації влади – принцип народного суверенітету.

В науковий обіг поняття „ідеологія” увів французький мислитель А. Д. де Трасі. Він тлумачив ідеологію як науку про людське мислення та суспільні ідеї, котра повинна знайти пояснення у свідомості через засади етики, моралі, політики. Вчений виходив з того, що думка – це результат почуттів, що вона має „фізіологічне” походження.

Досить швидко оригінальні положення науки про ідеї виходять за межі гносеологічної проблематики і поширюються на політику, право, соціологію. З часів Великої французької революції ідеологію розглядають як реальну силу, котра відіграє важливу роль у житті людини і суспільства.

Велика роль ідеологічної складової належить формуванню політичної системи суспільства та єдності нації. „Коли відродження нації відбувається без національного ідеалізму, – вважав В. Липинський, – без любові до цілої нації в усіх її класах і групах, без того ідейного національного пафосу, того романтичного захоплення образом повної волі нації, „то внаслідок того з самого життя нації викидається весь його життєвий творчий зміст” [11, с. 15]. На основі ідейно-політичних уявлень, території, мови, історичних та духовних надбань відбувається ідентифікація індивідів у межах національної спільності, артикуляція світоглядних цінностей.

Політична діяльність, як правило, має конкретну орієнтацію. Це може бути голосування на виборах, участь у політичних акціях, робота в представницьких чи адміністративних органах. Спрямованість і способи політичної діяльності людей обумовлюються їх уявленнями про ефективний суспільний устрій, пріоритетні ідеологічні цінності. Український філософ В. Лісовий зазначає: „Ідеології призначені аби об’єднувати людей у суспільства, суспільні верстви і т. д. А це призводить до того, що певні інтереси, особливості світорозуміння, ілюзії та упередження тих спільнот, в які ідеологія об’єднує людей, неминуче визначають і зміст самої ідеології. Тобто, ідеології дивляться на світ тільки своїми власними очима, і будь-який інший погляд їм здається неприйнятним, хибним і т. д.” [15, с. 60 – 61]. Наділяючи смислом і значеннями соціальну діяльність суб’єктів політики (індивідів, класи, партії) в межах актуально значимих для них ідеалів і цінностей, політичні ідеології виступають основним носієм раціонально-ціннісних форм мотивації громадської поведінки і складають світоглядну основу політики.

Ідеології почали зароджуватися в епоху Відродження, коли виникла перша суспільна криза у зв’язку з розгортанням процесу секуляризації

– звільнення суспільної та індивідуальної свідомості від догматів релігії і церкви. Відтак інтеграція суспільства і його політичний устрій обумовлювалися ірраціональними (трансцендентальними) факторами – віруваннями, почуттями, традиціями, звичаями тощо. Важливим чинником емансипації суспільства від імперативів церкви була Реформація, що проголосила релігійний і політичний плюралізм. Культ заможного життя обґрунтовує протестантизм. Політичний порядок уже не задавався релігійно-церковними постулатами, а засновувався на згоді всіх громадян, що визнають принципи доцільності, здорового глузду, користі. Зміна релігійного світогляду раціональним мисленням породжує стан соціальної аномії, тобто – занепад системи цінностей, світогляду, обумовлений кризою суспільства, суперечностями між задекларованими цілями (багатство, влада) і неможливістю їх реалізації. Щоб врегулювати стан відчуженості людини від суспільства, подолати громадську апатію та розчарування, слід було генерувати нові смисли, цінності, покликані обґрунтувати здатність людини розумно організовувати суспільний устрій. Цю місію почали здійснювати політичні ідеології.

Першими з'явилися ліберальні ідеї, що поширюють цінності свободи, власності і природні права індивіда. Пояснюючи принципи лібералізму, американський філософ Дж. Кекес зауважує: „Лібералізм зародився в часи Ренесансу як реакція на релігійну ортодоксію, набув сили під час Реформації і став однією з найвпливовіших політичних сил у часи Просвітництва. Лібералізм поступово втрачав характер негативної реакції і набув ознак позитивної політичної концепції, що дозволило йому стати альтернативою до всіх типів абсолютного авторитаризму. Він постійно посилював свою опозиційність до божественного права монархів, до аристократичних привілеїв, успадкованих від феодальних часів, і потім до усіх форм гноблення... Після занепаду марксизму лібералізм став панівною ідеологією нашого часу” [8, с. 108]. Нині існує така ідеологема: політичні режими, які не спираються на ліберальні принципи, ставлять під сумнів свою національну і міжнародну легітимність.

Ліберальна ідеологія має свої позитиви, але її не слід ідеалізувати. Ми стверджуємо, що основні постулати лібералізму (плюралізм ідей, рівність, свобода, індивідуалізм) повинні узгоджуватися з національними інтересами, з рівнем демократії, ментальністю суспільства, в якому вони прагнуть утвердитися. Таким механізмом адаптації і конструктивною протиположністю лібералізму як речнику свободи є ідеологія консерватизму, котра наголошує на порядку, духовності і традиціях. На думку В. Липинського, „...свобода без гарантії авторитету – це пустий звук без ніякої вартості” [11, с. 44]. А тому свобода, демократія, плюралізм в консервативному вимірі збалансовуються порядком, організованістю, моральністю.

Класичні ідеології формуються в епоху Просвітництва, для якої

характерні раціонально-революційні трансформації суспільного буття і теоретичного мислення. В цей час були висунуті ідеї прогресу і можливості створення розумного суспільного устрою. Інтереси буржуазії відображає ліберальна ідеологія. Як реакція на поширення раціоналістичних ідей перебудови суспільства виникає консервативна доктрина, базовими цінностями якої є порядок, стабільність і традиціоналізм. Ідейний натхненник консерватизму англійський політичний діяч Е. Берк стверджує: „Якщо обачливість і обережність є складові частини мудрості, коли ми маємо справу із матеріалом, не наділеним духом, то вони, безперечно, стають ще й складниками обов'язку, коли предмет руйнування та будівництва – не цегла й дошки, а мислячі істоти, адже різка переміна становища, умов та звичок може вкинути маси людей у нещастя” [2, с. 478]. Тому консерватизм виступає проти радикальних дій, революційних перетворень в суспільстві.

У політологічному розумінні консерватизм – „це політична філософія, яка прагне зберегти те, що вважають за найкраще в усталеному суспільстві, й чинить спротив радикальним змінам” [9, с. 332]. Вперше термін „консерватизм” вжив Ф. Р. Шатобріан для позначення ідеології феодально-аристократичних кіл часів Великої французької революції. Оформлення ідей консерватизму в цілісну систему поглядів здійснили англійський політичний діяч Е. Берк та французькі дослідники Ж. Местр і Л. Бональд. У континентальній Європі провідним теоретиком консервативної думки був Ж. де Местр, який прагнув виправдати існуючі феодальні відносини. Його консервативні погляди мали відверто аристократичний і реакційний характер.

У Великій Британії і США склалася більш обережна, гнучка і, зрештою, життєздатна форма консерватизму, суть якої відображає теза Е. Берка: „Змінити, щоб зберегти”. Праця Е. Берка „Роздуми про революцію у Франції” (1710 р.) вважається однією з провідних в дослідженні ідеології консерватизму. Саме у цій книзі виведено систему цінностей сучасного консерватизму, до яких Е. Берк відносив: 1) релігійні і духовні цілі політичної діяльності; 2) шанування моралі, традицій, національної культури, патріотизму; 3) авторитет церкви, сім'ї, школи; 5) пріоритет інтересів держави над інтересами індивіда; 6) сильну ієрархічну владу; 7) прагматизм, здоровий глузд, скептицизм; 8) поступовість і обережність процесу соціальних змін; 9) історичну єдність минулого, сьогодення, майбутнього; 10) свободу і відповідальність. На думку Е. Берка, „нашим щасливим становищем ми... зобов'язані значною мірою тому, що зберегли під час декількох переглядів і виправлень; так само як і тому, що переробили і додали. Справді патріотичний, вільний і незалежний дух нашого народу знайде собі застосування, захищаючи те, що йому належить, від посягань. Я ні в якому разі не виключав би зміни; але коли б навіть щось змінював, то для того, щоб зберегти” [3, с. 473]. Спираючись

на ці судження, можна стверджувати, що в концептуальному розумінні консерватизм не суперечить ідеї розвитку. Він лише прагне, щоб еволюція відбувалася органічним шляхом, а майбутнє не знищувало минулого.

Досить часто консерватизм ототожнюють з реакційною чи архаїчною доктриною, яка ніби сприяє соціальній стагнації і стримує розвиток суспільства. Таке твердження далеке від істини. В консервативній ідеології проявляється схильність користуватися тим, що є, а не шукати чогось іншого, бути вдячним за те, що маємо, а не ідеалізувати віртуальну перспективу, шанувати сучасність не тому, що вона пов'язана з давниною чи краща за можливу альтернативу, а тому, що вона знайома і перевірена досвідом. Здатність до розумних компромісів дозволила консерваторам у ХІХ столітті перейти на позиції соціального реформування під патерналістським лозунгом „єдиної нації”.

Отож надмірну динаміку ліберальних процесів спроможна урівноважити своєю поміркованістю і традиційними цінностями консервативна ідеологія. Досить суттєві особливості консерватизму підкреслює професор політології Лондонського університету М. Дж. Оукшот: „Людина вважатиме невеликі й поступові зміни більш прийнятними і вона вітатиме всяку спробу зберегти безперервність традиції. Деякі зміни, певна річ, будуть сприйняті з легким серцем; але знову ж таки не тому, що вони вносять значні поліпшення, а тільки тому, що вони легко засвоюються: зміни пір року пов'язані їхньою повторюваністю, а зростання дітей його безперервністю... Більше того, бути консерватором – це не просто чинити опір будь-яким змінам (такий опір є проявом ідіосинкразії); це також спосіб пристосування до змін, що належить робити всім людям. Адже зміна являє собою загрозу ідентичності, і кожна зміна – це емблема зникнення. Проте ідентичність людини (чи громади) це всього лише безперервне випробування випадковостей, кожна з них перебуває у владі обставин і вага кожної прямо пропорційна до її знайомості” [17, с. 84 – 85]. Будь-яке оновлення, стверджують консерватори, не повинно завдавати шкоди чи то суспільству, чи окремому індивідові, а сприяти органічним і позитивним змінам.

Консерватизм виникає не як ідеологія нових класів, а як реакція на руйнування аристократичних традицій, політичного досвіду, історичних надбань. Перебуваючи тривалий час в умовах колоніального гноблення, український народ зазнав тотальної руйнації своєї традиції, культури, національно-державної ідентичності. Тому ми схильні вважати, що в результаті здобуття незалежності українська влада має спиратися на консервативні цінності й традиції власного народу, які спроможні створити надійне підґрунтя для розвитку демократії і захисту національних інтересів. Консерватизм як політична ідеологія, що орієнтується на збереження, підтримання існуючих форм економічного, соціального,

політичного життя, традиційних духовних цінностей, найадекватніше відображає духовно-культурні та ментальні особливості українського етносу.

В новітню добу утвердження української державності консервативна ідеологія є життєво необхідним елементом політичної системи суспільства. Цю необхідність ще на початку XX століття усвідомив В. Липинський. Йому вдалося системно, аргументовано, фундаментально представити консервативну традицію української суспільно-політичної думки. У своїх „Листах до братів-хліборобів” він пише: „Шлях до реальної, а не тільки літературної, – шлях до повної, а не односторонньої – Української нації веде через відродження українського консерватизму... Слабкість консерватизму лежить в основі слабкості пам’яті серед місцевого громадянства: політичної та культурної безтрадиційності людей, що живуть на Україні, і неусвідомлення місцевим українським громадянством свого власного історичного досвіду... Без зміцнення українського консерватизму Україна буде все подібна до помешкання, в якому весь час міняються численні квартиранти” [11, с. 444]. Брак консерватизму, вважає В. Липинський, позбавляє українських політичних діячів організуючих прикмет: честі, вірності, дисципліни, послуху, інтелігентності, відповідальності. Мислитель переконаний, що без доброго консерватизму не може бути й ефективного поступу нації.

Засновники консерватизму вважали, що людина не здатна змінювати суспільство. Вона навіть не повинна цього прагнути, оскільки це стало б насильством над природними законами розвитку суспільства. Тому політичні амбіції необхідно пристосовувати до звичаїв, національних традицій, усталених державних інститутів. Виходячи з гуманістичних цінностей і враховуючи національні традиції, В. Липинський впродовж всього життя на глибокому теоретичному рівні розробляв і активно пропагував ідеологію українського консерватизму. На нашу думку, слід відзначити, що „консерватизм фіксується ним як ефективний інтегруючий чинник, що базується на силі власних традицій, авторитеті, правопорядку, самобутній культурі і здатний стати носієм державницьких ідейно-світоглядних орієнтацій. А обов’язковою передумовою успіху в побудові незалежної Української держави має бути поворот до українства традиційних консервативних соціальних верств, свідомість яких упродовж тривалого часу перебувала під російським або польським ідейно-політичним впливом” [6, с. 37]. На переконання В. Липинського, без власної держави Україна залишиться навіки приреченою на злидненне балансування на межі між національним буттям і небуттям.

Політичним ідеалом консерватизму є сильна держава. Соціальною основою держави, за В. Липинським, має бути хліборобсько-селянська верства. Концептуальною рисою хліборобської ідеології вчений називає ірраціоналізм, метафізичну релігійність, віру в Бога. Оскільки хлібороб

зв'язаний з землею, то він є найвидатнішим представником типу людини осілої. Виходячи з такої логіки, В. Липинський стверджує: „Хлібороб – це земля. Вітчизною, Батьківщиною хлібороба є його земля, а його нацією – народ, що ту землю заселяє. „Націоналізм” хлібороба зветься патріотизмом... Нація й земля в понятті хлібороба – це синоніми. Тому-то, наприклад, німець-хлібороб, що осідає на землі, заселений народом польським, тим самим мусить стати поляком. Поляк-хлібороб, що осідає на землі, заселений народом українським, тим самим мусить стати українцем і навпаки... Таким був споконвіку спосіб міжнародного думання хлібороба. Так повстали всі держави й нації хліборобські” [14, с. 126]. На думку автора „Листів”, єдиний клас, який справді реально зацікавлений в існуванні української держави, клас, що репрезентує історичну, культурну й національну традицію, є український клас хліборобський.

Консерватизм захищає ієрархічний принцип суспільного устрою. Особлива відповідальність при цьому лягає на провідників нації. Необхідна умова ефективного існування держави – це наявність національно свідомої і компетентної меншості – політичної еліти. Таку групу людей В. Липинський називає національною аристократією і відзначає певні її особливості: „Кожночасна національна аристократія мусить так об'єднувати і так організовувати свою націю, щоб під її проводом нація мала якнайкращі матеріальні і моральні умови для перемоги в тяжкій боротьбі за існування. І тому коли б якась група людей в нації, претендуючи стати національною аристократією, поставила свою націю в умови боротьби за існування гірші в порівнянні з іншими націями, то така група людей або згине разом зі своєю нацією, або буде усунена від проводу іншою, більше до проводу здатною групою серед нації... Іншими словами, кожночасна національна аристократія мусить мати, крім матеріальної сили, ще й моральний авторитет в очах своєї нації” [12, с. 255]. Консервативна парадигма закріплює такий політичний алгоритм: влада належить еліті, а свобода означає підпорядкування легітимній владі і лояльне ставлення до неї.

В ієрархії консервативних цінностей превалюють національні традиції, які належить зберігати й охороняти в умовах сучасних радикальних політичних трансформацій. Головними принципами, що формують консерватизм як метаідеологію, прийнято вважати спадкоємність (тяглість), еволюційність, традиційні цінності і порядок. Якщо розглядати національні традиції крізь призму поглядів В. Липинського, то слід констатувати: „Кожна нація має тільки таку традицію, яку вона сама собі в своїй історії витворила. Кожна нація може мати тільки таку форму національно-державного ладу, який з цієї традиції виростає і на який цієї традиції вистачає. Нищити свою власну державно-національну традицію тому, що в ній є хиби й помилки, це значить не будувати, а руйнувати націю, це значить нищити самих себе. Вдосконалити цю традицію – тобто

обережно відкидати з неї все, що в житті нації показало себе шкідливим, все, що для національної творчості оказалось не здоровим, і з любов'ю та пієтизмом розвивати те, що виказало свою творчу силу і життєздатність – ось завдання тих, хто будує, хто творить, хто живе життям нації, хто з життям нації зв'язує своє власне життя” [11, с. 94]. Теоретик українського консерватизму вважає традицію провідним державотворчим чинником нації.

Жодна влада не обходиться без ідеології, яка надає їй доцільного характеру, орієнтуючи громадян на певну систему цінностей, норм поведінки, відповідний спосіб життя. На думку К. Гаджієва, ідеологія покликана „пояснювати, обґрунтовувати, виправдовувати або заперечувати політичні реалії в конкретних суспільно-історичних умовах” [4, с. 362]. Ідеологія прагне інтегрувати суспільство на базі інтересів певної соціальної чи національної групи або на основі сформованих цілей. Провідною функцією ідеології є духовне відображення реального світу і створення перспективного проекту або стратегії політичного розвитку суспільства.

Соціальний запит на політичні ідеології мав свої злети і падіння. Епоха Просвітництва проголосила народження ідеологічних доктрин, показала їх великий мобілізаційний і перетворюючий потенціал. В середині ХХ століття американський соціолог Д. Белл заявляє про „кінець ідеологій”, констатує їх маргінальність. Криза ідеологій почалася після поразки фашизму у Другій світовій війні та краху комуністичної системи. Теза про деідеологізацію суспільних відносин була реакцією на прискорену прагматизацію і технологізацію життєвого простору сучасного світу. Постіндустріальне суспільство, за Д. Беллом, визначається тим, що: „1) воно зміцнює роль науки і знання як основної інституціональної цінності суспільства; 2) роблячи процес прийняття рішень більш технічним, воно все наполегливіше втягує вчених та економістів у політичний процес; 3) поглиблюючи існуючі тенденції в напрямі бюрократизації інтелектуальної праці, воно висуває на порядок денний обмеження традиційних визначень інтелектуальних інтересів і цінностей; 4) створюючи і примножуючи технічну інтелігенцію, воно порушує серйозне питання ставлення технічного інтелектуала до гуманітарних колег.

Підсумовуючи, можна сказати, що поява нового соціуму ставить під питання розподіл багатства, влади і статусу, що має фундаментальне значення для будь-якого суспільства” [1, с. 57].

На думку Д. Белла, у постіндустріальну добу людство вичерпало весь запас політичних ідей, а конкуренція різних суб'єктів політики відбувається по лінії поліпшення економічного потенціалу і соціального рівня життя суспільства. Тобто, економіка взяла гору над політикою.

Справді, нині рівень інформованості, комунікації і знань населення виріс настільки, що потреба в ідеології помітно зменшилася. Однак,

напевно, коректніше говорити не про кінець ідеології, а про появу ширшого, ніж раніше, ідеологічного консенсусу. Як засвідчує пострадянська практика модернізації українського суспільства, саме брак у нинішньої еліти та партій ідеологічного й політичного порозуміння та консенсусу унеможливило реалізацію узгодженої загальнонаціональної політики, стає на перешкоді громадянській консолідації нації. Сучасна Україна не має модерної національної ідеї для розбудови демократичної держави.

Щоб суперечки політичного характеру не вийшли на рівень національного протистояння, слід прислухатися до думок нашої інтелігенції. Д. Павличко, зокрема, говорить: „Поняття рідної нації повинне бути в загальних рисах для всіх українців однаковим, недоторканим, священним... При нашій розгнущаній демократії, яка дозволяє партіям з антиукраїнським нутром діяти на повалення нашої державності, численним засобам масової інформації – русифікувати Україну, а самій владі – бути ніби за межами національної ідеї, ми маємо покладатися на інстинктивну, стихійну волю до життя нашого народу, на розвиток його зростаючих у середовищі інтелігенції і в середовищі новоутворюваного середнього класу державницьких сил... Наша бідність і невтішна демографія походить якраз від національної невизначеності нашого керівництва, яке має державу, але не має вітчизни... Тільки українська держава, в якій домінуватиме національна ідея, дасть нашому народові світлу будучину і невмирущість” [18, с. 55]. Нація може відроджуватися і розвиватися за умови, що її громадяни усвідомлюють свою історію, традиції, духовні джерела.

Щоб бути актуальною і впливовою, ідеологія має спиратися на досягнення науки, відповідати життєвим реаліям та максимально відображати національні інтереси. В. Кафарський: „На рівні ідеології духовне обличчя нації визначається як найбільш суттєві систематизовані теоретичні знання, що включають в себе науковий світогляд, суспільні ідеали, правову культуру, принципи політичних, моральних, естетичних та інших засад духовного життя даної спільноти” [7, с. 223]. Різні форми власності, політичний плюралізм, багатопартійність у демократичних державах передбачають й ідеологічне різноманіття, конкуренцію різних ідеологій. Але жодна ідеологія в демократичному суспільстві не повинна бути державною, примусовою, офіційною, тобто виключати ідеологічний монополізм. Гасло „деідеологізації”, активно проголошуване в Україні на початку 1990-х років, не містило анархістського сенсу, а спрямовувалося проти ідеології тоталітаризму, проти того, щоби будь-яка ідеологія нав'язувалася як обов'язкова.

Радикальна трансформація українського суспільства, що сягла апогею під час „помаранчевої революції”, засвідчує апеляцію до консервативних архетипів нації досить широкого спектра політичних сил. Це розширило простір для розбудови основних інститутів демократії та громадянського

суспільства на основі нової психології і ціннісних орієнтацій українського народу. „У 1991-му ми відбулися як держава, – пише А. Гальчинський. – Нині створено потужну основу, яка дозволяє нам утвердити себе як український народ, політична нація. У цьому контексті єдино можливою державницькою позицією є оцінка Помаранчевої революції як важливого етапу української національно-визвольної революції, що має остаточно утвердити високі ідеали Української соборної держави” [5, с. 45]. На сучасному етапі в Україні існує значно більше демократії й нового світоглядного ресурсу громадян. Для їх мобілізації необхідна конструктивна ідейна основа та ефективний політичний менеджмент.

Треба зауважити, що дискусії про „кінець ідеологій” і досі не завершені. На протигагу песимістичним твердженням про деградацію і зникнення ідеологій, які висловлюються З. Бжезинським, Р. Бейлі, Д. Беллом та іншими, існує й оптимістична версія. Її автор – американський футуролог Ф. Фукуяма. Він не заперечує важливості ідеології в політичному житті, проте прагне довести, що лише одна ідеологія ліберальної демократії отримала абсолютну перемогу над конкурентами. В книзі „Кінець історії і остання людина” вчений стверджує: „Із всіх видів режимів, які виникали у світовій історії, від монархій і аристократій до теократій, до фашистських і комуністичних режимів нашого століття тільки одна дожила незмінною, і це – ліберальна демократія. Перемогу отримала не стільки ліберальна практика, скільки ліберальна ідея” [22, с. 88 – 89]. Політолог вважає, що ліберальна демократія позбавлена фундаментальних внутрішніх протиріч, її ідеал поліпшити неможливо. Вона поширюється в різних країнах світу, набуваючи легітимного статусу. Ф. Фукуяма наполягає на тому, що альтернативи ліберальній ідеології не існує, що вона є „кінцевим пунктом ідеологічної еволюції людства” або „кінцем історії”.

Отже, не можна категорично заявляти про кінець ідеології, краще говорити про її прагматичну трансформацію. Політична реальність свідчить, що часи „чистих” ідеологій вже минули. Класичні ідеології багато в чому вичерпали свій мобілізаційний і світоглядний ресурс, що призводить до стирання чітких меж між ними. В нинішньому багатополіусному світі відбувається взаємопроникнення різних ідеологій, формування синтетичних утворень. Ми переконані, що в епоху глобалізації найбільш адаптованою для збереження національної ідентичності є ідеологія консерватизму. Її слід культивувати на державному рівні, аби в сучасному динамічному світі забезпечити самодостатність української нації. Ця проблема хвилює кожного українського патріота, до яких належить, зокрема, Л. Костенко. Вона закликає в процесі розбудови держави розраховувати на власні сили: „Держава – це система, яка зберігає сама себе. І якщо ми держава, а отже система, то чому ж ми дозволяємо її розвалювати? Кінець XX століття, початок тисячоліття, – нації, що й досі ще не збулися, нації слабкі й

нестабільні, перспективи не мають. Нині в дію входять зовсім інші механізми. Вони жорстокі. Слабкі народи будуть перемелені в цьому млині. Наші проблеми нікого не цікавлять, і не треба думати, що вони у нас такі унікальні. Ми найкращі, нам найгірше – такий принцип в історії не годиться” [10, с. 28]. Власне кажучи, брак національних чеснот і патріотичної ідеології – це головні симптоми нашої політичної незрілості.

Якщо подивитися на ідеологію консерватизму в практичному вимірі сьогодення, то слід згадати основні політичні партії, які прагнуть репрезентувати її хоча б у назвах своїх об’єднань. Серед них Українська консервативна республіканська партія, Українська національна консервативна партія, Українська консервативна партія. Вони намагаються рекрутувати до своїх лав патріотів, прихильників українофільських поглядів задля розбудови соборної самостійної української держави. Визначальним орієнтиром для ідеології сучасного вітчизняного консерватизму є українська національна ідея, співзвучна Божим Заповідям, яка передбачає удосконалення особистості, її самообмеження від суспільних спокус для творення досконалих і справедливих форм національної суспільно-державної самоорганізації, а в перспективі через них – до створення справедливого світового порядку. Поки ці гасла лишаються на рівні віртуальних декларацій. Створення потужної консервативної партії – це завдання для нової політичної еліти.

В межах політичної системи України апріорі бракує чітких ідейних координат розвитку суспільства. Нашому політичному істеблішменту притаманна схильність до корупції, зради, аморальності, ідеологічної аморфності. Політика нинішньої влади синхронно з вирішенням першочергових соціально-економічних проблем має створювати оптимальні умови для розкріпачення потенційних можливостей людини, плекання лицарських рис в душі кращих вітчизняних традицій, культурних надбань, сильної волі, почуття національної гідності та обов’язку перед Україною. Вирішення цих питань стане надійною підставою для подолання ганебної спадщини багатовікової неволі українців – комплексу меншовартості. Однак українську владу означені проблеми цікавлять лише в контексті самозбереження. Тому „державотворення в такому загальному, неототалітарному варіанті пригнічує зачатки демократичних інститутів, загалом творчого потенціалу нації” [21, с. 317]. Брак ідеологічної структурованості українського суспільства обумовлює загострення політичної кризи.

Покликання українського народу, його геополітична місія у консервативному розумінні визначається національною ідеєю. Українська національна ідея обумовлюється історичним минулим, витвором власної духовної культури, національними традиціями, морально-етичними принципами, етнопсихологією, геостратегічним розташуванням, інтелектуальним потенціалом, адаптаційними здібностями і здатністю українського етносу до самозбереження в екстремальних умовах. М.

Попович: „Національна ідея покликана консолідувати українську націю не як єдина надпартійна ідеологія і не за допомогою державного примусу, а як спільна платформа всіх тих політичних, громадських, культурних сил, що визнають основні конституційні засади нашого національного буття” [20, с. 9]. Тому саме українська національна ідея як постійна і вічна субстанція, націлена на досягнення вищої справедливості, визначеної Божими Законами, має бути світоглядною основою української національної еліти, котра формує ідеологію нації.

Україна за формою і суттю має бути національною соборною державою – аксіома консерватизму, яка не підлягає дискусії. Це право дане Богом українському народові бути господарем на своїй землі. Тільки міцна Українська Соборна Самостійна Держава спроможна інтегрувати український народ (примирити Схід і Захід) та забезпечити умови для його самореалізації. Розбудовуючи свою державу, український народ мусить покладатися на власні сили і нести відповідальність перед майбутніми поколіннями. У межах консерватизму декларується відродження духовності, християнських цінностей, приватної власності, самосвідомості та культури української нації як головних умов забезпечення добробуту її громадян.

У програмних засадах Української національної консервативної партії констатується: „Український народ впродовж багатьох століть піддавався безпрецедентному у світовій практиці політичному, духовно-культурному, економічному, фізичному терору через голодомори, депортації, нищення культурних надбань та їх носіїв – національну інтелігенцію, селянську верству, ліквідовуючи церкви, забороняючи мову та власні історичні традиції. Це була політика етноциду, спрямована на знищення українського народу як самобутнього етносу. Найбільш планово та довготривало її здійснював російський імперіалізм як за доби царизму, так і в більшовицько-комуністичний період. І в цьому пеклі наш народ зумів зберегти свої шляхетні риси” [19, с. 491]. Тоталітарні імперії брутально руйнували основні засади українського консерватизму – історичні традиції, приватну власність, релігійну канонічність. Новій генерації українців слід якомога швидше подолати наслідки колоніалізму і розвивати модерну державу на власних ідейних засадах.

Питання єдності України на сьогодні надзвичайно гостре. Ідеологія консерватизму декларує, що держава має відігравати вирішальну роль в економічній, культурно-психологічній та релігійній солідарності народу, нейтралізовувати будь-які прояви сепаратизму, забезпечувати єдність нації. У державній політиці має бути національно-патріотичний стрижень, не тотожний з націоналізмом. „Притаманний консерватизму націоналізм слід розуміти тільки в його позитивному сенсі, а саме: як патріотизм, який немає нічого спільного з нацизмом, шовінізмом, расизмом та іншими расово-етнічними збоченнями” [23, с. 11]. Для того, щоб відокремити патріотизм від націоналізму, можна використати гегелівський підхід і

визначити націоналізм як усвідомлення свого зв'язку з нацією, її інтересами та існуючими в рамках національної культури цінностями. А патріотизм - це усвідомлена рефлексія, спрямована переважно на державу, а не на націю. Націоналізм слід розуміти як організоване почуття, що має колективну форму виразу. Патріотизм цілком може залишатися приватною справою, тобто бути поза політикою.

Отже, суть ідеології консерватизму полягає в збереженні традиційних духовно-культурних цінностей, захисті національного буття, його історії, держави, родини, власності. Це особливо актуально для перехідних суспільств, до яких належить і Україна. Будь-якому народові, а особливо такому давньому, як український, є що захищати, зберігати і передавати майбутнім поколінням. Український народ протягом багатьох століть створював шедеври національної культури, духовності, літератури. Це визначало спосіб життя, ментальність нашого народу, відповідно до яких створювались загальнополітичні інститути, власна політико-правова система, що в сукупності називають національною ідентичністю.

Український етнос априорі схильний до консерватизму, що ґрунтується на духовно-культурних цінностях, національних традиціях, християнській моралі. Саме Божі Закони, релігія, переконаний В. Липинський, „служить провідником для розуму і сторожем для серця, дає лад і порядок думкам та інстинктам в житті кожної людини, а тим самим дає той лад і порядок думкам та інстинктам громадським, без якого організованого, державного життя не буває” [13, с. 24]. Виходячи з ідейно-ціннісних засад консерватизму, українці зберегли національну ідентичність тільки тому, що не було розірвано історичного зв'язку поколінь. Як свідчить історія, форсування процесу знищення старих порядків і заміна їх новими має трагічні наслідки. Консервативні цінності нищаться тоді, коли держава узурпує владу, монополізує ідеологію, поглинає громадянське суспільство. Тому найбільш доцільним і природним сьогодні є розбудова української держави на засадах ідеології консерватизму, що передбачає еволюційний шлях розвитку, творення нових цінностей на базі вікових українських традицій. Попри те, що консервативна ніша політичного спектра України перебуває в стадії формування, його стратегічні перспективи видаються оптимістичними.

Література:

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Пер. с англ. – М.: Academia, 2004. – 788 с.
2. Берк Е. Збереження та зміни // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 1998. – С. 474 – 480.
3. Берк Е. Конституція на праві давності // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 1998. – С. 473.

4. **Гаджиев К.** Введение в политическую науку. – М.: „Логос”, 1997. – 544 с.
5. **Гальчинський А.** Помаранчева революція і нова влада. – К.: Либідь, 2005. – 368 с.
6. **Гордієнко М.** Творчий потенціал консервативної орієнтації // Віче. – 1998. № 1. С. 30 – 39.
7. **Кафарський В.** Нація і держава: Культура, Ідеологія, Духовність. Івано-Франківськ, 1999. – 336 с.
8. **Кекес Д.** Зasadничі цінності лібералізму // Лібералізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 107 – 128.
9. **Короткий оксфордський політичний словник** / Пер. з англ. – К.: Основи, 2005. – 789 с.
10. **Костенко Л.** Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала: Лекція, прочит. в Нац. ун-ті „Києво-Могилянська акад.”, 1 вересня 1999 р. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська акад.”, 2005. – 32 с.
11. **Липинський В.** Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – Київ; Філадельфія. 1995. – 470 с.
12. **Липинський В.** Національна аристократія // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 1998. – С. 252 – 256.
13. **Липинський В.** Релігія і церква в історії України. – К.: Вид. „Рада”, 1995. – 96 с.
14. **Липинський В.** Універсалізм у хліборобській ідеології // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 1998. – С. 120 – 129.
15. **Лісовий В.** Культура – ідеологія – політика. – К., 1997. – 352 с.
16. **Ортега-і-Гасет Х.** Вибрані твори. – К.: Основи, 1994. – 420 с.
17. **Оукшот М.** Що означає бути консерватором // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 1998. – С. 83 – 107.
18. **Павличко Д.** Українська національна ідея: Інавгурац. лекція почес. професора Нац. ун-ту „Києво-Могилян. акад.”, 1 вересня 2002 р. – К.: Вид. дім „КМ Академія”, 2002. – 58 с.
19. **Політичні партії України.** – К., 1999. – 596 с.
20. **Попович М.** Концепція національної ідеї та механізми її впровадження // Національна ідея і соціальні трансформації в Україні. – К., 2005. – С. 5 – 25.
21. **Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз** / О. Дергачов (керівник авт. колективу). – К.: Політична думка, 1996. – 448 с.
22. **Фукуяма Ф.** Конец истории и последний человек / Фрэнсис Фукуяма; пер. с англ. М. Б. Левина. – М.: АСТ: Ермак, 2005. – 588 с.
23. **Щокін Г.** Український консерватизм як сутність національної ідеї. – К.: МАУП, 2006. – 64 с.

Політична мова як предмет наукового дослідження

Вікторія Петренко,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології
Київського національного університету
ім. Т. Шевченка

В сучасній політичній науці спостерігається зростання інтересу до проблематики політичної мови. Це пов'язано з розширенням сфери політичної комунікації, зростанням ролі інформаційного впливу в сучасній політичній практиці, де, як відомо, мова завжди була і залишається одним з найважливіших засобів передачі інформації.

Хоча функціонування мови в політиці здавна було предметом дослідження, однак і нині не існує чіткого розуміння ні самого поняття політичної мови, ні сфери дослідження цього феномена. В першу чергу це пов'язано з тим, що аналіз політичної мови перебуває в центрі уваги представників багатьох наук – філософів, лінгвістів, політологів, психологів, соціологів тощо. Це обумовлює значне розмаїття в підходах до її вивчення. Тому існує потреба в окресленні основного кола проблем, які складають теоретико-політологічний і практично-прикладний зміст досліджень політичної мови.

Осмислення природи, сутності, можливостей мови, її взаємозв'язку з владою і політикою загалом – усе це турбувало людську думку з давніх часів. Великий вклад у дослідження цих питань було зроблено ще в античну епоху (Аристотель, Фукидід, софісти, Цицерон). Прагнення відповісти на питання, як найефективніше вплинути на інших за допомогою слова, обумовило створення древньогрецьких шкіл риторики, які підготували багато блискучих ораторів і дали світові зібрання законів і правил публічного виступу, які й сьогодні є актуальними.

Владу слова розуміли політичні діячі та мислителі й наступних історичних епох.

У філософії XX століття проблема досліджувалася в контексті взаємозв'язку влади й мови. В межах структуралізму виникли і

розвивалися теорії „дискурсу влади” і „влади дискурсу”, які розглядали проблему використання мови політичною владою і висували уявлення про специфічну владу мови над індивідами. В руслі структуралізму політика розглядалася в її знаковій мовній формі – „формі соціального інституту кодифікованих знаків”, який розгортається за допомогою акту висловлювання в соціально-семіотичний процес – дискурс. Одним з головних понять філософії влади є поняття дискурсу – практики мовного вживання у суспільну гру. Такі представники структуралізму, як М. Фуко і Р. Барт, розглядають дискурс не просто як певну форму виразу, а як мовленнєву комунікацію, мовленнєву діяльність і навіть як символічну практику взагалі. На їхню думку, дискурс відіграє важливу роль у функціонуванні влади. М. Фуко вивчав дискурсивну функцію механізмів соціального панування, оскільки припускав, що за дискурсивною формацією будь-якого типу приховується влада, яка вислизає від спостереження. Він висловлює думку, що будь-який дискурс є елементом чи тактичним блоком у полі силових відносин, що неможливо уявити існування, з одного боку, дискурсу влади, а з іншого – протилежного йому безвладного дискурсу.

На відміну від М. Фуко, для якого будь-який дискурс є дискурсом влади, Р. Барт, підкреслюючи вагу поняття „дискурс”, все ж відзначає існування позавладних структур, що втілюють у собі сили свободи й здатні подолати ідеологічні стереотипи та дефетицизувати соціальну дійсність. Він пише: „Дискурсом влади я називаю будь-який дискурс, який викликає почуття здійсненої провини і, відповідно, почуття провини у всіх, на кого цей дискурс спрямований” [3]. Р. Барт виходить з того, що корінь дискурсу влади міститься у мові. Називаючи мову „загальнообов’язковою формою примусу”, він зауважує, що „мова і дискурс неподільні, адже на одній і тій же осі влади увесь цілком простір дискурсу регламентований низкою правил, обмежень, приписів і моральних норм” [3]. На думку вченого, людина позбавлена можливості жити поза мовою, а отже й поза дискурсом влади; людина приречена бути невольною, бо жити й бути вільним від мови, від дискурсу влади неможливо. Такий підхід загальний для постструктуралізму.

Питання співвідношення мови й політики досліджував і П. Бурд’є. Прояв владних відносин він вбачає у процесах номінації: „Одна з найпростіших форм політичної влади полягала в багатьох архаїчних суспільствах у майже магічній владі: називати й викликати до існування за допомогою номінації” [6]. П. Бурд’є безпосередньо пов’язував слово і владу, зазначаючи, що будь-яке використання сили супроводжується дискурсом, націленим на легітимацію сили того, хто її застосовує. На його думку, можна навіть сказати, що суть будь-якого відношення сил полягає в прояві всієї своєї сили тільки в тій мірі, в якій це відношення як таке залишається прихованим.

Взаємозв'язок мови й політики розглядається також як проблема мовного насилля. Так, В. Бергедорф у праці „Політика і мова” висловлює цікаву думку про те, що мова є політикою, а політика – мовою в тій мірі, в якій влада не може спиратися тільки на фізичну й економічну силу, але потребує узгодженості в діях самих правлячих класів. На його думку, чим більше правлячі класи спираються на силу, тим значимішим є їх вплив на мову [див. 17].

П. Рікер у праці „Торжество мови над насиллям” писав, що насилля може бути не тільки фізичним – засобом насилля може бути й мова. При цьому він мав на увазі внесення смуту, спокуси й усі способи отримувати перевагу зі своєї мовної зверхності над тими, хто володіє меншою мовною потугою. У функціональному плані мовне насилля, яке здійснюється владою, опосередковує політичне насилля і підкріплюється авторитетом осіб, які перебувають при владі. Мова активно використовується владними структурами як засіб обмежуючого впливу. Вона сприймається владою як самостійний обмежуючий механізм, який потребує постійного втручання і контролю. Це, зокрема, реалізується в найменуванні, у захисті певних назв, перейменуванні, створенні нових імен тощо. Втручання влади в мову не завжди буває прямим і безпосереднім, навпаки – безпосереднє втручання влади замасковується в мові. На думку П. Рікера, всі відомі тоталітарні системи XX століття в значно більшій мірі користувалися спотворенням мови, ніж фізичною силою: так звані ідеологія і пропаганда – мовні форми насилля [15].

Місце мови в політичних процесах, взаємовплив мови й політики розглядаються також як проблема взаємовідносин мови й ідеології. Ця проблема досить складна й багатоаспектна. З одного боку, мова в певній мірі впливає на процес формування і поширення ідеології, а з іншого боку, ідеологія, політика здійснюють значний вплив на мову. Вчені не раз зверталися до дослідження питань, пов'язаних із співвідношенням ідеології і мови.

В СРСР перші дослідження, присвячені вивченню зв'язку мови й ідеології, з'явилися у 1930-х роках. Спробу розглянути цю проблему в загальнотеоретичному плані здійснив В. Волошинов [8]. До перших досліджень належать і праці, присвячені вивченню змін, які відбуваються в лексичній системі мови в моменти соціальних революцій [5; 12].

У 1970 - 1980 роках посилився інтерес до даної проблеми. Так, на думку Ю. Коваленко, яка в праці „Мова й ідеологія” розглядає її із загальнотеоретичних позицій, в основі співставлюваності ідеології і мови лежить їх генетична спільність: і мова, й ідеологія – явища суспільні, вони виникли й розвивалися разом з появою і розвитком людського суспільства. Тому ідеологія не може бути виключена зі сфери спілкування. Це визначає деякі загальні зв'язки мови й ідеології. По-перше, як ідеологічні, так і мовні побудови несуть певну інформацію. По-друге, ідеологія і мова пов'язані з

іншими сферами суспільного життя.

В західній науці теж робляться спроби розібратися у загальнотеоретичних проблемах взаємовідносин мови й ідеології. Так, Г. Кресс і Р. Ходж розглядають мову через гіпотезу, згідно з якою мова „нав’язує” мисленню певну модель дійсності: „Мова є частиною життя суспільства, будучи його практичною свідомістю. Ця свідомість неминуче являє собою упереджену свідомість. Ми можемо назвати її „ідеологією”... Мова є ідеологічною., вона пов’язана з систематичним спотворенням на користь зацікавленого класу” [28].

Т. А. ван Дейк вважав, що одним із найважливіших видів соціальної діяльності, на який впливає ідеологія, є мовна діяльність, яка, у свою чергу, здійснює вплив на способи засвоєння і трансформації ідеологічних уявлень. Він звертає увагу на ідеологічні структури дискурсу і виокремлює основні принципи загальної стратегії ідеологізованих дискурсів, які утворюють так званий ідеологічний квадрат [23].

Загалом же при дослідженні взаємовідносин мови й ідеології виокремлюються два основні кола проблем: вивчення процесів, які відбуваються в мові під впливом певної політичної ідеології, та визначення мовних засобів, за допомогою яких можна найефективніше впливати на формування ідеології носіїв мови.

Зв’язок між певною системою політичних цінностей і мовою, яка відображає і в деякій мірі приписує людям ці цінності, найбільш активно досліджували німецькі вчені. Г. Клаус, зокрема, зазначає, що при зміні політичних ідей, характеру влади завжди змінам піддавалася й мова. Кожна нова ідеологія прагне змінити мову, пристосувати її до своїх цілей, „регулювати питання мови в інтересах своєї політики” [10].

Г. Мюллер на прикладі нацистської Німеччини продемонстрував, наскільки потужно впливає на мову ідеологія, конкретна соціально-політична ситуація. Він показав, як робилися спроби регулювати й пристосовувати мову до цілей нацистської політики: було створено особливу ідеологізовану мову – мову Третього рейху, для якої було характерним введення багатьох змін і нових слів, вилучення або надання нового змісту старим загальноприйнятим поняттям і термінам, пристосування їх до духу й форм фашистської ідеології [16].

Те, що саме німецькі вчені особливу увагу приділяли проблемам взаємодії мови й ідеології, зумовлювалося соціально-політичною ситуацією, в якій опинилась німецька мова. Внаслідок впливу двох різних ідеологій, у німецькій мові, яка функціонувала в НДР і ФРН, виникли суттєві відмінності. Після об’єднання Німеччини дослідження в цьому напрямі продовжилися.

Демократичні перетворення, які відбувалися в СРСР, дали поштовх і для нових досліджень політичної мови. В умовах політичних змін питання взаємодії мови й політики набули нового бачення. На початку 1990-х років

при дослідженні політичної мови актуальним став аналіз політичної лексики, зокрема – виявлення змін, які відбулися в ній за часів „перебудови” й подальшої трансформації суспільства. Ці проблеми досліджували як російські, так і українські науковці. Вони констатували, що інтенсивність сучасного політичного життя сприяла швидкій зміні основних одиниць політичного лексикону. Політична мова, з одного боку, поповнилася багатьма новими поняттями, разом з тим відбулося переосмислення вже існуючих термінів, які часто отримували інші емоційно-оціночні характеристики.

Значна увага надавалася дослідженню політичної метафори, оскільки в політичній мові особливо важливу роль відіграють саме метафори, які віддзеркалюють певні моделі мислення і тому широко використовуються в політичних дискусіях.

Ще одним аспектом вивчення політичної мови є аналіз функціонування мови в тоталітарному й демократичному суспільстві. При цьому основним предметом дослідження стала радянська (тоталітарна) і нова посттоталітарна мова. Напрацювання з виявлення особливостей політичних дискурсів комуністичного й посткомуністичного суспільств, їх відмінностей та основних тенденцій мають як вітчизняні, так і зарубіжні автори. Для цих досліджень принциповим є твердження, що для радянського тоталітарного політичного дискурсу були притаманні монологічність, ритуальність, закритість. Такої думки дотримуються, зокрема, А. Баранов, А. Клепиков, Г. Почепцов [2; 11; 14]. З формуванням нової політичної реальності відбувається і формування нового політичного дискурсу. Він характеризується переходом різних політичних суб'єктів „від ритуалу до діалогу”. Політичний дискурс пострадянського суспільства став більш відкритим, діалогічним, спрямованим на спілкування. Та все ж, як вважають В. Вовк і А. Маколкін, хоча в політичній мові пострадянського українського суспільства і відбулися значні переміни, однак вплив радянського „новоязу” відчувався ще довго [7; 13].

Як уже зазначалося, взаємозв'язок мови й політики досить складний і різнобічний. Відтак і дослідження політичної мови здійснюються у багатьох напрямках. Одним з них, який заслуговує на особливу увагу, є дослідження використання мови в політичній сфері задля здійснення впливу на масову свідомість.

Про активне використання мови в політичній сфері з метою впливу говорять багато дослідників. Так, німецький дослідник політичної мови Р. Бахем відзначає, що мова є одним із найважливіших інструментів політики. За її допомогою формуються, обґрунтовуються чи захищаються не тільки ідеї, але й дії та рішення [19].

Представник американської школи М. Еделман теж підкреслює, що мова – це не просто інструмент опису подій, але й частина подій, яка значно впливає на формування їх значення, сприяючи оформленню політичних

ролей, які визнають і політичні діячі, і суспільство в цілому [24].

Можливість використання мови в політичній сфері з метою здійснення впливу на громадську думку аналізував також Д. Болінджер [20]. Він зазначає, що сама мова має дивну здатність набувати ту форму, яка відповідає потребам тих, хто говорить на цій мові, і на конкретних прикладах показує, як, маніпулюючи мовними засобами, можна впливати на формування громадської думки.

На прагматичній спрямованості мови наголошує і засновник прагматичного напрямку в філософії Ч. Моріс. Він вважає, що однією з найважливіших соціальних функцій мови є ідеологічна. Ідеологічна суть мови полягає в тому, що її виражальні можливості забезпечують висловлюванню потрібну значимість і, відповідно, за допомогою мовних засобів можна не тільки інформувати, але й маніпулювати свідомістю.

Усі ці дослідники сходяться на тому, що активне використання мови в політиці для здійснення впливу зумовлене, в першу чергу, об'єктивно притаманними їй як засобу комунікації особливостями й характеристиками. Однак в політичній комунікації кожен індивідуальний акт висловлювання характеризується також і навмисним вибором засобів вираження. Тому для виявлення ролі мови як засобу політичного впливу велике значення мають дослідження, у яких основна увага звертається на вивчення закономірностей застосування суб'єктами політики мовних засобів у зв'язку з їх мотивами, цілями, політичною позицією, світоглядом. Цій проблемі приділяє увагу Р. Блакар, який зазначає, що вибір виразів, здійснюваний тим, хто говорить, впливає на розуміння того, хто сприймає інформацію. Навіть якщо відправник інформації бажає „висловитися об'єктивно”, все одно вибір ним певних слів структурує й обумовлює уявлення, яке отримує слухач. Тобто висловитися „нейтрально” неможливо. Незалежно від того, чи є наслідок висловлювання навмисним, а чи ні, той, хто говорить, здійснює соціальний вплив. А в політичній сфері результат використання мови, зокрема за допомогою засобів масової інформації, надзвичайно значимий [4].

У межах зазначеної проблеми значна увага приділяється і вивченню використання мови в цілях політичної пропаганди та реклами. Засновником наукового напрямку, присвяченого ролі слова в пропаганді, вважається Г. Лассуелл, який розробив методи вивчення використання тих чи інших слів для передачі змісту або його спотворення. Він вибудував цілу систему, в основу якої лягли принципи створення політичного міфу за допомогою підбору відповідних слів.

Сучасні дослідження ефективності застосування мовних засобів у пропаганді та рекламі різнобічні. Більшість з них є описом лінгвістичних і психологічних основ пропагандистських методів і прийомів посилення ефективності пропаганди. Досліджуються, зокрема, такі проблеми, як організація текстів пропагандистських та рекламних матеріалів;

оптимізація форм впливу та умов, які найбільш повно сприяють сприйняттю цих матеріалів тощо. У виробленні методів мовного впливу беруть участь представники різних галузей науки. При цьому висновки наукових досліджень досить широко застосовуються на практиці.

Проблеми та особливості політичної комунікації взагалі та політичної мови зокрема досліджуються переважно в західній політичній науці. Серед найбільш відомих зарубіжних дослідників різних аспектів політичної мови можна назвати Н. Ферклафа, Дж. Вілсона, М. Гейза, Р. Дентона, Дж. Вудворда, М. Шапіро, М. Еделмана, П. Коркорана [20; 21; 22; 25; 26; 27; 30; 31]. Особливого значення західні науковці надають дослідженню комунікативних здібностей, вербальної поведінки особистості та аналізу мови політичних діячів. Досить популярними стали спроби виявити особистісні якості політиків та мотиви їх поведінки за допомогою систематичного аналізу текстів їх промов, виступів, інтерв'ю (дослідження Д. Вінера, В. Вейнтрауба, Є. Ширяєва, Л. Зігельмена) [18].

Мова радянських політиків, на відміну від західних, стала предметом дослідження науковців не так давно. Однак першими звернулися до її аналізу зарубіжні автори. Одним з них був П. Серьо, який проаналізував структури, граматичні особливості й зміст радянського політичного дискурсу періоду правління М. Хрущова і Л. Брежнєва [29].

Останні роки відзначилися зростанням інтересу як загалом до проблем політичної мови, так, зокрема, й до мови політиків. Значний вклад у вивчення цього аспекту політичної мови зробив А. Алтунян [1]. Він поставив за мету виявити, як будується політичний текст, яким чином вдається авторові цього тексту переконати слухачів чи читачів у тому, що його точка зору відображає і їхні інтереси, які прийоми використовуються в політичних текстах для переконання та маніпулювання та чи можна зрозуміти світоглядну позицію автора, якщо його погляди не висловлені відкрито.

Не залишається без уваги і мовна поведінка українських політиків. Так, К. Головинський застосував методи лінгвістично-психологічного аналізу до текстів деяких українських політиків [9]. У своїх розвідках він ставить за мету проаналізувати офіційні виступи, промови, заяви, інтерв'ю цих політиків і на основі цього побудувати картину їх бачення зовнішнього світу та отримати можливість передбачити їх майбутню поведінку.

Отже, можна констатувати, що для останніх десятиріч характерним є інтенсивне вивчення проблеми політичної мови в різних її аспектах. Дослідження соціологів, психологів, лінгвістів, філософів, політологів здійснюються з різних загальнотеоретичних позицій і переслідують як суто теоретичні, так і практичні цілі. На сьогодні теоретико-політологічний та практично-прикладний зміст досліджень політичної мови становлять такі проблеми, як співвідношення мови і влади, проблема мовного насилля, взаємовідносини мови й ідеології, функціонування мови у тоталітарному

та демократичному суспільствах, особливості соціально-політичної лексики, мова як інструмент впливу на масову свідомість, специфіка мовного впливу в політичній пропаганді, рекламі, засобах масової інформації, в публічному мовленні політичних діячів, особливості індивідуальної мовної поведінки політиків.

Література:

1. **Алтунян А. Г.** От Булгарина до Жириновского. Идеино-стилистический анализ политических текстов. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1999. – 263 с.
2. **Баранов А. Н.** Политический дискурс: прощание с ритуалом? // Человек. – 1997. – № 6. – С. 108 - 118.
3. **Барт Р.** Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1989.
4. **Блакар Г. М.** Язык как инструмент социальной власти: теоретико-эмпирические исследования языка и его использования в социальном контексте // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М.: Прогресс, 1998. – С. 88 - 126.
5. **Будагов Р. А.** Развитие французской политической терминологии в XVIII в. – Л.: Ленинградский гос. ун-т, 1940. – 122 с.
6. **Бурдые П.** Социология политики. – М.: „SOCIO-LOGOS”, 1993.
7. **Вовк В.** Монологізм свідомості та політичне мовлення // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 16 - 24.
8. **Волошинов В. Н.** Марксизм и философия языка. Основные проблемы социолингвистического метода в науке о языке. – Л.: Прибой, 1930. – 160 с.
9. **Головинський К.** „Експансіоніст” та „впливовий лідер”: політичні діячі в дзеркалі лінгвістично-психологічного аналізу // Нова політика. – 1998. – № 1. – С. 52 - 57.
10. **Клаус Г.** Сила слова. Гносеологический и прагматический анализ языка. – М.: Прогресс, 1967. – 214 с.
11. **Клепиков А.** Зоополитикон учится говорить: политический дискурс в посткоммунистической Украине // Политическая мысль. – 1994. – №3. – С. 25 - 31.
12. **Лафарг П.** Язык и революция: Пер. с франц. – М.: ACADEMIA, 1930. – 100 с.
13. **Маколкін А.** Старі метафори та нові парадигми (посткомуністичний період) // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 108 - 113.
14. **Почепцов Г. Г.** Тоталитарный человек. Очерки тоталитарного символизма и мифологии. – К.: Глобус, 1994. – 152 с.
15. **Рикёр П.** Торжество языка над насилием. Герменевтический подход к философии права // Вопросы философии. – 1996. – № 4. – С. 27 - 36.
16. **Стриженко А. А.** Роль языка в системе средств пропаганды. – Томск:

Изд-во Томского университета, 1980.

17. **Стриженко А. А.** Язык и идеологическая борьба. – Иркутск: Изд-во Иркутского университета, 1988.

18. **Ушакин С. А.** Речь как политическое действие // Полис. – 1995. – №5. – С. 142 - 163.

19. **Bachem R.** Einfuhrung in die Analuse politische Texte. – Munchen, 1979.

20. **Bolinger D.** Language the loaded weapon: the use and abuse of language today. – N.Y.: Longman, 1980. – 214 p.

21. **Concoran P. E.** Political language and rhetoric. – Austin: Univ. of Tehas pres, 1973. – XVIII, 216 p.

22. **Denton R., Woodward G.** Political Communication in America. – N.Y.: Praegar Publishers, 1990. – 363 p.

23. **Dijk T. F. van.** Discourse, ideology and context // <http://www.hum.uva.nl/teun/eda.htm>

24. **Edelman M.** Political language. – N.Y.: Academic Press, 1977. – 236 p.

25. **Edelman M.** Constructing the Political Spectacle. – Chicago: Univ. of Chicago Press, 1988. – 340 p.

26. **Fairclough N.** Language and Power. – London: Longman, 1989. – 179 p.

27. **Geis M. L.** The language of Politics. – N.Y.: Springer, 1987. – 315 p

28. **Kress G. S., Hodge R.** Language of Ideology. – London: Routledge, 1993. – 163 p.

29. **Seriot P.** Analyse du diskours politique sovietique. – P.: Institut d'etudes slaves, 1985. – 362 p.

30. **Shapiro M.** Language and Political Understanding. – New Haven, C: Yale Universiti Press, 1981. – 378 p.

31. **Wilson J.** Politically Speaking. – Cambridge, Mass: Basik Bleckwell, 1990. – 246 p.

Принцип зворотного зв'язку в українській політичній комунікації

Олександр Трухачов,

аспірант кафедри міжнародної журналістики

Інституту журналістики

Київського національного університету

ім. Т. Шевченка

Стаття присвячена розглядові проблеми каналу „зворотного зв'язку” як чинника процесу взаємовпливу між владними структурами та українськими мас-медіа у межах політичної комунікації.

Проблема взаємовпливу владних структур і засобів масової інформації багатоаспектна. В демократичному суспільстві діяльність ЗМІ – один з найвпливовіших чинників впливу на політичне середовище. Сьогодні, коли якість інформаційних технологій та їх використання дедалі більше визначають характер політичного життя, питання про взаємовплив політики та ЗМІ, ступінь свободи ЗМІ від політичних еліт (тих, що перебувають при владі чи в опозиції) і держави (особливо держави, яка претендує на демократичний статус) набуває значної актуальності. Під „ступенем свободи” тут і далі матиметься на увазі особливий формат відносин між суспільством, владою, державними органами та ЗМІ, що дозволяє мас-медіа не тільки збирати, опрацьовувати й поширювати інформацію, а й впливати на політичне середовище країни через формування громадської думки, використовуючи принцип зворотного зв'язку.

Загалом діяльності ЗМІ присвячено багато досліджень у різних сферах науки: філософії, соціології, політології, історії, психології тощо. В останні роки нагромаджено багато емпіричного матеріалу. Та все ж публікації з цієї проблематики носять переважно загальнотеоретичний характер. Серед українських досліджень помітними є праці В. Шкляра [23], А. Чічановського [21], Д. Дуцик [5]. За рубежом дістали резонанс, зокрема, праці К. Кроса, Р. Гакета [8], С. Холдара [20]. Але здебільш проблеми діяльності ЗМІ, як правило, розглядаються не стільки як складова загальнополітичного процесу, скільки як її ілюстративна складова (праці,

наприклад, Е. Мамонтової [12], А. Приходченко [19], О. Гриценко [4], Т. Петріва [14]). Серед зарубіжних досліджень слід відзначити також розвідки М. Анохіної [1], Дж. Лалла [10], Д. Коен, С. Арато [7]. Такі підходи, зрозуміло, мають право на життя, оскільки слугують досить переконливою аргументацією різних інвектив, але недостатні для поглибленого „внутрісистемного” аналізу діяльності ЗМІ.

Мета статті полягає в аналізі взаємодії учасників політичної комунікації в Україні та в з'ясуванні ролі каналу зворотного зв'язку у взаємовідносинах між владними структурами та ЗМІ. Завдання дослідження – визначення поняття „зворотний зв'язок” та використання його як складової політичній комунікації.

Виходячи з цього, необхідно передусім визначити зміст, який вкладається у поняття „зворотний зв'язок”.

Дослідник комунікативних технологій С. Бір визначає „зворотний зв'язок” як повернення вихідної інформації на її початок, яка потім змінюється. Позитивний зворотний зв'язок стимулює збільшення рівня сигналу на виході та, відповідно, на вході; негативний зворотний зв'язок при збільшенні сигналу на виході викликає зменшення сигналу на вході і, таким чином, у принципі є стабілізуючим фактором комунікації [2, с. 407 – 408].

Введення в теорію комунікації поняття „канал зворотного зв'язку” належить американському соціопсихологу М. Дефльору. Взявши за основу класичну модель комунікації К. Шеннона – У. Уївера, яка описувала передачу повідомлень та виокремлювала основні об'єкти комунікації (відправник, отримувач, інформація), а сама комунікація визначалась як лінійний та односпрямований процес, він у праці „Теорії масової комунікації” (Theories of Mass Communication) [24] запропонував нову інтерпретацію цієї моделі. М. Дефльор висунув на перший план проблему співвідношення двох смислових значень – первинного повідомлення, надісланого „джерелом”, та відновлення повідомлення, яке отримувач „керований адресат”. При цьому термін „комунікація” означає результат відповідності між „вихідними” та „кінцевими” значеннями. У порівнянні з базовою моделлю схема комунікаційного процесу доповнена „каналом зворотного зв'язку”. Тоді комунікація, за моделлю М. Дефльора, починається з того, що „джерело”, яке є ініціатором комунікаційного акту, формує „смислове повідомлення”, яке спрямовується до „передавача”, в якому воно перетворюється на „інформацію”, адаптовану до транслявання каналами зв'язку (у ролі каналу можуть бути ЗМІ). Звідти вона надходить до „приймача”, де „інформація” розшифровується і перетворюється на „повідомлення”, яке набуває ознак „значення” для „керованого адресата”.

Запропонований М. Дефльором „канал зворотного зв'язку” розв'язує одну з головних проблем комунікаційного процесу, а саме вирішення

невідповідності між вихідним та відновленим „значенням”. „Каналом зворотного зв'язку” інформація надходить до „приймача”, де відтворюється „повідомлення”, отримане „адресатом”, який має двосторонній зв'язок з ініціатором комунікаційного акту. І тоді ініціатор комунікаційного акту має можливість контролювати та при необхідності корегувати хід комунікаційного процесу, збільшуючи тим самим вірогідність відповідності між „значеннями” двох „повідомлень” – вихідного та отриманого адресатом.

Г. Почепцов пропонує таке визначення цього поняття: „Зворотний зв'язок” – це реакція на повідомлення з боку адресата, що повертається до автора. У звичайній комунікації зворотний зв'язок – це потужний засіб, який не дозволяє переходити на теми нецікаві для співрозмовника, незрозумілі для нього” [18, с. 59].

На нашу думку, поняття „зворотний зв'язок” стосується в першу чергу функції ЗМІ як учасника політичної комунікації, здатного впливати на владні структури, політичні еліти та суспільство.

У політичній комунікації він посідає особливе місце. Проте досить часто це поняття не зовсім коректно трактується в контексті взаємодії між владними структурами, суспільством та ЗМІ, що призводить до хибного його використання як складової комунікаційного процесу.

У комунікації, тим більш у політичній комунікації „по-українськи”, „випадає” функція зворотного зв'язку (якщо не вважати такою „листи читачів” і „листи громадян”, які мають звичку з'являтися в потрібний час), а також механізм публічних дискусій (дебатів, конференцій, слухань, зустрічей тощо) із залученням експертів, представників різних „груп інтересів” та широкої громадськості (так званий деліберативний процес або консультування з масами щодо суспільно важливих проблем), вважає президент Фонду „Європа ХХІ” І. Підлуська [17].

А. Чічановський зазначає: „Якщо розглядати суспільну систему як ціле, а політику (політичну сферу) як підсистему суспільства, то треба говорити, що саме інститут влади є найважливішим джерелом інформаційної продукції. Поняття „органи влади” і „влада” можна розглядати як синоніми, бо влада акумулюється у владних органах і звідти ж виходить” [21, с. 6]. У свою чергу ЗМІ, виконуючи свою головну функцію, поширюють інформацію, що надходить з владних джерел. Тобто вони – своєрідний посередник між політичною системою і громадянським суспільством. Власне завдяки їх комунікативним можливостям соціум набуває ознак інформаційного суспільства і багато в чому залежить від первинної інформації, яка стає основою відповідних повідомлень різних ЗМІ.

При цьому, природно, підвищується відповідальність як політиків за своєчасне прийняття правильних рішень, так і ЗМІ за повну і об'єктивну фіксацію вихідного матеріалу – усієї розмаїтості громадських настроїв. Засоби масової інформації існують у „прикордонній сфері”, де політичні

ідеї перебувають поряд з повсякденними уявленнями, настроями, ілюзіями, стереотипами мас.

Безперечно, політика неможлива без політичних комунікацій, що виникають як „знакові” у роботі ЗМІ та політичних акторів. Через те, що основними виробниками (нюсмейкерами) постають, перш за все, державна влада і групи інтересів (бізнесові, регіональні), основний потік значущої інформації теж має політичне „навантаження”. Саме в політичному руслі формуються основні інформаційні потоки, концентрується основний надприбуток від роботи ЗМІ [17].

Якщо виходити з того, що політична діяльність здійснюється, перш за все, в інформаційному полі, то має існувати особливий вид комунікації, який забезпечує реалізацію цієї політики. Як відомо, така комунікація називається „політичною” [5, с. 45].

Існує кілька підходів до визначення поняття „політична комунікація”. Серед них можна навести такі: політична комунікація – безперервний обмін політичними смислами між індивідами та політичними силами суспільства з метою досягнення порозуміння (Р.-Ж. Шварценберг) [22, с. 174]; політична комунікація – постійний процес трансляції політичної інформації, за допомогою якого політичні тексти циркулюють між різними елементами політичної системи, а також між політичною і соціальною системами (Л. Посікер) [16, с. 3].

Р.-Ж. Шварценберг виокремлює три основні способи політичної комунікації: комунікація через ЗМІ (друковані та електронні); комунікація через організації, зокрема – політичні партії, групи інтересів, мережу наукових та науково-інформаційних установ, об'єктами діяльності яких є вивчення політики та нагромадження політичної інформації; комунікація через неформальні канали з використанням особистих зв'язків [22, с. 64].

На думку І. Підлуської, ідеальна модель політичної комунікації передбачає діалог між „правлячою елітою” та „керованими масами” за допомогою незалежних ЗМІ, в межах якого відбувається рівноправний обмін інформацією про політичний процес та його конкретні прояви; інформація є точною, повною, достовірною, завершеною, а крім того може піддаватися перевірці; інформування про політичний процес ґрунтується на дотриманні основних прав людини та громадянських свобод – свободи політичних переконань, свободи слова і друку, свободи зборів та об'єднань, свободи отримувати і поширювати інформацію; політична комунікація є не лінійним, односпрямованим вертикальним процесом (від еліт до пасивно сприймаючих мас), а сукупністю різноспрямованих повідомлень, обмін якими здійснюється між різними членами громадянського суспільства і „правлячою елітою” за допомогою прямого зворотного зв'язку [17].

У цьому контексті слід зазначити, що ЗМІ, будучи частиною політичної комунікації, виступають, тим не менше, самостійною політичною інституцією суспільства і функціонують за властивими їм законами,

захищаючи й власні політичні інтереси.

Фундаментом політико-правового рівня мас-медіа в суспільстві є рівень дотримання взаємодії ЗМІ і влади. При повній їх спільності вони все ж мають різну природу. Треба виходити з того, що мас-медіа не є чи „четвертою владою” (це метафора), чи „п'ятою колоною” (це образливо, бо вони перебувають в конструктивній опозиції до влади), а, що вірогідніше, однією з головних суспільних сил і слугують розвитку громадянського суспільства, а влада репрезентує державу, і тому функції мас-медіа і влади принципово різні [4, с. 67].

О. Зернецька у одній з своїх праць наводить модель комунікації „повітряний змій”, яку запропонували американські дослідники Дж. М. Маклеод і С. Г. Шефі [6, с. 49]. Згідно з цією моделлю, мас-медіа – це не тільки носій, а й джерело інформації. Це слід розуміти як постійну інтеракцію між пропозиціями еліти та поглядами громадськості, яка відома під назвою „співорієнтований підхід”, котрий визначає дуальну роль мас-медіа в суспільстві: на громадську думку і політичну еліту впливають мас-медіа, створюючи умови для налагодження каналу „зворотного зв'язку” в політичному середовищі.

Вплив на політику здійснюється не тільки через безпосередньо політичні, а й через політично значимі комунікації. Якщо перші забезпечують учасників політичного життя необхідною інформацією та роблять можливим будь-які колективні дії великих груп людей, визначають напрями таких дій, то другі впливають на політику, формуючи суб'єкти політики, мотиваційної основи їх політичної поведінки [8, с. 34].

Зрозуміло, що політика, яку здійснює певна політична сила, спрямована насамперед на задоволення інтересів саме цієї політичної сили. Суспільству ж, тобто сукупності громадян, небайдужих до, скажімо, політичної екології, потрібно інше: примусити цю політичну силу узгоджувати розмаїття своїх інтересів з інтересами суспільства. Для цього суспільству необхідна достатня інформація про те, що відбувається насправді, а не версія реальності в тлумаченні чи інтерпретації певної політичної сили [9, с. 33].

Відзначимо, що кожна сторона у цьому змаганні (впливати на суспільство та громадську думку) має власні ресурси і арсенал засобів. Зброєю ЗМІ є олігопольний доступ до масової аудиторії, довіра аудиторії до них, спроможність висвітлювати або, навпаки, замовчувати питання, що їх порушують політики, а також ліберальна філософія свободи преси. Ресурси політичних партій і політичних еліт включають фінансові засоби для купівлі ефірного часу; спроможність органів влади здійснювати тиск на ЗМІ в економічній та законодавчій сфері [8, с. 33].

Не можна не погодитися з думкою А. Москаленка, що, оцінюючи від імені громадської думки ті чи інші позитивні або негативні факти, засоби масової інформації, з одного боку, сприяють процесові формування думок,

поглядів, переконань членів суспільства, а з іншого – впливають на соціальні інститути з метою вжиття заходів для вирішення проблем, які виникають [13, с. 177].

Як слушно зазначає німецький дослідник С. Мадієвський, сутнісна риса демократичних політичних систем – принцип зворотного зв'язку. Правлячі еліти відстежують настрої в суспільстві і враховують їх у процесі вироблення (коригування) політичних рішень. Індикаторами суспільних настроїв слугують результати виборів, опитування громадської думки тощо. А можливість відкритого прояву настроїв забезпечується свободою слова, преси, спілок, зборів і демонстрацій, реальною багатопартійністю, проведенням альтернативних виборів. У тоталітарних системах, де свободи доступу до інформації та свободи висловлювання думки не існує, не може сформуватися і плюралістична громадська думка [11, с. 22].

Отже, можемо зробити **висновок**, що політики поза ЗМІ не існує. Політик покликаний переконувати своє найближче оточення, опонентів, прихильників та народні маси. Відтак найбільшу увагу викликає та частина комунікативного процесу, що здійснюється в розрахунку на найширшу аудиторію, звернена до мас й одночасно до кожного індивіда. Саме в цьому проявляється політична влада як здатність політиків та ЗМІ ініціювати громадське обговорення потенційних політичних суперечок, впливати на громадську думку, приймати та реалізовувати рішення. Політична система задля забезпечення стабільності і раціонального соціально-політичного управління суспільством зобов'язана мати механізм адаптації до змін, що відбуваються в середовищі. Вона визначає і нормативно закріплює в цьому механізмі місце для засобів масової інформації. Це обов'язково впливає з функціонального для політичної системи поняття „зворотний зв'язок”.

Література:

1. **Анохина Н. В.** Влияние средств массовой информации на электоральное поведение: основные подходы // Вестник Самарского государственного университета. – 2000. – № 1.
2. **Бир С.** Мозг фирмы. – М.: 1993. – 563 с.
3. **Гриценко О.** Суспільство, держава, інформація. – К.: Національний університет ім. Т. Шевченка, 2001. – 165 с.
4. **Гриценко О., Шкляр В.** Основи теорії міжнародної журналістики. – К.: ВПЦ „Київський університет”, 2003. – 345 с.
5. **Дуцик Д.** Політична журналістика. – К.: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2005 – 137 с.
6. **Зернецька О.** Політична комунікація та політичні ефекти новин // Новини vs. Новини. Виборча кампанія в новинах телепрограм: Наук. видання. – Косів: Писаний камінь, 2005. – С. 47 – 63.

7. **Козн Д., Арато Э.** Гражданское общество и политическая теория / Пер. с англ. / Общ. ред. И. И. Мюрберг. - М., 2003. - 784 с.
8. **Крос К., Гакет Р.** Політична комунікація і висвітлення новин у демократичних суспільствах / Пер. з англ. Р. Ткачук. - К., 2000. - 142 с.
9. **Куляс І.** Професійні стандарти новинного продукту // Новини vs. Новини. Виборча кампанія в новинах телепрограм. : Наук. видання. - Косів: Писаний камінь, 2005. - С. 32 - 43.
10. **Лалл Дж.** Медіа, комунікація, культура. Глобальний підхід / Пер. з англ. О. Гриценко, С. і Т. Гарастович, А. Гриценко. - К.: К.І.С., 2002. - 264 с.
11. **Мадієвський С.** Як це робилось в третьому рейху // Дзеркало тижня. - № 6 (635). - 2007. - С. 22.
12. **Мамонтова Е. В.** Преса в конституційному процесі України (1994 - 1998). - Одеса: Астро-Принт, 1999. - 41 с.
13. **Москаленко А. З.** Теорія журналістики. - К.: Експрес - об'ява, 1998. - 348 с.
14. **Петрів Т. І.** Інформаційні процеси в контексті глобалізації. - К.: Грамота, 2003.- 47 с.
15. **Подгорна В.** Особливості функціонування мас-медіа в Україні. <http://www.niss.gov.ua/Table/Ostrog/012.htm#a1>.
16. **Посикера Л. Р.** Политическая коммуникация в условиях избирательной компании: Анализ концепций и технологий. Автореферат диссертации. М. - Росс. Академия при Президенте РФ, 1994. - 45 с.
17. **Підлуська І.** Політична комунікація: український досвід // Аналітика № 5: <http://old.europexxi.kiev.ua/ukrainian/analitika/05/001.html>
18. **Почепцов Г. Г.** Теорія комунікацій. 2 вид., доп. - К.: ВЦ „Київський університет”. - 1999. - 307 с.
19. **Приходченко А.** Газетні публікації як засіб впливу на громадську думку // Вісник Укр. Акад. держ. упр. при Президентові України. - 2000. - № 1.- С. 141 - 149.
20. **Холдар С.** Регулювання засобів масової інформації і вільна преса у демократичному суспільстві // Політичні права і свободи у демократичному суспільстві (досвід країн Європейського Союзу): Зб. Матеріалів круглого столу голов. ред. мас-медіа України, 6 квітня 2000 р. - К., 2000.
21. **Чічановський А. А.** Новина в журналістиці. - К.: Грамота, 2006. - 46 с.
22. **Шварценберг Р.-Ж.** Политическая социология / Пер. с фр. - М., ч. 1. - 1992. - 342 с.
23. **Шкляр В.** Преса і влада: проблеми політичного маркетингу // Публіцистика і політика: Зб. наук. пр. - К., 2001.- Вип. 2. - С. 45 - 46.
24. **De Fleur M.** Theories of Mass Communication. - New York, 1970.

Соціокультурний вимір політичної участі

Валерій Бортников,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри політичних інститутів і процесів
Волинського національного університету
ім. Лесі Українки

Стаття присвячена аналізу політичної участі українських громадян в контексті соціокультурних реалій сьогодення. Розкривається методологічний зміст соціокультурного підходу; акцентовано на специфіці соціально-класової структури перехідного суспільства, ролі середнього класу в долі демократичної трансформації, особливостях національної політичної культури і свідомості, тенденціях їх розвитку.

Труднощі переходу до демократії як в Україні, так і в інших посткомуністичних країнах, сплеск активності мас під час „помаранчевої революції” загострили увагу науковців до проблеми політичної участі як своєрідної інтегральної характеристики політичної культури.

Історію становлення взаємовідносин громадянина і суспільства неможливо зрозуміти поза культурою, тобто поза людським змістом соціальності. Йдеться про соціокультурний підхід до вивчення суспільства як єдності культури і соціальності в їх конкретно-історичних формах. Адже в реальному житті культура і соціальність нерозривні.

Інтерес до проблеми соціокультурних впливів на суспільно-політичну активність індивідів не випадковий. На думку українських вчених (В. Танчер), в соціології певний час переважала тенденція зводити модернізацію до структурних чи інституційних змін, соціоекономічних процесів. Культурні ж аспекти соціетальних трансформацій були на другому плані. Проте реалії ХХІ століття „саме їх висувують на авансцену соціологічного теоретизування” [24, с. 13].

Вчені-гуманітарії виокремлюють, як мінімум, три версії соціокультурного підходу, які дозволяють більш-менш повно вивчати сучасне суспільство. А саме: а) культура є якістю суспільства і соціального життя та соціальних відносин у його межах; кожне конкретне суспільство є якісно визначеним через його культуру; саме тому і саме цим воно відрізняється від інших суспільств; б) культурне і соціальне становлять

два базові складники суспільства; їх питома вага і співвідношення в межах соціуму має конкретно-історичний характер; в) суспільство є різновидом системи, яка, в залежності від співвідношення в ній соціальності й культури, розвивається від простої до складної надорганічної і далі – до соціокультурної системи, що має здатність саморозвиватися й саморегулюватися [26, с. 38 – 39].

Настановлення на ефективну політичну участь – неодмінний компонент демократичної політичної культури, а участь – найважливіший елемент функціонування демократії. Саме завдяки йому громадяни добиваються того, щоби структури влади були їм підзвітними.

Але не тільки. Не менш важливим для культури демократії є формування відповідної моделі поведінки суб'єктів політичних відносин, на чому наголошували, зокрема, Г. Алмонд, С. Верба, С. М. Ліпсет, Р. Даль, Г. Ерме, Р. Інглгардт, А. Інкельс, Р. Д. Патнам.

„Міць демократії немислима поза повноцінною демократичною культурою. Демократія життєздатна лише тоді, коли віддзеркалює політичний досвід і справжню згоду в суспільстві – згоду, яка спирається на почуття відповідальності і домінування загального інтересу”, – наголошує Г. Ерме [28, с. 7] На його думку, демократія, – це, насамперед, культура, а не лише система інститутів; у будь-якому випадку це набуток еволюції культурного розвитку, без якого ці інститути не мали б коренів.

Всебічна підтримка та культивування політичної культури демократії сприяє формуванню прошарку громадян, які не лише віддані ідеалам демократії, але й на практиці підтримують базові демократичні інститути.

Що таке сьогодні „хороший” громадянин? – запитують вчені. Нібито „нормальний”, „адекватний” громадянин має володіти мінімально достатнім обсягом знань про те, що відповідає його інтересам, і про те, який політичний вибір дозволяє йому забезпечити ці інтереси. Однак, як зауважує Р. Даль, на практиці більшість громадян не відповідають навіть цим заниженим стандартам „адекватного” громадянина [9, с. 25 – 27]. Р. Дарендорф висловив занепокоєння сучасним розвитком демократії. На його думку, існує тенденція формування суспільства **couch potatoes**, телеглядачів, які лежать на дивані, спостерігаючи за подіями у світі, в якому вони більше не беруть участі [10, с. 90].

Сучасні інститути не можуть працювати самі по собі. Вони потребують людей, характер соціальної, економічної і політичної поведінки яких відповідав би запитам суспільства. А. Інкельс, один з дослідників цієї проблеми, у цьому плані називає **три аспекти „синдрому сучасної громадянської участі”**.

Перший. Свобода від традиційних авторитетів. В структурі сучасної політичної культури особливе місце посідають зміни у сприйнятті політичного авторитету. Широкий набір традиційних – релігійних, сімейних, етнічних, місцевих авторитетів – заміщується єдиним

загальнонаціональним політичним авторитетом.

Другий. Інтерес до суспільних проблем, відображений в активній політичній участі і підкріплений бажанням бути поінформованим про соціально-політичну ситуацію в суспільстві.

Третій. Орієнтація на політичні і урядові процеси, котрі визнають необхідність і бажаність раціональних процедур та відповідних організацій державного управління [цит. за 7, с. 53 – 54].

Вивчення проблеми політичної участі не можна відокремлювати від вивчення соціальних умов існування індивіда, від умов, у яких він виховувався й проходив соціалізацію. Людина не народжується членом суспільства і громадянином – вона стає ним в результаті тривалої взаємодії з оточенням.

Україна, здобувши незалежність, устами тодішніх своїх очільників задекларувала розбудову демократичної держави. Та ніхто тоді не замислювався, на яких засадах має вона розбудовуватися.

Розмірковуючи над долею демократії, І. Ільїн писав: „Будь-який політичний устрій має власні життєві основи... Зникають ці основи – й політичний устрій вироджується у зловісну карикатуру, а потім у власну протилежність. Брак цих основ у житті народу означає, що цей народ не здатний до такого політичного устрою; що такого державного устрою зовсім не слід запроваджувати під загрозою згубних його наслідків. ...демократія має власні життєві основи – в душі народу, його правосвідомості, в його соціальному укладі. Немає цих основ – і демократія вироджується або в охлократію (засилля черні), або в тиранію” [14, с. 65]. У цьому контексті слід звернути увагу на таку закономірність: переважна більшість економічно розвинутих країн є демократичними. Видається справедливим твердження, що економічний розвиток створює в суспільстві сприятливі умови для розгортання процесів демократизації.

Перехід до демократії передбачає наявність відповідних умов і у сфері соціальних відносин. Слід зауважити, що соціальні основи демократії виникають зазвичай у надрах громадянського суспільства. Чим досконаліше суспільство, тим ефективніша демократія. Якість суспільства залежить від якості осіб, які його складають, з їх рівнем культури, прагненнями, мораллю тощо. Головна умова активного функціонування громадянського суспільства полягає в соціальній і політичній свободі, гармонійних відносинах з державними структурами. Соціальна свобода забезпечує активну участь населення у справах громади та в політичному управлінні, в широкому розумінні – у самовизначенні людини в суспільстві.

Соціально-класовій структурі країн з перехідною економікою, в тому числі й України, притаманні певні особливості. По-перше, в них не існує чітких кордонів між класами за професійною ознакою. Це пояснюється тим, що ці класи потрапили під жорна двоєдиного процесу: „розмивання”

старих класів і формування нових. В соціальній структурі таких країн багато маргіналів – „напівробітників”, „напівбізнесменів”, „напівселян” тощо, які перебувають в стані переходу з однієї соціальної спільноти до іншої. Відтак їм доводиться „грати” різні соціальні ролі. По-друге, значна кількість громадян животіє на межі бідності. По-третє, існує порівняно невелика частина середнього класу, який тільки формується.

Протягом багатьох віків людство намагалося поліпшити умови свого життя, підвищити добробут. Це аксіома суспільного життя. Водночас суспільне багатство може сприяти розвитку демократії лише тоді, коли воно більш-менш рівномірно поділене між усіма членами суспільства. Необхідною умовою сучасної демократії є соціальний плюралізм, обумовлений розвинутою структурою економічних і соціально-політичних інтересів. Такий плюралізм, у свою чергу, породжує політичний плюралізм як важливий чинник демократичних перетворень.

Соціальний плюралізм передбачає наявність такої важливої передумови демократії, як численний і впливовий середній клас. Колись, розмірковуючи над долею найкращої форми суспільного устрою, Аристотель писав, що в кожній державі є три частини громадян: дуже заможні, вкрай бідні і ті, що перебувають між ними. Оскільки, за загальновідомою думкою, поміркованість і середина – найліпше, то, за логікою філософа, середній достаток із усіх благ – найкращий. Коли він є, то простіше підкорятися розумові. І навпаки: „Важко дотримуватися цих доказів людині надпрекрасній, надсильній, надзнатній, надбагатій або, навпаки, людині надбідній, надслабкій, надприниженій за своїм соціальним становищем. ...люди обох цих типів не ухиляються від влади, але прагнуть її... ...люди першого типу, маючи надлишок благополуччя, сили, багатства, дружніх зв'язків тощо, не бажають, та й не вміють, підкорятися... Становище людей другого типу через їх крайню незабезпеченість надзвичайно принижене. Отже, одні не здатні володарювати і вміють підкорятися лише тій владі, яка виявляється у панів над рабами; інші не здатні підкорятися жодній владі, а володарювати вміють лише так, як володарюють пани над рабами. Створюється держава, яка складається з рабів і панів, а не з вільних людей... А такі почуття дуже далекі від почуття дружби в політичному спілкуванні” [1, с. 566].

На думку С. Ліпсета, саме середній клас може свідомо виконувати посередницьку роль у врегулюванні конфлікту між крайнощами й „винагородити голосами помірковану демократичну партію і покарати екстремістів” [цит. за 16, с. 29].

Від позиції середнього класу значною мірою залежить доля демократії. Для переважної більшості представників цього класу джерелом існування є приватна та інтелектуальна власність. З її втратою вони позбавляються головного – джерел існування. Власне, демократія не тільки створює сприятливі умови для розвитку приватної власності, а й гарантує захист

її від незаконного загарбання. Тому не дивно, що представники середнього класу більше, ніж багаті чи бідні, зацікавлені в суспільстві, в якому панують справедливість, порядок і стабільність.

Як свідчать дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, населення нашої країни потерпає не лише від матеріального, але й соціального дискомфорту. На початок 2006 року більшості людей **„не вистачає благ, що відповідають цінностям середнього класу: стабільності в суспільстві і соціальних гарантій, які забезпечують почуття впевненості в „завтрашнім дні”** [18].

Директор Інституту соціології НАН України В. Ворона зазначав, що, „за аналогією із Заходом, у нас точиться чимало балачок про середній клас. Дослідження Інституту соціології... навіть за нашого великого бажання, такого класу в Україні не виявили” *. На підтвердження своєї думки він наводить дані моніторингового дослідження 2003 року. Так, цілком задовольняли свої потреби: у продуктах харчування менш як 20 % населення; в одязі та інших предметах повсякденного вжитку – лише 12 %. Мали можливість: повноцінно відпочивати (раз на рік – санаторій, пансіонат, море) лише 6 %; одержувати якісне медичне обслуговування 7 %; придбати необхідні ліки – 9 %; заощаджувати кошти – ледве 4 % населення України. Придбати квартиру, будинок, автомобіль, відпочити за кордоном можуть лише 2 % населення. Саме ці 2 %, напевно, й становлять середній клас. Але тоді чи клас це? – слушно запитує вчений [3, с. 123 – 124].

Важливим висновком сучасної суспільної науки є те, що не власне економічний розвиток чи соціальна структура зумовлюють демократизацію, а культура, яка під впливом економіки і соціальних чинників змінюється так, що сприяє демократизації суспільства. 1980 року А. Інкельс і Л. Даймонд на багатому емпіричному матеріалі показали зв'язок між рівнем економічного розвитку країни і поширенням серед її населення таких рис демократичної культури, як толерантність, довіра та ефективність. Згодом Р. Інглгардт довів, що задоволення життям, довіра між людьми та заперечення революційних змін найтісніше пов'язані не тільки з економічним розвитком, а й з стабільною демократією, і що „політична культура може правити за вирішальну ланку між економічним розвитком і демократією” [8, с. 883].

Ще 1922 року У. Огборн запропонував теорію культурного лагу (запізнення), що передбачала концепцію нерівномірного розвитку різних

* 1992 року, порівняно з 1990 роком, чисельність середнього класу в Україні зменшилась майже удвічі: з 77,7 % до 36,1 % [2, с. 120]. На початок 2000-х років, за висновками соціологів, із середнім класом ідентифікувало себе, за різними підрахунками, від 9 до 25 % населення (істотна розбіжність даних пояснюється різними методологічними підходами до визначення меж середнього класу) [23, с. 212].

сфер суспільства. На його думку, зміни в економіці і технології можуть значно випереджати зміни в соціокультурній сфері. Наприклад, швидке зростання комп'ютерної мережі може зустрітися з проблемою браку підготовлених фахівців відповідного профілю. Або: запровадження новітніх технологій в певній галузі може бути заблокованим через те, що не існує відповідних правових норм. У. Огборн вважав, що „культурне запізнення” стане однією з найважливіших проблем сучасного суспільства, якщо враховувати динаміку науково-технічного прогресу. Р. Дарендорф, у свою чергу, стверджував, що для здійснення політичних реформ досить шести місяців, економічні реформи можна здійснити за шість років, але процес зміни менталітету, життєвих стилів потребуватиме кількох поколінь [цит. за 22, с. 194].

На нашу думку, більшість конфліктів у сфері суспільно-політичних відносин в Україні є, насамперед, наслідком такого „запізнення”. Так, функціонування таких цілком демократичних інститутів, як вибори, опозиція, спотворюється через неналежне правове забезпечення, через антидемократичні традиції і хибні цілі політичної діяльності, невідповідність застарілої ментальності, через елементарну культурну обмеженість суб'єктів політичних відносин.

Політична культура є похідною від процесів, що відбуваються в суспільстві. Тому для перехідних суспільств притаманний „проміжний” тип культури: він акумулює в собі як рудименти попередніх суспільних відносин, так і паростки нових. Для України це, насамперед, наявність елементів, що складають дихотомію „тоталітаризм – демократія”.

Перспективним для визначення сутності політичної культури є поведінковий підхід, запропонований свого часу Г. Алмондом і С. Вербою у праці „Громадянська культура: політичні настановлення і демократія у п'яти державах” (1963). Власний варіант типології пропонують і українські соціологи (М. Щербак). Для характеристики основних тенденцій політичної культури українського суспільства вчені Інституту соціології НАН України розробили інтегральний тест типів політичної культури. В його основу було покладено підхід Є. Головахи, який передбачав дві змінні: 1) тоталітаризм/демократія; 2) активність/пасивність. Цей тест дозволив виокремити чотири її типи: активно-тоталітарну, пасивно-тоталітарну, пасивно-демократичну і активно-демократичну.

Соціологічні дослідження дали наступні результати (таблиця 1).

Звертає на себе увагу наявність доволі значної частини представників типологічної групи „пасивно-тоталітарного типу політичної культури” (26,7 %), які, на відміну від носіїв свідомості „активно-тоталітарного типу” (5,9 %), теж не сприймають ідей демократії, але при цьому не налаштовані активно захищати цінності тоталітарного суспільства, яких вони дотримуються. Слід зауважити, що в українському суспільстві переважає „пасивно-демократичний тип політичної культури” (50,7 %). Люди, що

Соціокультурний вимір політичної участі

Валерій Бортников

входять до цієї групи, сприймають цінності демократичного суспільства, але не готові активно підтримувати їх.

Таблиця 1

Типи політичної культури	Частка представників (%)
Активно-демократичний	16,7
Пасивно-демократичний	50,7
Активно-тоталітарний	5,9
Пасивно-тоталітарний	26,7

Джерело: [27, с. 157].

На характер змін у перехідному суспільстві вагомо впливають морально-духовні фактори, до яких належать ідейні переконання, цінності і норми певної політичної культури, в тому числі й демократичної. Саме вони детермінують поведінку конкретних суб'єктів політичного процесу – індивідів, еліт, соціальних, демографічних груп, спрямовуючи розвиток суспільства у певному напрямі. Тому знання масових настроїв є важливою складовою здійснення ефективної політики.

Соціологічні дослідження фонду „Демократичні ініціативи” і фірми „Юкрейніан соціолоджі сервіс” спільно з Freedom house засвідчили суперечливе ставлення населення України до демократії, яка не є для нього абсолютною цінністю (таблиця 2).

Таблиця 2

**Думки населення і експертів щодо найбільш бажаного типу
державного устрою для України (%)**

З яким із наведених суджень більше згодні?	Опитування експертів, листопад – грудень 2006 р.	Опитування населення, жовтень 2006 р.
Демократія – найбільш бажаний тип державного устрою для України	80	53
За певних обставин авторитарний режим може бути кращим, ніж демократичний	12	21
Загалом для людей не має значення, демократичний режим у країні чи ні	5	11
Важко сказати	3	14

Джерело: [25].

На переконання українських соціологів, від часу проголошення незалежності українське суспільство перебуває у стані соціальної аномії, який характеризується „розкладанням системи цінностей, обумовленим

кризою всього суспільства, його соціальних інститутів, суперечністю між проголошеними цілями і неможливістю їх реалізації для більшості” [12, с. 255]. Основною характеристикою соціального статусу в умовах дезорганізованого суспільства є невизначеність. Аномія певним чином корелює з маргінальністю. За свідченням Є. Головахи і Н. Паніної, до 80 % українського населення перебуває у стані аномійної деморалізованості* [5, с. 49].

Поряд з ненормативними реакціями на аномію можуть виникати й нормативні реакції. Серед них вчені називають традиціоналізм та авторитаризм, які уособлюють такі почуття, як ностальгія за „старими добрими часами” і прагнення до наведення порядку за допомогою „сильної руки”. В нашій історії такі настрої виникали неодноразово. Як правило, вони передують революційним зрушенням з прагненням широких народних мас до демократичних змін. Так було в період „застою”, коли в суспільній свідомості вихід із становища, що склалося, бачився у появі авторитетного лідера на кшталт Й. Сталіна. Не випадково його портрети стали з’являтися тоді на лобовому склі автомобілів. Прагнення до сильної влади зафіксували соціологи й напередодні президентських виборів 2004 року. Свідченням того, що люди стомилися від безладу, стали, на думку експертів, тривожні симптоми латентних авторитарних настроїв у суспільстві, туга за „сильною рукою”: 42 % опитаних хотіли б, щоби новий Президент сконцентрував увагу на протидії противникам його програм (42 % очікували від нього таких дій, 49 % хотіли б, щоби він повів рішучу боротьбу з політичними силами й окремими політиками, які перешкоджають реалізації його програми; 41 % чекали від нього таких дій) [11].

Українській політичній культурі в цілому притаманне поєднання різних систем цінностей, часом несумісних політичних орієнтацій та діаметрально протилежних типів політичної свідомості, позитивних і негативних характеристик явищ і політичних процесів, раціональних та ірраціональних чинників. За спостереженнями соціологів, специфічною ознакою свідомості в умовах посттоталітарного розвитку є амбівалентність з конформно-нігілістичною спрямованістю [6, с. 132].

Людина з амбівалентною свідомістю може одночасно виступати за ринкову економіку і фіксовані ціни, за демократію і заборону опозиційних партій, за свободу пересування і дозвільний режим прописки тощо. Це

* За спостереженням деяких українських фахівців процес адаптації до нових соціально-економічних умов та зумовлений ним стан аномії українського суспільства тривали, щонайменше, до 1996 - 1997 рр. У цей час в Україні фактично не спостерігалось масштабних проявів громадської активності і соціального протесту. За винятком масових страйків шахтарів 1992 - 1993 років, інші акції протесту були локальними і нетривалими [17, с. 35].

обумовлено, очевидно, не лише результатами розвитку економіки і рівнем життя пересічної людини, а й впливом на соціально-політичну ситуацію залишкової радянської субкультури. Суперечливість та амбівалентність політико-ідеологічних орієнтацій свідомості, поряд з низькими показниками якості життя, вадами демократичного розвитку, зумовлені також і браком стратегічної концепції реформування, що в цілому дезорієнтує масову свідомість у пошуках нових світоглядних орієнтирів.

Індикатором якості політичної участі вважають політичну ефективність, яка, у свою чергу, дає змістову характеристику панівній у суспільстві політичній культурі. Під політичною ефективністю розуміють „відчуття пересічною людиною можливості справляти вплив на політичний процес” (Н. Паніна). Високий рівень політичної ефективності в масовій свідомості громадян корелює з розвинутою демократією в країні [20, с. 41].

За даними соціологічного моніторингу, 2005 року, порівняно з минулими роками існування незалежної України, політична ефективність громадян дещо зросла. Порівняно з 2004 роком, з 6,2 % до 9,4 % збільшилася кількість громадян, які ствердно відповіли на запитання: „Якби уряд України ухвалив рішення, яке обмежує Ваші законні права й інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?”. Найнижчий показник з цього питання спостерігався 2000 року, він дорівнював 4 %. З 13 % до 17 % зросла частка тих, хто вважав, що зміг би щось зробити, „якби аналогічне рішення ухвалила місцева влада”. Найнижчий показник з цього питання спостерігався 1997 року – 6,6 % [20, с. 39]. Водночас ефективність звернення людей до правоохоронних органів у випадку обмеження їх прав і досі залишається на низькому рівні, оскільки ці установи часто не виконують покладених на них обов’язків з надання правозахисної допомоги населенню [20, с. 42].

Об’єктивним показником залучення громадян до політичного простору є рівень їх зацікавлення політикою. За спостереженнями Н. Паніної, у період з березня 2004 року до березня 2005 року істотно посилювався інтерес населення до політики (на 10 % збільшилася кількість людей, які зазначали, що політика їх цікавить значною мірою, і настільки ж поменшало тих, хто зовсім не цікавиться політикою). Такий „стрибок” у моніторингу за 12 років був зафіксований уперше [20, с. 34]. Пов’язаний він був з кризовим станом українського суспільства, який вилився в події „помаранчевої революції”. Однак вже 2006 року в контексті постреволюційних настроїв спостерігалось зменшення кількості осіб, яких політика „дуже цікавить” – з 21,1 % до 17,4 %, і, навпаки, з 11,3 % до 15,4 % збільшилася частка тих, кого політика „зовсім не цікавить” [19, с. 11]. В цілому рівень зацікавлення політикою 2006 року залишався вищим, ніж за всі роки до „помаранчевої революції”. Тобто з певною обережністю можна говорити, що українське суспільство після подій листопада – грудня

2004 року перейшло на якісно новий рівень політичної зрілості.

В цьому контексті значний інтерес становить інформація щодо готовності населення брати участь в масових акціях протесту. Його динаміку і структуру демонструють дані моніторингу Інституту соціології НАН України, зокрема, відповідь на запитання: „У разі, коли буде порушено Ваші права та інтереси, які заходи і засоби обстоювання своїх прав Ви вважаєте за найефективніші і припустимі настільки, що Ви самі готові взяти в них участь (Відзначте всі відповіді, що підходять)” (таблиця 3).

Таблиця 3
Преференції українських громадян щодо форм політичної участі

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
1. Участь у виборчих кампаніях	15.5	14.8	13.7	10.1	15.4	18.3	20.1	20.2	16.5	–	–	23.7	20.3
2. Збирання підписів під колективними петиціями	17.0	16.7	12.7	11.3	16.9	18.6	17.4	20.1	15.6	–	21.8	24.6	22.4
3. Законні мітинги і демонстрації	16.6	16.2	15.2	14.8	22.4	23.8	19.9	26.6	20.0	–	19.2	34.2	27.9
4. Погрожування страйком	7.9	7.9	7.4	6.9	9.1	6.9	6.7	9.2	5.2	–	3.8	6.0	5.2
5. Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)	7.1	7.0	6.6	5.1	7.5	7.1	7.2	8.7	5.2	–	2.7	6.2	5.0
6. Несанкціоновані мітинги і демонстрації	2.2	2.6	2.2	2.7	4.4	3.2	3.3	4.3	2.6	–	1.3	3.2	2.6
7. Незаконні страйки	1.6	1.8	1.9	2.3	2.5	2.2	2.4	2.4	1.1	–	0.9	1.6	1.8
8. Голодування протесту	2.0	1.9	2.9	2.0	3.4	2.6	2.6	3.9	1.7	–	1.5	3.7	2.3
9. Пікетування державних установ	4.4	4.0	5.9	4.3	7.7	7.3	6.5	8.4	5.6	–	5.1	9.9	7.1
10. Захоплення будівель державних установ, блокування шляхів сполучення	1.0	1.2	0.9	1.4	2.0	1.7	1.7	1.8	1.0	–	1.6	2.4	1.2
11. Створення незалежних від Президента та уряду збройних формувань	2.0	2.9	1.6	2.5	2.7	2.9	2.4	2.5	1.7	–	–	0.9	1.0
12. Інше	1.1	1.1	0.7	0.7	1.2	1.4	1.1	1.0	0.8	–	1.2	1.4	1.0
13. Жоден із заходів не здається мені ефективним і припустимим настільки, щоб я взяв (ла) в них участь	31.9	36.9	33.5	37.3	29.8	29.9	34.2	30.3	37.1	–	36.6	25.2	31.2
14. Важко сказати	29.8	27.2	33.3	33.4	30.5	27.5	26.9	26.6	21.9	–	19.0	19.6	18.5
Не відповіли	0.6	0.1	0.0	0.1	0.2	0.1	0.1	0.1	0.2	–	0.2	0.1	0.0
„Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу” (ДІПП)*	3.2	3.2	3.0	2.9	4.2	4.0	3.7	4.6	3.0	–	2.6	4.6	3.7

* 1988 року було розроблено методику вимірювання рівня соціальної напруги, основним показником якої є Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу (ІДПП). Основою його обчислення слугують результати експертних оцінок (100 експертів) різних форм соціального протесту з огляду на міру їх дестабілізаційності. Отримані коефіцієнти дестабілізаційності співвідносяться з питомою вагою громадян, які готові взяти участь у тій чи іншій формі протесту. Дослідження засвідчили, що значення індексу дестабілізаційності, яке перевищує „критичну точку” 4,4 бала, поєднане з масовими акціями протесту [19, с. 19].

Дані, наведені в таблиці 3, засвідчують коливання політичної активності на різних етапах суспільно-політичного розвитку України. Особливо яскраво сплеск громадянської активності майже за всіма показниками спостерігався 2005 року у зв'язку з „помаранчевою революцією”. Помітний спад показників політичної участі бачимо 2006 року як реакцію на нездійснені надії і підвищений рівень „революційних очікувань”.

Однією з форм політичної участі, що набуває характеру соціального протесту як виходу з конфлікту, є відхід, тобто свідома відмова від активної суспільно-політичної позиції. За висновками соціологів О. Іваненка і В. Казакова (2003 рік), в Україні склалися досить стійкі і постійно відтворювані умови для масового залучення населення до такої форми соціального конфлікту і соціального протесту, як відхід. І хоча відхід є значною мірою латентним феноменом з різними формами прояву, „можна стверджувати, що дані моніторингу (йдеться про дослідження 2003 року – В. Б.) підтверджують це припущення” [13, с. 406 – 407]. Формуванню такої моделі поведінки, на думку дослідників, сприяла ситуація недовіри переважної більшості населення основним органам державної влади, брак політичних ідеалів, які заслуговували б підтримки, так само, як й інших норм і цінностей.

Спробуємо порівняти показники моніторингів 2003 і 2006 років для підтвердження чи спростування тези соціологів. Президентові 2003 року „зовсім не довіряли” – 33,6 % респондентів, 2006 року – 19,9 %. „Цілком довіряли”, відповідно, 1,7 і 5,6 %. Верховній Раді 2003 року „зовсім не довіряли” 30,8 %, а 2006 – 18,7 %. „Цілком довіряли”, відповідно, 0,8 і 1,6 %. Уряду 2003 року „зовсім не довіряли” 29,6 % опитаних. 2006 року – 18,8 %. „Цілком довіряли”, відповідно, 0,9 і 2,1 %. Отже очевидним є зростання довіри громадян до цих інститутів влади.

За даними моніторингу 2003 року, 61,4 % опитаних були „скоріше не задоволені” своїм становищем у суспільстві. 2006 року таких відповідей поменшило до 49,0 %. „Скоріше задоволених” побільшало з 11,5 % до 20,2 %. Майже половина опитаних 2003 року (49,9 %) стверджувала, що „терпіти таке злиденне становище вже неможливо”. 2006 року цей показник зменшився до 29,1 %. Індикатор песимістичного прогнозу на майбутнє, висловлений у твердженні, що протягом найближчого часу „жодного поліпшення не буде”, дорівнював 47,4 % 2003 року і 35,2 % 2006 року. Отже і за цими показниками спостерігалось позитивне зрушення.

Незважаючи на ситуацію утиску інтересів значної більшості населення, 2003 року 18 % громадян „зовсім не цікавилися” політикою, „дуже цікавилися” нею лише 11,6 % українців. 2006 року ці показники склали, відповідно, 15,4 і 17,4 %. Відтак спостерігається зростання інтересу до політики в певних колах громадян [19, с. 11, 27, 28, 39, 40, 50].

На підставі цих даних можна зробити припущення, що, на відміну від

2003 року, соціально-політична база відтворення такого явища, як відхід, 2006 року дещо зменшилася; з'являються ознаки більш свідомої і широкої участі громадян у політиці. Однак наведені показники не надто стійкі; вони багато в чому залежатимуть від політики влади.

Серед причин, які зумовлюють низький рівень громадянської активності, можна назвати: наявність соціально-психологічних стереотипів, пов'язаних з патерналістським настроєм, які частково відтворюються в умовах несправедливої та недосконалої системи розподілу ресурсів на всіх рівнях; низький рівень матеріального забезпечення переважної більшості громадян, що корелює з мінімальними показниками громадянської активності; брак політичних ідеалів, які б стимулювали громадянську активність^{*}; втрата довіри до інститутів державної влади та можливості впливу на них, а також брак розвинених механізмів зворотного зв'язку між владою і громадянами; нерозвиненість інституційної структури громадянського суспільства, яка виступає в якості каналів громадянської активності – профспілок, інших громадських об'єднань і груп, незалежних ЗМІ тощо.

Рівні політичної активності населення можуть бути дуже різними, її злети і падіння мають циклічний характер, і чим більше закритим є суспільство, тим виразніші цикли, тим вірогіднішим стає ризик революційних вибухів [21, с. 28].

Позитивні зрушення в суспільній свідомості, які сприяють зміцненню демократичного потенціалу суспільства, підтверджують дані соціологічного моніторингу. За спостереженням Є. Головахи, перші ознаки зміни соціальної ситуації зафіксовано 1999 року, коли вперше за час спостережень припинилося невпинне погіршення показників соціального самопочуття і ставлення людей до власного місця в суспільстві. Тобто розпочався процес зменшення кількості респондентів, які „скоріше незадоволені”, і почала зростати частка „скоріше задоволених” своїм соціальним становищем [4, с. 538]. Ця тенденція спостерігалася й протягом 2003 - 2006 років (таблиця 4).

На думку Є. Головахи, особливої уваги заслуговує і тенденція зміни базисного типу особистості, котра свідчить, що на нинішньому етапі свого розвитку українське суспільство за „людськими ресурсами” більшою мірою готове до демократичних і ринкових перетворень, ніж це було у перші роки незалежності України. Так, в останні роки в країні суттєво побільшало „інтерналів” – людей, що відповідальність за своє життя покладають передусім на себе, а не на зовнішні обставини. І хоча „екстерналів” було втричі більше, ніж „інтерналів”, 2003 року вперше за

^{*} На це вказували 45,2 % респондентів у моніторинговому дослідженні 2006 року [19, с. 46].

Соціокультурний вимір політичної участі

Валерій Бортников

всі роки моніторингу вони не становили більшості. Така тенденція зберігалася й в наступні роки (таблиця 5). Оскільки інтернальність є психологічною домінантою людей, які живуть в економічно розвинених демократичних державах, то „можна констатувати, що в Україні останніми роками спостерігається тенденція наближення особистісних характеристик населення до базисного типу особистості в країнах Заходу” [4, с. 538].

Таблиця 4

Рівень задоволеності громадян своїм становищем

	1992	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
1. Скоріше не задоволений	50.5	62.4	62.2	63.4	71.8	77.5	73.1	69.4	70.1	63.2	61.4	58.2	46.6	49.0
2. Важко сказати, задоволений чи ні	33.0	24.8	25.2	25.3	19.6	15.2	18.7	22.1	21.8	23.7	26.9	26.4	33.9	30.6
3. Скоріше задоволений	16.0	12.6	12.3	11.3	8.5	7.0	8.0	8.5	8.1	12.2	11.2	15.4	19.5	20.2
Не відповіли	0.4	0.3	0.3	0.0	0.2	0.3	0.3	0.0	0.0	0.8	0.4	0.0	0.1	0.3

Джерело: [19, с. 39].

Таблиця 5

Суб'єктивна оцінка чинників впливу на життя українських громадян

	1992	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
1. Здебільшого від зовнішніх обставин	20.4	28.2	29.2	31.2	31.2	38.6	29.2	28.5	25.2	24.0	19.6	19.3	18.6	18.9
2. Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	34.9	30.6	28.3	27.7	30.7	28.1	32.3	30.7	28.6	28.1	27.8	29.3	27.2	29.5
3. Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	25.7	21.3	22.6	22.2	24.0	18.7	23.9	23.7	28.8	25.6	29.8	28.8	29.8	31.8
4. Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	12.3	10.0	10.3	9.2	7.6	7.2	7.5	8.8	9.7	10.7	11.6	12.1	12.8	10.4
5. Здебільшого від мене	6.6	9.2	9.2	9.7	6.4	7.1	6.8	8.1	7.5	11.5	11.2	10.2	11.4	9.3
Не відповіли	0.2	0.8	0.4	0.0	0.1	0.4	0.3	0.3	0.2	0.2	0.1	0.3	0.2	0.1
Середній бал		2.4	2.4	2.4	2.3	2.2	2.3	2.4	2.5	2.6	2.7	2.7	2.7	2.6

Джерело: [19, с. 40].

Таким чином, дані соціологічних досліджень, як і суспільно-політична практика, дозволяють зробити певні узагальнення щодо характеру соціокультурних чинників політичної участі в умовах демократичної трансформації в Україні. По-перше, немає чіткої диференціації соціально-

класової структури суспільства; процес поляризації супроводжується „вимиванням” старого середнього класу і надто повільним формуванням нового. По-друге, тип політичної культури українського суспільства вчені оцінюють як „проміжний” з ознаками аномійної деморалізованості значної частини населення. Політичній свідомості українців притаманні такі риси, як амбівалентність, схильність до конформізму. Майже для половини українських громадян демократія не є бажаним типом державного устрою. По-третє, головна загроза майбутньому демократії в Україні полягає не в атрибутах авторитаризму (на певних етапах розвитку окремі елементи авторитарної практики можуть бути навіть корисними для суспільства), а в кризі ідентичності, притаманній значній частині громадян. Справа в тому, що нові суспільні відносини, пов’язані з цінностями сучасної демократії, вступають у протиріччя з цінностями, які відтворюють рудименти радянської субкультури періоду „застою”: подвійна мораль, уявна, а не реальна відданість ідеалам та інші деструктивні риси. Причому, йдеться не про амбівалентність громадської думки, а про певний тип суспільної моралі, яка є руйнівним фактором для процесів демократизації. По-четверте, є певні ознаки поживавлення демократичної політичної участі: дещо зросла політична ефективність, зменшується соціально-політична база такого явища, як „відхід”, спостерігається позитивна тенденція зміни базисного типу особистості.

Ресурсом демократії в Україні є вихід на політичну арену нових соціальних верств, зокрема – представників нового середнього класу, зацікавлених у встановленні стабільних, правових і демократичних відносин; „подорослішало” громадянське суспільство; зростає політична культура громадян. На демократизацію суспільних відносин впливає „очищення” суспільства „помаранчевою революцією”, певні надії покладаються на впровадження політичної реформи – послаблення вертикальних і зміцнення горизонтальних зв’язків.

Література:

1. **Аристотель.** Политика // Мыслители Греции. От мифа к логике: Сочинения. – М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс; Харьков: Фолио, 1998. – С. 441 – 699.
2. **Бойко О.** Україна 1991 - 1995 рр.: Тіні минулого чи контури майбутнього? (Нариси з новітньої історії). – К.: Магістр – S, 1996. – 207 с.
3. **Ворона В.** Українське суспільство в соціологічному вимірі // Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України. – С. 120 – 129.
4. **Головаха Є.** Головні тенденції розвитку українського суспільства у світлі результатів соціологічного моніторингу 1994 - 2003 років // Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг / За ред. В.

Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2003. – С. 537 – 543.

5. Головаха Є. І., Паніна Н. В. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 32 – 51.

6. Головаха Е. И., Панина Н. В. Социальное безумие: история, теория и современная практика. – К.: Абрис, 1994. – 168 с.

7. Гончаров Д. В. Теория политического участия. – М.: Юристъ, 1997. – 208 с.

8. Даймонд Л. Консолідація демократії і політична культура // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 882 – 942.

9. Даль Р. Проблемы компетентности граждан // Демократия. Теория и практика. – М.: Издательство университета Джона Хопкинса, 1996. – С. 22 – 43.

10. Дарендорф Р. Ліберальний устрій під тиском: демократичні дилеми // У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у ХХІ ст. / Пер. з нім. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2006. – С. 74 – 90.

11. Жданов І., Литвиненко О., Якименко Ю. Україна перед вибором – яким він буде? // Дзеркало тижня. – 2004. – 3 липня.

12. Злобіна О. Соціокультурна реальність: на перетині нормативності та девіантності // Культура – суспільство – особистість: Навчальний посібник / За ред. Л. Скокової. – К.: Інститут соціології НАН України. – С. 243 – 274.

13. Іваненко О., Казаков В. Відхід як форма соціального конфлікту // Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України. – С. 402 – 410.

14. Ильин И. Основы демократии // „Наши задачи”. Избранные статьи (1948 - 1954 гг.) // Юность. – 1990. – № 8. – С. 60 – 71.

15. Окуджава Б. Давайте придумаем деспота... // Дружба народов. – 1988. – № 1. – С. 119.

16. Ольшанский Д., Харитонов О. Перестройка как неудавшаяся попытка политической модернизации // Вестник МГУ. – Серия 12. Политические науки. – № 6. – 1995. – С. 28 – 36.

17. Паламарчук В. М., Литвиненко О. В., Янішевський С. О. Трансформації демократії та пошук стратегії суспільно-політичного розвитку України: Монографія. – К.: НІСД, 2003. – 120 с.

18. Панина Н. Демократизация в Украине и оранжевая революция в зеркале общественного мнения // Зеркало недели // 2006. – 20 мая.

19. Паніна Н. Українське суспільство 1992 - 2006: соціологічний моніторинг. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – 94 с.

20. Паніна Н. Українське суспільство 1994 - 2005: соціологічний моніторинг. – К.: Видавництво Софія, 2005. – 160 с.

21. **Пастухов В. Б.** Украина – не с Россией. Причины и последствия стратегических просчетов российской политики по отношению к Украине // Полис. – 2005. – № 1. – С. 25 – 35.

22. **Плотинский Ю. М.** Модели социальных процессов: Учебное пособие для высших учебных заведений. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Логос, 2001. – 296 с.

23. **Симончук О.** Середній клас у соціальній структурі українського суспільства // Структурні виміри сучасного суспільства: Навчальний посібник / За ред. С. Макеєва. – К., 2006. – С. 209 – 243.

24. **Танчер В.** Соціологічна концептуалізація суперечливого процесу модернізації // Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід / За ред. В. В. Танчера, В. П. Степаненка. – К.: Інститут соціології НАН України. – С. 13 – 26.

25. Фонд „Демократичні ініціативи”. Прес-конференція „Парламентські вибори-2006 в оцінках експертів і населення” <http://www.dif.org.ua/ua/activity/286/pr181206.vis>

26. **Черниш Н., Ровенчак О.** Основні поняття й положення соціокультурного підходу та специфіка застосування їх у соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 1. – С. 37 – 53.

27. **Щербак М.** Соціально-класові характеристики політичної культури в Україні: досвід застосування соціологічного тесту „Типи політичної культури” // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 153 – 160.

28. **Эрмэ Г.** Культура и демократия / Пер. с франц. – М.: Издательская группа „Прогресс”, „Экспорт”, 1994. – 192 с.

Соціальні реалії в політологічній тематиці

Тарас Матвійчук,

аспірант кафедри соціології

Львівського національного університету

ім. І. Франка

Громадянське суспільство як особливий спосіб конструювання та функціонування соціальної реальності сучасності досить часто інтерпретується як явище суто політологічне. У цій статті автор звертає увагу на децю інший спектр аналізу та інтерпретації громадянського суспільства. Йдеться про роль соціальної сфери в процесах його розбудови.

Огляд наукових праць та публікацій в періодиці, які стосуються дослідження громадянського суспільства, іноді наштовхує на думку, що громадянське суспільство за своєю суттю покликане створювати баланс, рівновагу сил між державою (з її функціями) та інтересами громадян. Досить часто громадянське суспільство протиставляється державі, його основні функції інтерпретуються як спосіб задоволення тих інтересів громадян, на які не поширюється дія державного апарату.

Та чи варто взагалі протиставляти громадянське суспільство державі? Що як не суспільно-громадянська активність (наприклад, в українських реаліях) створила і розбудовує цю державу? Хіба державні органи влади і люди, які безпосередньо в них працюють, не є членами суспільства? Інша річ, коли йдеться про недостатню обізнаність громадян із законами, з своїми правами та обов'язками (що найчастіше і є причиною формування про державу негативних міркувань). Тут відбувається перенесення чи зміщення акцентів на безособову, а радше знеособлену сторону – державу. Та саме своя держава як така була заповітною метою багатьох поколінь українців, які як ніхто розуміли її важливість для кожного громадянина.

Ще однією причиною протиставлення громадянського суспільства державі є не завжди чітка інтерпретація владними структурами (простіше кажучи, окремими людьми) ролі держави, її покликання. Адже держава створюється для блага кожного її громадянина. А ситуація, коли кожен громадянин починає працювати на благо держави, чомусь розглядається як майже патологічна. Коли держава вже забезпечила потрібну для самореалізації людини інфраструктуру, тоді чомусь у людини з'являється

прагнення до свободи поза державою („нехай держава не втручається!“). Та хіба держава як така може втрутитися? Адже саме законами держави передбачено захист прав і свобод громадянина, передбачено суди, які повинні оберігати ці права. І Конституція, і більшість законів та підзаконних правових актів ґрунтуються саме на інтересах суспільства (їх пишуть люди від суспільства). Тут ключовою постає проблема невиконання законів, причиною якого є не „злісний“ саботаж громадян стосовно держави, а соціальні передумови формування в суспільстві розуміння важливості інституту права.

В подібних інтерпретаціях можна зустріти приклади втручань в особисте життя громадян тоталітарних держав. Але за своїми причинно-наслідковими функціями тоталітарні держави не є соціальними (тоталітарна держава не є метою державотворення суспільства і одночасно не є благом для цього ж суспільства).

Не варто применшувати або взагалі нівелювати значення держави (як досягнення) для суспільств. Громадянське суспільство і державу (якщо вже зіставляти ці поняття) можна розглядати лише як паралельно існуючі, які лежать поряд, на спільній площині (якою є суспільство), але не перетинаються. Інтересами держави не можуть бути інтереси, які суперечать суспільству. Якщо ж виникає невідповідність між прагненнями держави та інтересами суспільства, то тут, очевидно, справа у рівні професіоналізму, в особистостях та в усвідомленні соціальної приналежності, в пріоритетах, в першу чергу, самого суспільства.

Розглядаючи громадянське суспільство винятково як протипагу державі, можна не взяти до уваги більшість суттєвих соціальних його характеристик. Така інтерпретація може не врахувати повного спектра соціальних факторів, а відтак витворити неповний портрет громадянського суспільства, який зводитиметься винятково до інструментальної формули і не відображатиме реального стану справ у суспільстві.

Короткий енциклопедичний словник з соціології інтерпретує громадянське суспільство як асоціацію вільних громадян, що взаємодіють між собою винятково на ґрунті власних інтересів, правових норм та спільно погоджених чи вироблених регуляторів (компроміс тощо). Поняття громадянського суспільства характеризує цілісність суспільного життя стосовно політичних структур, передусім держави. Громадянське суспільство поєднує економічні, соціальні, культурні, духовні, родинно-побутові відносини та інститути, а також передбачає певні свободи, права та обов'язки особистості як необхідні умови її утвердження та самореалізації в громадському житті [10, с. 108].

Для опису та аналізу громадянського суспільства в сучасних умовах важливим є соціологічний підхід до його інтерпретації, який дає змогу відкрити якісно нові сторони функціонування громадянського суспільства

та звернути увагу саме на соціальні умови його становлення і розвитку.

Соціологічна концепція громадянського суспільства, як зазначає В. Степаненко, виходить за межі як інструментально-„НДОшного”, так і ідеологічно-пропагандистського розуміння цієї сфери соціальної реальності. В такому тлумаченні громадянське суспільство – поняття, дискурс, символічне поле, розгалуження соціальних інститутів, практик та цінностей – охоплює комплекс основних соціетальних характеристик і параметрів суспільної життєдіяльності, яка відокремлена від держави і є самоорганізованою. Це комплексний соціокультурний та суспільно-політичний феномен, який включає наявність та розвиненість 1) соціальних інститутів, що інструментально репрезентують громадянське суспільство, 2) його соціальних практик і дискурсів, а також – 3) громадянських цінностей та чеснот (у певній мірі ступінь розвитку соціального капіталу) [9, с. 334].

Соціологічний підхід дає змогу розглянути якісний рівень використання соціального капіталу, описати його походження та потенційні можливості у розбудові громадянського суспільства. За допомогою соціологічного підходу до аналізу громадянського суспільства можна одночасно оцінити і соціальні передумови існування громадянськості, і спрогнозувати розвиток цього суспільства на основі аналізу його суспільно-громадянської ідентичності. Йдеться не про формування еталона громадянського суспільства (зважаючи на етнічні та національні відмінності у становленні і формах прояву громадянськості), а про виокремлення соціальних передумов громадянськості, притаманних саме українському суспільству. Тут часто постає питання про чіткість інтерпретації громадянського суспільства („або суспільство є громадянським, або – ні, незалежно від країни”). Інколи аргументація стосовно „модульності” громадянського суспільства зводиться до відмежування від його соціокультурних характеристик. Однак неможливо не враховувати соціальну складову громадянськості і зовсім не варто применшувати її вплив, а радше провідну роль у процесах розвитку громадянського суспільства. Навіть така суто теоретично-прикладна сфера суспільства як економічна тісно пов’язана з соціально-культурними та етнічно-національними умовами її функціонування (незважаючи на міжнародну й міждержавну універсальність схеми виробник – споживач, гроші – товар). **Громадянське суспільство з притаманними йому функціями за своєю суттю є максимально наближеним до соціальної сфери і має розглядатися як феномен, що утворюється конкретним суспільством, а не як універсальна формула, яку можна застосувати до будь-якого суспільства.**

Аналізуючи процеси формування об’єднань громадян у громадянському суспільстві, варто звернути увагу саме на соціальні, культурні та духовні передумови формування громадянськості. Громадянськість тут маєтись на увазі не як усвідомлення себе

громадянином держави, а як культурно-соціальна обумовленість наявності в суспільстві прагнення до об'єднання заради досягнення спільних цілей. Така обумовленість формується під впливом історико-соціальних умов і практик функціонування суспільства і справляє прямий вплив на формування соціальної структури суспільства й подальше використання традиції громадянськості.

Соціальним підґрунтям громадянського суспільства стає суспільство з динамічною соціальною структурою, яка постійно розвивається та вдосконалюється [2, с. 151].

Слід наголосити, що часто громадянське суспільство здатне продукувати лише такий суспільний продукт, на основі якого воно було сформоване.

Як справедливо зазначає Н. Л. Розенблум, громадянське суспільство є одночасно економічною системою визначеного взаємного добробуту, ареною для вільного самовиразу і громадською правовою культурою [5, с. 17].

Проблема з „демократичним громадянським суспільством” полягає в тому, що ця теорія надає надмірної пріоритетності політичній участі, знецінюючи інші впливи громадянського суспільства – приватні відносини і особисті задоволення, економічні амбіції і культурну ідентичність, ідеологію та індивідуальний самовираз [5, с. 23].

Критерієм зрілості громадянського суспільства є насамперед те, чи впливає функціонування його структурних елементів на ціннісні, моральні, світоглядні характеристики людей, тобто чи впливає його структура на культуру [4, с. 77].

На думку В. Бебика, громадянське суспільство в сучасному розумінні – це сукупність усіх громадян, їх вільних об'єднань та асоціацій, пов'язаних суспільними відносинами, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості та політичної культури, які перебувають за межами держави, її директивного регулювання й регламентації, але гарантуються й охороняються державою. Іншими словами, громадянське суспільство є системою забезпечення життєдіяльності соціальної, соціокультурної й духовної сфер, їх самовідновлення та передавання від покоління до покоління, системою незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, що мають створити умови для самореалізації окремих індивідів і груп. У цьому, власне кажучи, й полягають функції громадянського суспільства [1, с. 190].

Рівень розвитку соціальної та соціокультурної сфер суспільства є тим фактором, який формує прагнення його членів до консолідації та об'єднання. Соціокультурна сфера суспільства є тим середовищем, у якому формуються основи громадянськості. Таке формування не обов'язково має пов'язуватися із сферою діяльності держави.

Для обґрунтування цієї тези досить зробити короткий екскурс в історію

України. Україна як самостійна держава існувала відносно невеликі проміжки часу, тим не менше в кожному історичному періоді історії українське суспільство виявляло ознаки громадянськості (в значенні консолідації для вирішення власних інтересів без втручання держави). Варто зауважити, що тут не йдеться про характеризувannya українського суспільства всіх часів як громадянського, а саме про соціально-історичні традиції громадянськості.

У процесах формування громадянського суспільства поряд з такими важливими факторами, як національна ідентичність, соціальний капітал та соціально-історичні традиції слід також виокремити такі моменти, як усвідомлення важливості та пріоритету загального (в цьому випадку мається на увазі розуміння важливості активної самоідентифікації громадян з суспільством та процесами, які в ньому відбуваються).

Для функціонування громадянського суспільства, організованого на легітимності влади, універсальності права і безумовній значущості моральних цінностей, принципово важливо утвердити авторитет загального. Позбавлене ореола святості (як у традиційному суспільстві) чи силової підтримки (як у тоталітарному), всезагальне, тобто регулятивні принципи соціального життя, може базуватися в демократичному суспільстві тільки на авторитеті розуму.

Всупереч відомій тезі, згідно з якою рівень розвитку суспільства визначається рівнем розвитку техніки, можна запропонувати іншу: рівень розвитку суспільства визначається рівнем усвідомлення, авторитетом загального – правових і моральних норм, політичних і національних ідей, які забезпечують цивілізованість сучасного суспільства [6, с. 18].

Іншим важливим соціальним чинником (або похідним від соціального) розбудови громадянського суспільства є особистість. Особистість, яка має можливість вибору між активною громадянською позицією і пасивним спостереженням.

Аналізуючи процеси становлення і розвитку громадянського суспільства, дослідники виокремлюють різні передумови його формування як найважливіші. Проте спільною є думка, що вихідним елементом у конструкції громадянського суспільства є особистість, а складовими цієї конструкції – всі ті численні інститути, які сприяють реалізації особистості її інтересів [7, с. 35].

Особистість відіграє важливу роль у процесах становлення громадянського суспільства насамперед тому, що вона є вихідним елементом об'єднання (консолідації), без якої громадянське суспільство важко уявити. Особистісні переконання стосовно міри власної відповідальності перед суспільством, усвідомлення своєї можливості активно брати участь у суспільному житті формують громадянську активність, яка відображає ефективність функціонування громадянського суспільства. Поряд з особистим чинником важливу роль відіграє і поняття

ідентичності як складової формування стосунків „людина – оточення”.

Важливим елементом інтерпретації громадянського суспільства є визначення його базових характеристик, за якими можемо назвати те чи інше суспільство громадянським.

Більшість дослідників дотримується думки, що інститутами громадянського суспільства є сім'я, заклади освіти, церква, приватна власність, інститут багатопартійності, ЗМІ, наукові, професійні та інші об'єднання, асоціації, організації, які забезпечують економічні, професійні, культурні, політичні та інші інтереси й потреби різних соціальних верств, груп та окремих індивідів.

Неоднозначність у питанні про складові громадянського суспільства пояснюється змішуванням таких понять, як принципи, на яких ґрунтується громадянське суспільство, та інститути, які реалізують ці принципи на практиці. До основоположних принципів функціонування громадянського суспільства слід внести економічний і політичний плюралізм, особисту свободу, публічність і загальну поінформованість, справедливість і суворе дотримання законів [8, с. 69].

Проте навіть найкращі декларації про розвиток громадянського суспільства, законодавчо закріплені норми його побудови будуть мало ефективними, якщо в такому суспільстві не сформоване відчуття громадянськості.

Проблема формування громадянського суспільства не може вирішуватися вольовими, а тим більше авторитарно-владними методами, оскільки в становленні громадянського суспільства, зокрема в Україні, вирішальну роль повинен відіграти не суб'єктивний фактор, а об'єктивний природно-історичний процес розвитку суспільства, де люди відіграють найважливішу роль як головна виробнича сила суспільства, основний суб'єкт створення матеріальних і духовних цінностей. Саме сучасним поколінням людей випало на долю сформувати громадянське суспільство, тобто, відштовхуючись від уже досягнутого у народному господарстві, освіті, культурі тощо, примножуючи багатства українського суспільства, забезпечити його еволюційний прогрес [3, с. 78].

Для вивчення стану розвитку громадянського суспільства та виміру рівня прагнення його членів до консолідації важливо врахувати соціальні передумови його розвитку, які є своєрідним фундаментом його подальшої розбудови.

Література:

1. **Бєбик В. М.** Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика: [Монографія]. – К.: МАУП, 2000. – 384 с.: іл.. – Бібліогр.: С. 370 – 383.
2. **Брегєда А. Ю.** Основи політології: Навч. посібник. – Вид 2-ге, перероб.

і доп. – К.: КНЕУ, 2000. – 312 с.

3. **Колодій А. М., Олійник А. Ю.** Права людини і громадянина в Україні: Навч. посіб. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 336 с. – Бібліогр.: С. 325 - 329.

4. **Колодій А. Ф.** На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія. – Львів: Видавництво „Червона Калина”. – 2002. – 276 с.

5. **Розенблум Ненсі Л.** Громадянські суспільства: лібералізм і моральні впливи плюралізму. – Ї. – 2001. – № 21. – С. 6 - 29.

6. **Причепій Є. М., Черній А. М., Чекаль Л. А.** Філософія: підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Академвидав, - 2006. – 529 с. (Альма-Матер).

7. **Прутська О.** Громадянське суспільство в контексті трансформації економіки України // Економіст. – 2004. – № 1. – С. 34 - 36.

8. **Резнік О.** Особистість і громадянське суспільство: досвід теоретичного осмислення // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 3. – С. 68 - 79.

9. **Степаненко В.** Кому потрібне громадянське суспільство? Соціальний капітал та проблеми формування громадянської ідентичності в Україні / Войтенко Т. О., Гончарук О. С., Привалов Ю. О. Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання. – К.: Стилос, - 2002. – С. 334 - 341.

10. Соціологія: короткий енциклопедичний словник. Уклад. В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін.; Під заг. ред В. І. Воловича. – К.: Укр. Центр духовн. культури, 1998. – 736 с.

Держава та мова в контексті процесів глобалізації

Оксана Герасимова,

головний спеціаліст

Департаменту комунікацій влади та громадськості

Секретаріату Кабінету Міністрів України

У статті аналізуються напрями взаємного впливу мови і держави та визначається роль мови в процесах сучасного державотворення.

Роль мови в державотворенні та роль держави в розвитку мови в сучасному світі набуває особливого звучання в контексті процесів глобалізації. Для окремих країн, які нещодавно стали суверенними, але й досі не позбулися політичного та культурного тиску колишніх метрополій, мовна політика стає чи найголовнішим інструментом державотворення та підтвердженням обраного шляху незалежного розвитку. Виявлення векторів взаємодії мови і держави, на нашу думку, має передусім допомогти у визначенні напрямів формування й реалізації такої мовної політики, яка б задовольняла потреби сучасної української держави.

Задля досягнення цієї мети необхідно розглянути процеси взаємного впливу мови і держави в історичному контексті та дослідити етнологічну функцію мови.

Сучасна мовознавча наука інтерпретує мову як соціальне явище. Без мови неможливе існування суспільства, проте поза суспільством не існує й самої мови. Суспільство організовано в таку політичну форму існування, як держава. Конкретний вияв державності залежить від багатьох історичних, етнічних, економічних та інших факторів, серед яких важливу роль відіграє менталітет народу. Разом з тим, мова, за визначенням В. фон Гумбольта, є духом, тобто свідомістю народу [1]. Одна з її функцій – етносеміотична. Головним предметом її опису є національна мовна особистість зі своєю специфічною картиною світу, що відображається в національній мові, з її концептуальною системою, що складається впродовж століть. Картина світу, за Л. Вайсгебером, – це система інтуїтивних уявлень про реалії етносу, зафіксованих у мові [2]. В. фон Гумбольт визначав національну мовну особистість як носія єдності мови

та мислення, головною функцією якої є збереження та передача духовного багатства нації [3]. Кожна концептуальна система за допомогою мови спирається на специфічні, прийняті в суспільстві на певному історичному етапі розвитку, соціальні, культурні, естетичні та інші цінності, на соціально значущу для епохи „картину світу”. Національна мова виступає стабілізуючим та об'єднуючим фактором за допомогою вживання мовних одиниць, що закріплюють мінливе й постійне у словах, які символізують концептуальну систему. Мова створює етнічні кордони, завдяки їй здійснюється національна ідентифікація людей і кваліфікація етносів. Мова – загальнонародне явище. Народ – її творець і носій.

Піднесення й функціонування мови значною мірою зумовлюються станом суспільства й моделлю держави. Розвиток мови відбувається за об'єктивними законами, незалежними від волі людей. Але вирішальними для її розвитку є зовнішні чинники, в тому числі й суспільно-політичний розвиток суспільства. Від цього чинника залежать не лише зміни в мові, але і її існування чи зникнення. Мова існує доти, доки існує певний етнос. Мова зникає, коли зникає народ, що може статися в результаті втрати державної незалежності, асиміляції панівною нацією в багатомовній державі чи внаслідок фізичного винищення народу. Так, на початку XVIII століття внаслідок „онімечення” зникли прусська і полабська мови. За роки політики лінгвоциду, що здійснювалася в СРСР, зникли 93 мови.

У науковій літературі побутує думка, що питання співвідношення мови і держави набуває актуальності з XVIII століття, коли засновник німецької школи романтичного націоналізму Й. Гердер ототожнив мову з національністю й проголосив німецький народ етнічною мовною спільнотою. „Стара доба й навіть середньовіччя не знали ще національного питання, – писав О. Бочковський. – Старовинні й середньовічні феодальні держави були безнаціональні” [4]. Але навіть якщо погодитися з думкою, що національне питання, вперше заманіфестоване у працях Ж.-Ж. Руссо та Й. Гердера, є породженням XIX століття, то й тоді доведеться зробити низку доповнень і уточнень. Як писав Геродот, коли полководець Мардоній запропонував Афінам стати союзником персів, афіняни запевнили занепокоєних спартанців, що ніколи не зрадять еллінської солідарності, яка ґрунтується „на єдності крові і єдності мови, на спільних святилищах богів і спільності культу, а також на єдності звичаїв” [5]. Значно пізніше спадкоємці Гераклія, за словами Константина Порфірогенета, „роздробили імперію на дрібні частини та на військові розряди з прихильності до еллінської і зневаги до римської мови” [6]. Відомо також, що греки, а пізніше й римляни вважали чужинців варварами, тобто людьми, які не розмовляють, а „бурмочуть”. Хіба це не можна кваліфікувати як мовний націоналізм?

Е. Сміт зауважував, що в античній Греції та Ізраїлі скоріше, ніж будь-де, можна побачити спільне чуття національної ідентичності й не менш

завзятий націоналізм [7].

Безперечно, не можна екстраполювати систему національно-політичних, як і будь-яких інших понять нашого часу, на попередні епохи, приписуючи їм те, що виникло чи, розвиваючись, набуло нової якості у пізніші періоди історії. Проте коли йдеться про міжетнічні взаємини, про роль мовного фактора, то впадає у вічі велика типологічна подібність чи навіть збіг процесів, що мали місце у різні історичні періоди. І в античні, і в середньовічні, і в нові, і в новітні часи спостерігалися такі явища, як геноцид, етноцид і лінгвоцид з боку панівних етносів і використання найрізноманітніших, у тому числі й брутальних, способів етнічного самозахисту.

З XVIII століття, коли в Європі, де почали утворюватися перші нації-держави, утвердився принцип „одна нація – одна мова – одна держава”, держава стала потужним чинником не лише соціальної, а й мовної інтеграції. У межах держави посилюється соціальна взаємодія, яка обумовлює мовну взаємодію і в писемній, і в усній формі існування мови. В останньому випадку діє тенденція до однозначної відповідності між соціумом, соціалемою і лінгвемою – тенденція до утворення єдиної мови на території єдиної держави. Держава часто започатковує формування загальнонаціональної мови: німецька літературна мова почала формуватися в імперській і князівській (саксонській) канцеляріях, іспанська – в королівській канцелярії Толедо. Шведська і норвезька літературні мови мають назву „державна мова”. Держави піклуються про збереження мовних стандартів, нормативної єдності мов. Правильна вимова знаків китайського письма була предметом уваги не лише китайської філологічної науки, а й відповідних підрозділів міністерства церемоніалу, які опікувалися освітою та екзаменами на державні посади.

З часу своєї появи сучасні держави намагалися досягнути мовної уніфікації, аби населення могло говорити однією мовою. Але після Першої світової війни, коли багато народів опинилося поза кордонами своїх націй-держав, виникла потреба формування нового вектора взаємодії „державна – мова”. Сучасні держави стають все більш поліетнічними. Мов у світі близько 5 тисяч – набагато більше, ніж держав чи етнічних спільнот. Щоб вирішити суперечки між етнічними спільнотами, все більше держав запроваджує політику мультикультуралізму, коли держава не прагне асимілювати своїх громадян, але інституційно чи інакше забезпечує потреби різних етнічних та культурних груп. Демократія вимагає від держави забезпечення і дотримання прав населення, мова якого не є мовою етнічної більшості. Сучасні держави з демократичними нормами правління визнають мовну різнобарвність населення та гарантують мовні права представників національних меншин. Однак, незважаючи на спроби провадити виважену мовну політику, багато країн зустрічається з труднощами у побудові такої системи вживання мов, яка б задовольняла

і представників етносів, що складають народ країни, і водночас сприяла б усвідомленню народом своєї єдності через вживання єдиної національної мови.

Широко відома парадоксальна на перший погляд думка В. фон Гумбольдта: не люди оволодівають мовою, а мова оволодіває людьми [3]. З точки зору етнологів і лінгвістів, усі мови абсолютно рівні, якщо вони адекватно виконують свою роль системи комунікації культурно схожих людей. З точки зору сучасної науки, навіть поділ на мови та діалекти є умовним і в багатьох випадках залежить від політики й владних відносин. Існує майже афористичний вираз: „Мова – це той же діалект, тільки з армією, а діалект – та сама мова, але без армії”. Іншими словами, в кого більше власних ресурсів – у того й більше можливостей утвердити свою систему комунікацій в якості головної чи привілейованої. На державному і регіональному рівнях завжди існує мовна асиметрія.

Прагнення врегулювати мовні питання в демократичний спосіб не спричиняє відмову сучасних держав від визнання однієї (рідко – більше) мови як державної, загальнообов’язкової до вживання у певних сферах суспільного життя. Державність мови є ознакою й символом державності народу. Але значення удержавлення мови аж ніяк не вичерпується його символічною стороною. Між національною мовою й національною державністю існує повна взаємозалежність. Без мови неможливе адекватне функціонування національного організму, в тому числі його державних форм, оскільки всі види діяльності людини як члена суспільства так чи інакше пов’язані з її комунікативною (мовленнєвою) діяльністю, опосередковані нею.

С. Вовканич слушно зауважує, що „перманентне передавання чи непередавання інформації (а тим більше суворе переслідування і цілеспрямована заборона передач) рідною мовою як від предків до нащадків, так і всередині поколінь має доленосне значення для розвитку кожної нації, її суспільного інтелекту, для можливостей рівно-партнерської інтеграції тієї чи іншої країни в систему світового інформаційного, освітнього, наукового, мислячого простору. Звідси стає дедалі зрозумілішою життєва необхідність безперервного зв’язку поколінь, який зумовлює складну низку проблем взаємозалежності інформації та нації, мови та держави; проблем, які часто формулюються так: є мова — є нація, а є нація — є держава. Отже, немає мови — немає держави” [8].

Сучасні тенденції глобалізації та створення єдиного планетарного інформаційного простору завдяки сучасним високотехнологічним системам комунікації викликали складне явище – етнічну мобілізацію, яка стала особливо актуальною на зламі століть. Парадоксальність етнічній мобілізації надає синхронний перебіг процесів, що мають протилежно спрямований характер: глобалізація та індивідуалізація. З

одного боку, відбувається утвердження глобального менталітету за рахунок поширення універсальних рис, стандартів способу життя, залучення до загальнолюдських цінностей мислення та поведінки. З іншого боку, набирає обертів тенденція, коли народи реалізують своє прагнення до утвердження власної ідентичності за рахунок збереження та культивування самобутності. Одне з найголовніших завдань етнічної мобілізації – самовизначення, в тому числі й на рівні побудови власної державності; зростає прагнення створити перешкоди на шляху глобалізації, яка позбавляє народ звичної самоідентифікації. Фактично мова в нинішньому суспільстві чи не єдиний маркер, який дозволяє відокремити населення однієї держави від зовнішнього світу. Слова – це, передусім, образи. Чужі слова вносять у простір країни чужі образи, які без усвідомлення стають частиною культурного простору як контрабанда. Оскільки йдеться про образи чужого контексту, така експансія призводить до дисфункцій та появи видозміненого колективного несвідомого. Колективне несвідоме – головний пришвидшувач і головне гальмо будь-яких соціально-економічних перетворень, реформ. Звідти походять асоціальна поведінка, етика, правосвідомість – джерела живої та мертвої води. Заколот укорінюється в природі несвідомого.

Створення єдиного світового інформаційного простору разом з багатьма перевагами має й негативні тенденції. Сьогодні інформаційні війни та маніпуляція колективною свідомістю – явище більш небезпечне для держави, ніж пряма військова агресія на суверенну територію. Згадаємо нещодавні події економічного бойкоту ісламськими країнами данських товарів через некоректне подання певної інформації – „карикатурний скандал”. Аналітики відзначали штучність цієї події, яка могла призвести до серйозних міжконфесійних конфліктів. Як приклад можна навести й заангажоване висвітлення військових дій на Балканах або в Іраку, що здійснювали ЗМІ різних країн з метою формування у відповідному суспільстві необхідної для певних держав думки. Світова спільнота ще не створила системи норм, що, по-перше, визнають інформаційні маніпуляції фактами агресії або провокування конфліктів, а по-друге, не виробила санкцій проти цього явища. Нині поряд з традиційними питаннями безпеки держава має вирішувати й проблеми охорони інформаційного простору. В його захисті може допомогти правильне розігрування мовної карти, коли національний інформаційний простір, сформований передусім національною мовою, не виключає гарантування державою вільного доступу своїх громадян до іншомовних джерел інформації.

Питання взаємодії таких глобальних суспільних явищ, як держава і мова, набуває нового звучання в наш час. Їх тісний зв'язок вимагає від держави на сучасному етапі не тільки вироблення та реалізації нових механізмів мовної політики, спрямованої на захист демократичних цінностей, а й ґрунтового системного підходу до питання розвитку

державної мови, або мови етнічної більшості країни, як мови єднання та збереження унікальних рис народу, основи усвідомлення народом своєї незалежності й суверенітету, засобу протистояти втраті менталітету народу під тиском наддержавних інтеграційних процесів. Такий підхід має базуватися на визначенні функцій державної мови та забезпеченні їх реалізації. Разом з тим, питання мовної політики необхідно вивести з політичних протистоянь, оскільки маніпулювання колективною свідомістю у напрямі нехтування державною мовою здатне привести до втрати державності як такої через втрату самоідентифікації народу.

Література:

1. Вступ до мовознавства. Під ред. М. П. Кочергана. – К.: Видавничий Центр „Академія”, 2002. – 368 с.
2. **Серябрянников Б. А.** Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М., 1988. – 242 с.
3. **Гумбольдт В. фон.** Избранные труды по языкознанию. Прогресс, 2000. – 400 с.
4. **Бочковський О. І.** Вступ до націології. Мюнхен 1991-1992. – 338 с.
5. **Геродот.** История. В 9 книгах. Книга 9. М., АСТ „Ладомир”, 2001.- 752 с.
6. **Рыжов К.** Все монархии мира. Древняя Греция. Древний Рим. Византия. М.: Вече, 1999. – 656 с.
7. Национализм и модернизм: Критический обзор теорий наций и национализма. Пер. с англ. А. В. Смирнова, Ю. В. Филиппова, Э. С. Загашвили. М.: Праксис, 2004 – 464 с.
9. **Вовканич С.** Глобалізація інформаційного простору чи ренаціоналізація світу? // Універсум – 1999, - 4, 7 - 8, с. 46 – 48.

Ціннісна комунікація як умова консолідації української нації

Андрій Костирев,

кандидат політичних наук,
доцент кафедри країнознавства
Чернігівської філії
Київського славистичного університету

Автор досліджує можливості, зміст та інструменти міжцивілізаційної комунікації як необхідної умови консолідації української нації. На підставі соціологічних даних аналізуються геополітичні, етнокультурні та релігійні орієнтації населення України, цінності, які можуть стати змістом комунікації як процесу взаємної інтерпретації повідомлень у різних регіонах країни з метою зрозуміти їх когнітивний зміст. Показано, що тільки ціннісно орієнтована комунікація може забезпечити консенсус між субетносами. Звертається увага на особливу роль інститутів громадянського суспільства, зокрема соціально-відповідальних мас-медіа, у процесі здійснення такої комунікації та забезпеченні постійного зворотного зв'язку в політичній системі.

Відомо, що нагальним завданням внутрішньої політики України є досягнення суспільної злагоди. Саме проблема забезпечення національної єдності та соборності української держави постає на першому місці у Стратегії національної безпеки України. В документі зазначається, що вирішення цієї проблеми ускладнюється внаслідок ціннісно-світоглядного розшарування українського суспільства, яке обумовлюється культурно-історичними особливостями окремих регіонів і поглиблюється внаслідок спекуляцій на цій проблематиці певних внутрішньо- і зовнішньополітичних сил. Досягнення національної єдності та консолідації суспільства шляхом подолання як об'єктивних, так і штучних суперечностей соціокультурного, конфесійного, етнічного, мовного, міжрегіонального та регіонального характеру визнається найважливішим стратегічним пріоритетом політики національної безпеки [1].

Україна розташована не тільки на порубіжжі між західною і

православно-слов'янською (або, за іншими визначеннями, євразійською) цивілізаціями – вона сама поділена на дві частини, одна з яких „простягає руку” Європі, а інша – Росії. За теорією С. Хантінгтона стосовно зіткнення цивілізацій, Україна – це „розколота країна”, частини якої належать до двох різних цивілізацій. На його думку, Україна розділена на уніатський націоналістичний україномовний захід і православний російськомовний схід [2, с. 243 - 244]. Український вчений В. Андрущенко теж наголошує на порубіжному становищі України. „Геополітичне положення України на межі двох великих цивілізаційних просторів – європейського і євразійського було й є одним із визначальних факторів її історичної та політичної долі, – пише він. – Розщеплення національної ментальності та, як наслідок цього, складність формування когерентної системи геополітичних пріоритетів, національних інтересів, єдиної національної стратегії чималою мірою зумовили невдачу спроб побудови національної державності України в XVII і на початку XX століть, сучасні труднощі становлення України як європейської держави... Історично вона стоїть на межі взаємодії європейської і азіатської цивілізації, поєднує в собі їхні суперечливі амбіції і делегує їх одне одному, але не інакше, як в трансформованому власною ментальністю і культурою вигляді” [3]. Українські науковці Ф. Рудич і О. Дергачов схильні розглядати Україну як державу бірегіональну. На думку Ф. Рудича, специфіка геополітичних координат України полягає в її належності одночасно до двох регіонів – Європи та Євразії, причому в обох їй належить периферійне положення [4].

Соціологічні дослідження свідчать, що цивілізаційні відмінності найрельєфніше проявляються в геополітичних, етнокультурних та релігійних орієнтаціях. У західних областях більше розвинута психологія індивідуального господарювання і підприємництва, більш поширені західноєвропейські політичні й культурні орієнтації, підкріплені сімейно-родинними зв'язками. Оскільки ця частина України тривалий час входила до складу інших держав, то внаслідок прагнення етносу до самозбереження серед українців історично склалися міцні традиції на національно-культурному ґрунті.

Центральна і північно-східна Україна історично є основним регіоном розселення українського етносу, який тут найменш „розбавлений” інонаціональними елементами. У цьому регіоні існують давні й широкі економічні, культурні та сімейно-родинні зв'язки з Росією і Білоруссю. Особливою етнонаціональною специфікою відзначається південно-східний регіон, а також Крим. Поряд з українцями там проживає значний відсоток росіян і представників південних народів. Населення переважно російськомовне з традиційною історичною, економічною, культурною та сімейно-родинною орієнтацією на Росію [5].

За даними Київського міжнародного інституту соціології (КМІС),

зафіксований за вільною самоідентифікацією етнічний склад українського суспільства має таку структуру: 62 % - моноетнічні українці, 23 % - біетнічні росіяно-українці, 10 % - моноетнічні росіяни, 5 % - люди інших етнічних груп [6]. За даними соціологічних досліджень Центру ім. О. Разумкова, рідною вважають українську мову 52 % громадян, російську – 31 %, обидві мови є рідними для 16 % населення [7]. Що стосується релігійних відмінностей, на які багато дослідників, услід за С. Хантінгтоном, вказують як на першопричину цивілізаційних відмінностей, то, за даними соціологічних досліджень, 2005 року 72,2 % населення країни відносили себе до православних, 6,7 % - до греко-католиків, 2,7 % - до католиків, 1,1 % - до протестантів, 0,6 % - до мусульман, 0,1 % - до іудеїв, а 14,8 % заявили про свою нерелігійність [8]. Порівняння з іншими країнами, в тому числі з європейськими, свідчить, що релігійні відмінності населення України зовсім не є критичними. До того ж, як вказує С. Переслєгін, розбіжності між католицизмом і православ'ям носять переважно догматичний характер [9].

Певною проблемою є те, що розподіл населення за релігійним та етнічним складом має регіональну диференціацію. Втім, межі цих регіонів не збігаються настільки, щоб можна було вести мову про чітке етнічно-релігійне розмежування як основу міжцивілізаційного розколу. За даними Державного департаменту у справах релігії, на 1 січня 2005 року [8] за кількістю християнських громад, єпархій, дієцезій та монастирів греко- та римо-католики переважають тільки у Львівській (65,6 %), Івано-Франківській (60,4 %), Тернопільській (58,1 %) областях, у Закарпатті вони мають значний вплив (43,4 %), у Житомирській, Хмельницькій, Вінницькій областях кількість греко- та римо-католицьких громад зменшується відповідно до 15,4 %, 13,1 % та 11 %. А у таких західних областях, як Волинська і Рівненська частка католицьких приходів складає лише 4,7 % і 2 % відповідно, що менше, ніж, скажімо, у Донецькій (5,9 %), Одеській (5,4 %), Харківській (5,2 %) і Херсонській (5,2 %) областях. Найменше католиків у переважно україномовних центральних і північно-східних областях – Кіровоградській (0,7 %), Черкаській і Чернігівській (1 %), Сумській (1,4 %), Дніпропетровській (1,7 %), Полтавській (2 %) та в переважно російськомовній Луганській (0,8 %).

Оскільки регіони значно менше відрізняються за своїм етнічним складом, ніж за мовним, то стає очевидним політичне значення лінгво-етнічної гетерогенності наших громадян. У північно-західній частині моноетнічні українці складають 83 %, 11 % - біетнічні росіяно-українці і лише 3 % - моноетнічні росіяни. А у південно-східній частині моноетнічні українці складають лише 34 % проти 60 % біетнічних росіяно-українців та моноетнічних росіян з яких 41 % - біетнічні росіяно-українці [6]. Президент КМІС В. Хмелько вказує, що при аналізі відповідних даних з'ясувалося, що саме з лінгво-етнічним складом регіонів тісно пов'язані

електоральні вподобання на президентських та парламентських виборах, а також такі національно-політичні орієнтації, як ставлення до статусу російської мови в Україні та її відносини з Росією і Заходом. Так, північно-західна частина більше схильна до Євросоюзу, ніж до союзу Росії і Білорусі (43 % проти 39 %), а південно-східна частина навпаки – значно менше схильна до Євросоюзу, ніж до союзу Росії і Білорусі (21 % проти 70 %) [6].

За даними Центру ім. О. Разумкова, якщо на Заході України 40 % опитаних відчують себе європейцями, то на Сході – лише 18 %, в Центрі – 25 %, на Півдні – 30 %. Жителі Заходу вважають однаково близькими собі як жителів Польщі, так і Донбасу (але жителі Івано-Франківської, Закарпатської, Чернівецької областей вважають більш близькими, відповідно, поляків, угорців, молдаван і румунів, ніж жителів Донбасу). А ось жителі Центру, Сходу та Півдня вважають ближчими до себе жителів Росії, ніж Буковини, Галичини та Закарпаття (при цьому для жителів Донецької і Луганської областей, Криму і Севастополя жителі Росії ближчі, ніж жителі усіх інших регіонів України; луганці роблять виняток лише для донеччан, а севастопольці – для кримчан). Для жителів Заходу „Україна – єдиний нащадок історії та культури Київської Русі” (відносна більшість, 46 %). Для решти – „Історія України – невід’ємна частина історії великого східнослов’янського народу, так само, як історія Росії і Білорусі” (Схід – 54 %, Центр – 42 %, Південь – 60 %). Для жителів Заходу війна проти фашизму – Друга світова (41 %), для решти – Велика вітчизняна (Схід і Південь – 64 %, Центр – 59 %) [7].

За підсумками соціологічного опитування, проведеного ГФК – Українські опитування та дослідження ринку (ЮСМ), п’ятірка країн, яких жителі Західної України вважають дружніми, має такий вигляд: Польща – 61,6 %, Грузія – 47,2 %, США – 39,7 %, Росія – 19,7 %, Німеччина – 19,3 %, тоді як у східному регіоні дружніми вважали Росію – 81,0 %, Білорусь – 47,3 %, Польщу – 31,4 %, Німеччину – 20,9 %, Молдову – 18,2 %. На Заході України більше половини опитаних (54,9 %) назвали Росію ворожою країною, а на Сході більше третини опитаних небезпечною державою вважають США [10].

Постає питання: а чи можна, враховуючи такі відмінності, вважати, що населення України складає єдину націю? За твердженням спеціальної комісії Британської академії наук, основними характерними рисами нації є: 1) підпорядкування всіх її членів єдиному уряду; 2) проживання на одній території; 3) спільна мова, література, звичаї; 4) спільне походження та історія; 5) окремий національний характер; 6) спільна релігія; 7) спільні інтереси; 8) спільні почуття або воля, яка має бути специфічно „національною” за своїм характером; 9) шанобливі стосунки між людьми, котрі належать до однієї нації; 10) відданість єдиному цілому; 11) почуття гордості щодо досягнень та смутку щодо невдач національної політики; 12) зневага або ворожість до інших національностей [11]. Аналіз свідчить,

що не більше половини вказаних ознак чітко притаманні народів України.

Але фахівці звертають увагу і на наявність такої важливої ознаки нації, як самоідентифікація: „Належність до нації в більшості членів суспільства виявляється в почутті колективної, громадської ідентичності” [12]. С. Хантінгтон про самоідентифікацію як серцевинну ознаку цивілізації пише: „Протягом усієї історії цивілізація становила для людей найвищий рівень ідентифікації. Цивілізація є найвищою культурною цілісністю. Цивілізації – це найбільші „ми”, всередині яких кожен відчуває себе в культурному плані як вдома та відрізняє себе від усієї решти „вони” [2, с. 36].

Самоідентифікація громадян України свідчить, що, незважаючи на мовні, історичні, регіональні відмінності, безумовно існує те, що нас об’єднує. Своєю батьківщиною вважають Україну 93 % опитаних, тобто абсолютна більшість (з невеликими варіаціями від 98 % на Заході до 82 % на Півдні). Патріотами вважають себе 75 % опитаних (на Заході – 88 %, на Сході – 64 %). Більшість громадян (56 %) відносить себе до української культури (серед них 20 % – російськомовні), тоді як до загальноєвропейської культури віднесли себе 7 %, до російської культурної традиції – 11 %, до радянської – 16 % (з них кожен четвертий – україномовний) [7].

Що ж стосується розподілу геополітичних орієнтацій в обох частинах країни, то вони втрачають свою протилежність, коли пропонується зробити вибір між політикою однакових відносин з Євросоюзом і Росією, з одного боку, та приєднанням до Євросоюзу – з іншого. Прихильники однакових відносин з Євросоюзом та Росією переважають і там, і там (у північно-західній частині – 51 % проти 27 %, а у південно-східній – 74 % проти 4 %). Найменші розбіжності між двома частинами України з чутливих національно-політичних питань спостерігаються у ставленні до НАТО. Опитування КМІС показують, що прихильників вступу до НАТО в обох частинах країни менше, ніж противників: у північно-західній частині – 23 % проти 39 %, а у південно-східній – 7 % проти 77 %. Практично однакову підтримку в обох частинах країни (57 % і 58 %) отримує позиція дружнього нейтралітету як до НАТО, так і до військового союзу СНД [6].

На підставі наведених даних можна зробити наступні **висновки**.

По-перше, міжцивілізаційний розкол в Україні не такий фатальний, як вважав С. Хантінгтон.

По-друге, українські реалії спростовують твердження польського вченого Ф. Конечного про те, що цивілізації не можуть „схрещуватися” й давати творчий синтез [13]; навпаки – при наявності спільних цінностей плідна міжцивілізаційна конвергенція і можлива, і необхідна.

По-третє, помилковими є погляди тих західних та російських вчених, які не вбачають в Україні окремої єдиної етно-політичної системи. Можна стверджувати, що населення сучасної України утворює власний етнос, що складається як мінімум з трьох субетносів: моноетнічних українців,

біетнічних росіяно-українців, моноетнічних росіян (за В. Хмельком), або українців-уніатів на заході, православних українців у центрі та росіян у східній частині (за твердженням Е. Тодда) [14].

А якщо це так, то для України повністю релевантним є твердження Л. Гумільова, що саме етнос, який складається із субетносів і з консорцій, що постійно виникають, будучи дискретною системою, забезпечує як необхідну для культури диференційованість, так і необхідну єдність носіїв цієї культури [15, с. 62]. Виходячи з цього, можна вважати громадян України саме тим етнологічним „цілим”, визначення якому дав М. Трубецької як „сукупності народів, що населяють місцезрозвитку, що є господарчо „самодовлеючим” (переклад „самодостатнім”, на нашу думку, не зовсім точний), автаркічним і пов’язаним одне з одним не расою, але спільністю історичної долі, **спільною працею з розбудови однієї й тієї ж культури або однієї й тієї ж держави**” (підкрсл. **А. К.**) [15, с. 62]. „Етноси мають системну природу, - писав Л. Гумільов. - Це означає, що **в основі етносу лежить не схожість особин, що його складають, а зв’язки, які цементують колектив** (підкрсл. **А. К.**) та простягаються на природні особливості ландшафту, що населяє цей колектив. Поряд з просторовими зв’язками етнос формується і зв’язками часовими, тобто традицією” [15, с. 542].

На думку фахівців, культурна взаємодоповнюваність може сприяти збільшенню взаємозалежності етнічних груп і створювати базу для сумісності. У тих сферах діяльності, де немає культурної взаємодоповнюваності, не можуть скластися умови для формування взаємодії на етнічному ґрунті. Тут взаємодії не буде зовсім або вона існуватиме без врахування етнічної ідентичності. Водночас складні соціальні системи передбачають широкий вибір взаємодоповнюючих ціннісних відмінностей і різних форм соціальних наказів. У такій соціальній системі культурні відмінності мають бути стійкими, стандартизованими всередині етнічної групи. Тобто набір ролей-статусів кожного члена такої групи (соціальне обличчя) повинен бути переважно стереотипним, і тоді міжетнічна взаємодія може ґрунтуватися на етнічних ідентичностях. У цьому контексті Ф. Барт аналізує етнічні групи та культурне розмаїття стосовно їх організаційних можливостей. При цьому етнічність розглядається в функціональному значенні як форма соціальної організації культурних відмінностей. Етнічна група формується системою уявлень людини як самокатегоризацією, так і ідентифікацією інших до етнічних груп. У соціальному плані ці механізми є системою соціальних наказів. Концептуальний підхід Ф. Барта до дослідження етнічної й культурної відмінності ґрунтується не стільки на об’єктивно існуючих та історично успадкованих культурних рисах етнічних груп, скільки на індивідуальній свідомості й зумовленій нею соціальній поведінці, що відображається в системі соціальних ролей [16].

Отже, методом консолідації української нації є не „переплавлення” її етнічної різноманітності в одному тиглі, а подолання культурно-історичної різноманітності її регіонів шляхом зміцнення зв'язків між просторовими регіонами та цивілізаційними традиціями. Виходячи з цього, ключовими принципами такої консолідації є міжнаціональна терпимість та міжкультурний діалог [17]. Досягти консенсусу в поліетнічному суспільстві важко, але можливо. Основними шляхами досягнення і збереження консенсусу, на переконання О. Маруховської-Картунової, можуть бути: сприйняття всіма конфліктуючими сторонами цінностей, інтересів і цілей „великого” суспільства і держави; взаємне визнання цінностей, інтересів і цілей кожною зі сторін; конституційне закріплення „правил гри”, тобто правил взаємовідносин тощо [18].

Таким чином, досягти консолідації неможливо без створення дієвих комунікаційних механізмів та розвитку процесу комунікації. При цьому під комунікацією ми розуміємо не просто обмін повідомленнями, а процес взаємної інтерпретації повідомлень з метою зрозуміти їх когнітивний сенс з обов'язковою наявністю в цьому процесі так званої „петлі зворотного зв'язку” [19]. Необхідно підкреслити, що саме для міжцивілізаційної комунікації важливим є визначення її через категорію культури, яке, на думку С. Сарновської, акцентовано відрізняє сучасне значення комунікації від ціннісно нейтрального, згідно з яким комунікація розглядається лише як мережа каналів передачі інформації, як певна абстракція, безособистісна, перетворена форма людських взаємин [20].

Результатом такої ціннісно орієнтованої комунікації в Україні має стати напрацювання основ консолідуючої національної ідеї. На сьогодні більшість дослідників, політичних діячів указують на необхідність формування поліетнічної національної ідеї для українського народу як цілісного організму. Кожен громадянин, незалежно від етнічної приналежності, під впливом об'єднувальної ідеї має оцінювати свою роль, мотивацію поведінки як представник українського народу. Міжнаціональна злагода і консолідація має бути досягнута навколо національної ідеї, в центрі якої – права і свободи людини, забезпечені державою. Але, як свідчать результати соціологічного дослідження, проведеного компанією Research & Branding Group, переважна більшість жителів України вважає, що за роки незалежності національна ідея, здатна об'єднати країну, так і не була вироблена. Згідно з цим дослідженням, 65 % респондентів вважають, що в Україні національна ідея не сформована, а наявність національної ідеї підтверджують тільки 10 % респондентів. Ще 25 % відповісти на запитання важко.

Опитані також вказали, на чому, на їхню думку, має базуватися національна ідея України: 13 % вважають, що основою ідеї має стати „об'єднання країни, народу, уряду”; 10 % – „знання мови і культури народу”; 9 % – „патріотизм”; 5 % – „свобода, стабільність, гідне існування”;

5 % – „побудова культурного суспільства, збереження традицій”; 4 % – „любов, інтернаціоналізм, мир, дружба”; 4 % – „підвищення рівня життя”; 4 % – „любов до батьківщини”; 3 % – „економічний розвиток країни”; 2 % – „влада народу”; 2 % – „навчання, виховання покоління”; 7 % обрали інші варіанти. Але 38 % респондентів заявили, що їм важко назвати своє бачення національної ідеї України [21].

Як бачимо, для респондентів, які відповіли на поставлені запитання, суто матеріальні чинники нібито не мають суттєвого значення. Втім, можливо, це пов'язано з тим, що у запитанні був термін „ідея”. Що стосується інтегральної оцінки почуття до рідної землі, природи та мовних пріоритетів, то, як стверджує І. Вільчинська, результати досліджень свідчать, що вони значною мірою визначаються рівнем матеріальної забезпеченості, причому серед молоді тенденція збільшення значення ставлення до батьківщини залежно від рівня матеріального статку проявляється найбільш яскраво [22].

Які ж цінності, крім матеріального добробуту, спільні для всіх регіонів країни, а які потребують пошуку конструктивного компромісу? Аналіз опитувань, які ще 1994 року провів КМІС, показав, що в обох частинах України ставлення до політичних свобод і правової рівності членів суспільства були фактично однаковими, а до особливостей ринкової економіки, приватної власності та розвитку приватного підприємництва були дуже подібними. Значно відрізнялися лише деякі національно-політичні орієнтації – ставлення до членства України в СНД, до відносин між Україною і Росією та до статусу в Україні української мови. Відтак в якості позицій, що можуть стати предметом консолідуючої комунікації, В. Хмелько пропонує: по-перше, безумовне визнання української мови як єдиної державної і права місцевого самоврядування на запровадження додатково місцевої офіційної мови (чи мов), де цього бажає значна частина громадян; по-друге, підтримання однаково дружніх відносин з Євросоюзом та з Росією із збереженням з Росією вільних від візового режиму кордонів; по-третє, неприєднання до військових союзів НАТО і країн СНД та підтримання дружнього співробітництва з обома цими союзами [6].

Перспектива поповнення та розвитку ідентифікаційної самобутності населення на якісно новому рівні залежить від повноцінної участі в цьому процесі державних, політичних і соціальних інституцій.

На думку О. Хорошилова, головним консолідуючим механізмом української політичної нації має бути держава. Він, зокрема, підкреслює, що в нашій країні, враховуючи її історико-культурну спадщину та етнополітичні реалії, єдиним ефективним шляхом прискорення конституювання політичної нації може бути лише патерналістська модель етнонаціональної політики держави [23]. „Задля досягнення національної єдності та консолідації суспільства, – відзначається у Стратегії національної безпеки, – слід поширювати серед різних соціальних, вікових,

освітніх, культурних верств Українського народу ідею спільності історичної долі, переваг тісної співпраці і взаємодопомоги, безпосередньої залежності успішності кожного громадянина України від рівня єдності українського суспільства, що сприятиме формуванню національної ідеї в її широкому, світоглядному розумінні” [1]. Не оспорюючи змістову частину цієї тези, звернемо увагу, що задекларована процедура, яка залишає за державою роль поширювача ідеї, а народу відводить пасивну роль її споживача, є атавізмом тоталітарних часів. Подібний етатизм, на нашу думку, не зможе забезпечити ефективний кругообіг інформації, саме ту „петлю зворотного зв’язку”, без якої комунікація як спосіб формування і висловлення громадської думки неможлива. У демократичному суспільстві саме громадська думка має стати лоном народження національної ідеї. Адже громадська думка, за визначенням Л.-С. Саністебана, – це соціально-психологічне явище, яке полягає у схожості критеріїв широких груп осіб, що призводить до формування домінуючого спільного почуття, тиск якого вельми відчутний [24]. Природа громадської думки така, що вона неодмінно має пройти стадії обміну, обговорення, перейти від суми індивідуальних поглядів до надіндивідуальної, узагальненої реакції на явища, стати силою, здатною впливати і на індивідуальну свідомість, і на діяльність соціальних інститутів. Досвід XX сторіччя підтверджує, що національна ідея, народжена державою, є прологом до тоталітаризму, хоча й може певний час цементувати націю, але зрештою веде до національної трагедії. Ось чому за умов демократії за державою має залишатися лише координуюча функція, а безпосередніми суб’єктами комунікації мають стати інститути громадянського суспільства: недержавні громадські організації, соціально відповідальні мас-медіа, органи місцевого самоврядування, наукові та навчальні заклади.

Проблему подолання культурних бар’єрів у етнонаціональному середовищі можна розв’язати завдяки прогресуванню засобів масової інформації, що значно підсилить взаємодію та діалог різних культур, стимулюватиме інтегративні тенденції. В умовах інформаційного суспільства ЗМІ стають провідним каналом політичної комунікації, що знаходить своє відображення у медіатизації політики та в такому явищі, як „влада інформації”. Сьогодні життєві цінності та ідеали не стільки виробляються та закріплюються особистим досвідом і власним осмисленням, скільки приймаються як „власні” через інтенсивний вплив мас-медіа. Крім того, саме ЗМІ належить функція „формування порядку денного” суспільного дискурсу. Відтак мас-медіа можуть виступати не тільки консолідуючим чинником в якості потужного каналу інформування та комунікації, але і як засіб маніпуляції громадською думкою, що призводить, зрештою, до деконсолідації суспільства. В умовах інформаційного суспільства найбільш прийнятною є соціально-

відповідальна модель взаємодії політичної та медіа систем. Саме така взаємодія дає змогу забезпечити відкритий комунікативний дискурс. Означена модель базується на принципах незалежності ЗМІ ані від влади уряду, ані від влади грошей та визнанні взаємної відповідальності мас-медіа і громадянського суспільства.

Сьогодні в Україні лишається гострою проблема вибору механізмів для організації відкритого комунікативного дискурсу як засобу демократизації та консолідації суспільства. Аналіз тенденцій розвитку відносин між владою, засобами масової інформації, їх власниками та громадськістю свідчить, що застосування ліберально-ринкових інструментів для трансформації тоталітарної моделі не змогло повною мірою забезпечити виконання українськими ЗМІ функції ефективного каналу політичної комунікації. Використовуючи західний досвід та враховуючи особливості функціонування вітчизняних ЗМІ, можна зазначити, що в сучасних умовах в якості орієнтира слід розглядати соціально-відповідальну модель взаємодії політичної та медіа систем, яка відповідає потребам і політичній культурі українського суспільства. Для формування в Україні такої моделі необхідно: розробити та ввести в дію демократичні механізми регуляції і саморегуляції ЗМІ; завершити роздержавлення засобів масової інформації шляхом запровадження системи громадського телебачення та радіомовлення; забезпечити демонополізацію ЗМІ, засобів їх виробництва, доставки (трансляції) та технічного обслуговування за допомогою громадських, в тому числі й міжнародних фондів підтримки незалежних засобів масової інформації; сприяти прискореному розвитку національної складової мережі Інтернету [25].

Підкреслюючи значення громадянського суспільства для консолідації нації, хочеться звернути увагу на слова Г. Ле Бона: „Варто лише трохи вдуматись у сам процес формування цивілізацій, як відразу ж виявляється, що в будь-якому суспільстві установи, вірування й мистецтва становлять собою цілу мережу ідей, почуттів, звичок і способів мислення, що утвердились спадкоємним шляхом і складають разом силу суспільства. Суспільство тільки тоді єдине, коли цей моральний спадок утвердився в душах, а не в кодексах. Суспільство занепадає, коли ця мережа розбалансовується. Воно приречене на зникнення, коли ця мережа цілковито руйнується” [26].

Отже, для консолідації нації Україна має шляхом комунікації встановити цю „мережу” між представниками двох цивілізацій – західноєвропейської та євразійської (православно-християнської) всередині країни, але необхідною умовою ефективності такої комунікації є не тільки внутрішній дискурс, але й діалог та співробітництво між Євросоюзом та Росією як геополітичними гравцями, котрі є ядрами цих цивілізацій, інакше українська нація знову може бути розкраяна навпіл між цими центрами тяжіння. В цьому зв'язку В. Кремень, Д. Табачник і В.

Ткаченко зазначають, що реалізувати і гармонійно поєднувати відмінні орієнтації Західної та Східної й Південної України можна лише здійснюючи активну зовнішню політику як у східному, так і в західному напрямку [27]. Ось чому актуальним завданням, необхідним для внутрішньої консолідації нації для України, стає зараз необхідність створити мережу міжцивілізаційної комунікації з своїми сусідами – Росією та Євросоюзом.

Безперечно, Україна, виступаючи в ролі медіатора, в жодному випадку не може розглядатися як суто механічний передавач. Хоча у випадку з ціннісною комунікацією, про яку ведемо мову, це й неможливо, оскільки медіатор завжди виступає як інтерпретатор, сприймаючи та переробляючи повідомлення відповідно до власної шкали цінностей. І в цьому зв'язку слід обов'язково звернути увагу на твердження В. Андрущенка про важливість теоретичної рефлексії світової гуманітарно-гуманістичної традиції як умови забезпечення зворотного впливу української культури, традицій, гуманістичної думки на світову спільноту [28].

Література:

1. Указ Президента України від 12 лютого 2007 року № 105/2007 „Про Стратегію національної безпеки України”: <http://www.president.gov.ua/documents/5806>.
2. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. – М.: ООО „Издательство АСТ”, 2003.
3. Андрущенко В. Організоване суспільство / Інститут вищої освіти АПН України. — К., 2006: <http://www.nbuv.gov.ua/books/2006/06vaos/>
4. Рудич Ф. Україна, Росія, Євроатлантика: деякі аспекти взаємовідносин // Україна в современном геополитическом пространстве: Прилож. к журналу „Персонал”. – 2000. – № 5 (10). – С. 11.
5. Степико М. Українська політична нація: проблеми становлення // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1. – С. 19 – 20.
6. Хмелько В. Через що політикам вдається розколювати Україну // Дзеркало тижня. – 2006. – 24 червня – № 24 (603).
7. Шангіна Л. Про країну, державу і громадян у перехідному віці // Дзеркало тижня. – 2006. – 19 серпня – № 31 (610).
8. Соломко И. По чем звонит колокол / Корреспондент. – 2005. – 3 декаб. – № 47 (186). – С. 51 – 53.
9. Переслегин С. Самоучитель игры на мировой шахматной доске // Геополитика. – М.; СПб.: Act, Terra Fantastica, 2002. – С. 56.
10. Кремень Т. То ли друг, то ли враг // Корреспондент. – 2005. – 3 декаб. – № 47 (186). – С. 27 – 32.
11. Основи етнодержавознавства. Підручник / За ред. Ю. І. Римаренка.

- К.: Либідь, 1997. – С. 132 - 133.
12. Короткий Оксфордський словник. – К., „Основи”. – 2005. – С. 435.
13. **Солонин Ю. Н.** Цивилизация и понимание истории (к оценке „Науки о цивилизации” Феликса Конечны) // Вестн. С.-Петербур. ун-та. – 1993. Сер. 6. – Вып. 1 (№ 6). – С. 13 - 16.
14. **Тодд Е.** После империи. Pax Americana – начало конца. – М., Международные отношения. – 2004. – С. 186.
15. **Гумилев Л.** Ритмы Евразии. Эпохи и цивилизации. – М., Издательство АСТ. – 2004.
16. **Татаренко Т.** Етнічні кордони і міжетнічна толерантність // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5. – С. 31 - 39.
17. **Мітряєва С. І.** Міжнаціональні аспекти консолідації українського суспільства (регіональна модель): Монографія. Вид-во Національного інституту стратегічних досліджень, Закарпатський філіал. – Ужгород, 2001. – С. 79.
18. **Маруховська-Картунова О. О.** Особливості запобігання ескалації та врегулювання етнополітичних конфліктів / Політологічний вісник. – К. – 2001. – С. 193 - 194.
19. **Костирев А. Г.** Суспільно-політичні функції засобів масової інформації в демократичному суспільстві // Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. – 2002. – № 40 - С. 230 - 234.
20. **Сарновська С. О.** Сучасна соціальна інформативна культура (філософсько-методологічний аналіз). Дис. ... канд. філос. н.: 09.003. – К., 2000. – С. 24.
21. УРА-Информ. Украинцы похоронили национальную идею. Февраль 13. 2007: <http://www.ura-inform.com>.
22. **Вільчинська І. Ю.** Політологічні характеристики етнічної ідентичності / Політологічний вісник. – К. – 2001. – С. 193 - 194.
23. **Хорошилов О.** Українська політична нація: сценарій конституювання // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5. – С. 23 - 30.
24. **Санистебан Л.-С.** Основы политической науки: Пер. с фр. – М.: Наука, 1992. – С. 476.
25. **Костирев А. Г.** Соціально-відповідальна модель функціонування засобів масової інформації як чинник суспільної злагоди в демократичному суспільстві // На шляху до суспільної злагоди. – К., Український центр політичного менеджменту. – 2001. – С. 75 - 84.
26. **Ле Бон Г.** Психология социализма. – М., 1997. – С. 14.
27. **Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В.** Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду / Філософія політики. Хрестоматія. Т. 4 – К.: „Знання України”, 2003. – С. 295.
28. **Андрущенко В.** Гуманітарна політика України / Філософія політики. Хрестоматія. Т. 4 – К.: „Знання України”, 2003. – С. 329.

Етнократія як суспільно-політичне явище

Світлана Бойко,

докторант

Міжрегіональної академії управління персоналом

У статті здійснюється спроба дослідження проблем етнократії. Розглядаються її соціальні основи та ідеологія.

Однією з важливих ознак сучасного світу є його етнічне розмаїття, його багатокультурність, які принципово по-новому порушують питання як про збереження щонайменшого етносу, так і про розбудову національних держав, а також про формування атмосфери толерантності у міжетнічній взаємодії. Все активніше дебатуються й поняття етнократії – говориться навіть про тенденцію до її домінування в суспільно-політичному житті.

Тлумачний словник суспільствознавчих термінів за редакцією Н. Яценка подає таке визначення етнократії: „1. Влада, панування еліти певного етносу (нації) над іншими народами. 2. Моноетнічна політична влада, мета якої створення етнічно „чистих” територій як „найкращого” способу руху народів до „демократії”. 3. Домінування колективних інтересів і прав етносу над індивідуальними інтересами і правами особистості” [19, с. 123]. Малий етнополітичний словник за редакцією О. Антонюка, В. Волобуєва і М. Головатого трактує це поняття так: „**Етнократія** – (грецьк. *ethnos* – народ, *kratos* – сила, влада) – форма політичної влади, за якої здійснюється управління економічними, політичними, соціальними і духовними процесами на основі монополії національних (етнічних) інтересів домінуючої етнічної групи на протидію інтересам інших націй і народів” [10, с. 84].

У політичній системі етнократія характеризується монопольним пануванням представників еліти домінуючого етносу в структурах політичної влади як на центральному, так і на регіональних рівнях. За етнократії формується і підтримується протистояння інтересів нації та особи не стихійно, а свідомо й цілеспрямовано. Етнократія ставить амбіційні політичні цілі, які зводяться до того, щоб „свій народ” був домінуючим стосовно інших народів. Роль цих чинників значно зростає в періоди суспільної трансформації, що породжує національні кризи, міжетнічні конфлікти. Наслідком цього є те, що влада на місцевому, регіональному рівнях концентрується в руках етнократичних сил.

Етнократичні режими, як правило, зацікавлені в конфліктах, у підвищенні напруги в суспільному житті. Для цього етнократія як форма здійснення владних повноважень не обмежує себе використанням випробуваних і пошуком специфічних засобів управління, „вона не задовольняється виробленими тисячолітньою історією прийомів, які постійно удосконалювались, видозмінювались, модернізувались” [2, с. 23]. Одним із таких проявів етнократії на суспільні процеси є геноцид.

Геноцид (від грецьк. *genos* – рід, плем'я і лат. *caedere* – вбивати) – здійснення масових знищень, переслідування, гоніння окремих груп населення за расовими, національними, релігійними мотивами на основі принципу колективної відповідальності [10, с. 141]. Термін „геноцид” порівняно новий. Вперше він був використаний у книзі польського правника єврейського походження Р. Лемкіна „Влада країн Осі в окупованій Європі”, виданій 1944 року у Вашингтоні. Однак геноцид як явище не був винаходом німецьких фашистів. За словами О. Кінга, члена „Римського клубу”, людина як вид стала домінувати на планеті тому, що нещадно знищувала не тільки інших живих істот, а й слабші раси та менші пристосованих до виживання членів своєї ж людської родини.

У міжнародно-правове поле поняття „геноцид” було введено ухваленію 11 грудня 1946 року Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН, яка визначила: „Згідно з нормами міжнародного права, геноцид є злочином, який засуджується цивілізованим світом, і за вчинення якого головні винуватці мають бути піддані покаранню” [9, с. 239]. 9 грудня 1948 року ГА ООН одноголосно ухвалила „Конвенцію про запобігання злочину геноциду і покарання за нього”, яка набула чинності з 12 січня 1951 року. До геноциду відносять також умисне створення життєвих умов, розрахованих на фізичне винищення певних етнічних груп.

Практика геноциду має давню історію. Всі випадки геноциду в історії людства важко перелічити, але відомо, що їх було багато. Знищення „інших” народів, особливо в середні віки, здійснювалося переважно за релігійними мотивами. Коли античні римляни завоювали Карфаген, то три чверті його населення було вирізано, а решту продано в рабство. За кілька років, починаючи з 1492, іспанці майже цілком винищили двадцятимільйонне населення Карібського басейну. Можна назвати актом геноциду й знищення аборигенів у Квінсленді (Австралія) в 1840 – 1897 роках, племені герреро в південно-західній Африці німцями-колонізаторами (1884 -1906 рр.); винищення індіанських племен в Америці багато дослідників також відносять до геноциду.

Нові часи за своєю жорстокістю ні в чому не поступаються Середньовіччю, а в деяких випадках навіть їх перевершують. Тільки в ХХ столітті геноцид забрав життя близько 120 мільйонів чоловік. Назвемо найбільш відомі: голокост – знищення євреїв на окупованих Німеччиною та її союзниками територіях під час Другої світової війни (6 млн. чоловік),

геноцид проти вірменського народу в 1915 - 1923 роках в Туреччині. Коли про геноцид щодо євреїв дещо згадувала радянська наука і публіцистика, то щодо вірменів панувала цілковита мовчанка. Вважаються проявом геноциду дії Німеччини, спрямовані проти неарійського населення, в першу чергу проти слов'ян, циганів.

Останнім часом розпочато вивчення випадків геноциду в Бурунді, Руанді, Боснії. До геноциду можна віднести й трагедію, що розпочалася в Сумгаїті 27 лютого 1988 року, яка незабаром переросла в погроми в Баку, а потім перекинулася на Вірменію.

В Україні три найбільших у світі за їх наслідками є голодомори-геноциди (1921 - 1923, 1932 - 1933, 1946 - 1947 рр.), сплановані і здійснені сталінським режимом, більшовицькою владою як планові політичні акції. Найжахливішим за кількістю жертв, який, напевно, перевищує геноцид проти вірменів і євреїв разом узятих, вважається голодомор 1932 - 1933 років, який обірвав життя щонайменше 7 мільйонів українців.

Наступним засобом етнократичного механізму можна назвати етнічні чистки – різновид геноциду, що проявляється у вигнанні, витісненні одного народу іншим. Прикладом можуть бути події, пов'язані з розпадом Югославії в 1990-х роках, особливо в Боснії та Косові. Що стосується Боснії, то тут чистки відбувалися більше на конфесійній, ніж на національній основі, оскільки всі учасники конфлікту розмовляли однією мовою. По-іншому розвивалися події в Косово. Складність цього конфлікту полягає в тому, що і серби, і албанці, які проживають на цій території, вважають цю землю своєю. У цьому історичному слов'янському регіоні після відродження Югославії в 1940-і роки за рішенням президента Й. Тіто було надано можливість албанцям оселятися в цьому краї. Через півстоліття албанське населення стало переважати за чисельністю, що обумовило посилення націоналістичних настроїв, претензій албанців на владу, підтримку ідеї створення „Великої Албанії”. Відбулися масові демонстрації етнічних албанців, що становлять 90 % населення краю, з вимогою надання Косово незалежності. 1974 року, з прийняттям нової сербської конституції, Косово було гарантовано такі широкі права автономії, що воно фактично перетворювалося на самостійний суб'єкт федерації. Проте албанців не задовольняє такий статус, вони домагалися статусу республіки, оскільки вважають, що це дасть їм можливість порушити питання про самовизначення й вихід зі складу Югославії. Усвідомивши загрозу, югославське керівництво намагалося різними (у тому числі й жорстокими засобами) зупинити цей процес. Етнічні чистки, спрямовані проти албанського населення, які здійснювалися в 1980 - 1990-х роках, обернулися, за підтримки НАТО, на геноцид сербів. Так, з 45 тисяч сербів в столиці Косово Пріштині залишилося 130 чоловік. Сербів виганяли з їх осель, створювали нестерпні умови для життя. „Конфлікт на Балканах у першій половині 1990-х років змусив політиків та дослідників по-новому

подивитися на етнічні конфлікти. Він продемонстрував, наскільки складними й глибокими є причини, які призводять до конфлікту, і наскільки складно знайти рішення, яке б задовольняло обидві сторони” [6, с. 29].

У політичній практиці виокремлюють такий засіб етнократії, як апартеїд (мовою бурів *apartheid* – роздільне проживання) – політика крайньої дискримінації за расовими, національними, релігійними та іншими ознаками [12, с. 83]. Апартеїд узаконюється: політично (позбавлення виборчих, політичних, громадянських прав), економічно (нижча платня за однакову працю), соціально (заборона на свободу пересування, у тому числі й територіальна ізоляція). Апартеїд оголошено ООН, іншими міжнародними організаціями як злочинні дії щодо людства, котрі створюють суттєву загрозу міжнародному праву і безпеці. Класичною формою апартеїду була політика колишнього расистського режиму ПАР.

Політику апартеїду проводять і деякі держави пострадянського простору, які вдаються до дискримінаційних заходів стосовно інших народів. Так, кривавий і тривалий конфлікт в Абхазії розпочався ще до проголошення незалежності Грузії. Деякі дослідники, аналізуючи причини грузино-абхазького конфлікту, зазначають, що його коріння – в політиці грузинського керівництва, яке з другої половини 1930-х років здійснило щодо абхазького народу такі заходи: фізичне винищення абхазької інтелігенції, вигнання абхазів з усіх керівних державних посад і заміна їх грузинами, закриття абхазьких шкіл, вилучення з програм середньої школи вивчення абхазької мови, масове заселення Абхазії грузинами, фальсифікація історії Абхазії і оголошення абхазького народу грузинським плем'ям.

Складна і заплутана історія взаємовідносин народів, що населяють цю територію, була ускладнена наприкінці 1980-х – початку 1990-х років діями націоналістично налаштованих політиків. Після розпаду СРСР Тбілісі прагнув до відновлення повного політичного контролю над своєю провінцією – Абхазією. Абхазька еліта, яка за часів СРСР могла захищати свої інтереси шляхом балансування між Москвою і Тбілісі, опинилася в повній залежності від грузинської еліти. Така зміна політичного становища породила конфлікт еліт, що став основою грузино-абхазького конфлікту, оскільки новий статус значно звужував можливості абхазької еліти і загрожував її політичному існуванню. На думку Г. Перепелиці, можна стверджувати, що головною метою абхазів було не так створення власної держави, як збереження власної самобутності та ідентичності. Абхазьку еліту задовольняв би такий політичний статус, який сприяв би збереженню самобутності: „...основна ідея абхазького націоналізму полягала не в отриманні державної незалежності, а в забезпеченні виживання абхазів як окремої етнічної групи” [13, с. 52].

Ще одним із основних засобів етнократії є тероризм - незаконне використання насильства або загрози насильства (вбивства, захоплення літаків, будівель, заручників тощо) на недержавному рівні проти осіб або проти власності для залякування цивільного населення чи будь-якої його частини, залякування уряду з метою зміни його курсу для досягнення політичних або інших цілей.

Тероризм – явище складне, динамічне й багатопланове. Перший в історії випадок свідомого використання терористичної практики було зафіксовано на Близькому Сході у I столітті до н. е., коли групи сікаріїв фізично знищували представників єврейської знаті. Тоді ж з'явилася секта мусульман-ісмаїлітів під проводом Хасана ібн-аль-Сабаха, який перетворив тероризм на основний засіб боротьби з політичною опозицією.

Розвиток тероризму – це наслідок активного розшарування населення, його ідеологічного розмежування, створення політичних рухів, партій, які сповідують різні політичні погляди та ведуть боротьбу за владу. 1894 року італійський анархіст вбив французького президента С. Карно. 1897 року анархісти смертельно поранили імператрицю Єлизавету Австрійську та вбили іспанського прем'єр-міністра А. Кановаса. 1900 року жертвою терориста став король Італії Умберто I. 1901 року був убитий президент США В. Маккінлі.

Незаконне насилля в тій чи іншій формі, яке використовується з політичною метою, є головною ознакою тероризму. Тероризм є однією з найбільш небезпечних соціальних дисфункцій. В. Кудрявцев називає чотири особливості тероризму. По-перше, тероризм спрямований не стільки на пошкодження, знищення об'єкта посягання, скільки на створення атмосфери страху, тривоги, паніки, відчуття небезпеки, загрози. По-друге, місце здійснення терористичного акту передбачити важко, а часто й неможливо; злочинці його обирають, розраховуючи на максимальний ефект. По-третє, особа терориста невідома (і може залишитися невідомою не тільки у випадку його втечі, але й загибелі). Нарешті, тероризм розвивається в міжнародному масштабі, і тому об'єктами нападу терористів можуть бути люди, споруди не тільки на вітчизняній території, але й в інших країнах. Оскільки мета терористів – залякати населення і уряд, викликати якомога ширший суспільний резонанс, то вони зазвичай обираються об'єкти, по-перше, з великим скупченням людей, по-друге, які мають важливе історичне, політичне, військове або інше значення, що могло б привернути увагу місцевого населення або навіть світової громадськості. Показовим прикладом цього може бути напад на будівлі Міжнародного торгового центру в Нью-Йорку у вересні 2001 року.

За даними СБУ, в 1996 - 1997 роках в Україні було скоєно понад 560 злочинів терористичного характеру, внаслідок чого 90 осіб (з них 15 представників владних структур) загинуло. Оперативна обстановка

характеризується зростанням активності міжнародних терористичних організацій, насамперед з країн Близького Сходу („Хезболах”, „Абу Ніджал” „Хамас”, „Брати-мусульмани”), які прагнуть використовувати територію України для транзиту своїх бойовиків до країн Західної Європи, а також для підготовки акцій проти послів та представників інших держав в Україні, насамперед США та Ізраїлю.

Отже, розвиток сучасного тероризму обумовлений, по-перше, зміцненням ролі релігії як наслідку процесу деідеологізації у внутрішньому житті деяких країн світу та міжнародних відносин; по-друге, розвитком транснаціональної організованої злочинності та пов’язаною з нею нелегальною торгівлею зброєю, радіоактивними матеріалами; по-третє, наслідками науково-технічного прогресу та вдосконалення глобальних інформаційних технологій; по-четверте, високими темпами урбанізації в світі.

Проблема класифікації „різновидів” сучасного тероризму непроста. Так, К. Хіршман виокремлює п’ять різновидів тероризму.

1) Ідеологічний або революційний тероризм, спрямований на досягнення політичної або соціальної мети.

2) Релігійний тероризм, який прагне нав’язати норми поведінки, що базуються на тій чи іншій релігії, наприклад, японський культ „Аум-сінрікьо”.

3) Вузькоспрямований тероризм, який є „войовничим активізмом” окремих груп чи індивідів, котрі протестують проти дій уряду, що сприймаються як неправильні або провокаційні.

4) Тероризм „обраних” – це окремі особи з психічними відхиленнями або психічнохворі, які вважають себе зобов’язаними виконати якусь місію, чи дотримуються певної соціальної філософії – вони діють поодиноч, ретельно плануючи свої терористичні операції.

5) Етнополітичний тероризм. До нього відносять акції етнічних або політичних меншин з метою створення власної держави, або, принаймні, досягнення політичної чи культурної автономії. Він виникає тоді, коли йдеться про національну меншину, включену до складу національної більшості, яка відмовляє меншині в певних правах – найчастіше в праві на етнополітичне самовизначення. „В цьому випадку етнічні меншини нерідко розглядають тероризм як єдиний шлях заявити про свої вимоги” [7, с. 26]. Приклади етнотероризму – арабські смертники в Ізраїлі, баски (ЕТА), сіцилійські сепаратисти, північні ірландці, курди, на сучасному етапі – карабахці й чеченці. Заслуговує на увагу висновок, зроблений М. Сетроном і О. Девісом у дослідженні „Тероризм 2000 року: майбутнє обличчя тероризму”: „Завтрашні терористи надихатимуться не політичною ідеологією, а лютою етнічною і релігійною ненавистю” [7, с. 38].

У дослідженнях з етнічних проблем, здійснених в другій половині ХХ

століття, увага почала зосереджуватися на методах етнократичної влади, таких як **акомодація, акультурація, асиміляція**.

Акомодація – процес пристосування політики держави до вимог етнічних меншин, що призводить до формального визнання деяких прав національних груп і спільнот” [19, с. 132]. Реалізується вона в кількох напрямках. По-перше, в територіальній автономії, коли етноси отримують певну державну чи адміністративну самостійність аж до федерального устрою. Поряд з цим можливе функціонування нетериторіальної автономії, коли права, повноваження та можливості етносів реалізуються у сфері культури, освіти, духовного життя, що дозволяє консолідувати національну самосвідомість, зберегти національні звичаї й традиції, розвивати рідну мову. Іноді акомодація виражається в такій формі, як участь представників національних меншин в державному управлінні за дотримання пропорційності представництва національних (етнічних) меншин у владних структурах, як, наприклад, у Дагестані.

Не менш цікавим явищем прояву етнократії є **аккультурація** етнічна – складний процес і результат взаємовпливу етнічних культур, який полягає у сприйнятті однією з них (зазвичай менш розвиненою) елементів іншої, а також поява нових культур [6, с. 79]. Проблема аккультурації почала досліджуватися у першій половині XIX століття (У. Х. Хоумз, Дж. Боас, У. Дж. Макджі), а особливо широко у 1920 - 1930 роках через необхідність вивчення впливу „білої” американської культури на індіанців і „чорних американців” (М. Уїлсон, М. Мід, І. Шапер, Р. Лоуї, Б. Малиновський). Аккультурація розпочинається тоді, коли один народ засвоює культурні цінності іншого, але при цьому зберігає свою етносвідомість.

Найчастіше в культурі народу поєднуються елементи своєї культури і надбаної. Така форма називається **бікультуризмом**. Це своєрідний сплав культур різних етносів, що виникає, як правило, внаслідок аккультурації, у якому між різнорідними етнічними елементами виникає своєрідний розподіл сфер впливу [9, с. 118]. Бікультуризм характерний, зокрема, для такого багатонаціонального регіону, як Північний Кавказ. Яскравий приклад цієї форми – культура козацтва.

Складовою частиною бікультуризму є **білінгвізм** (двомовність) – продукт розвитку етномовних процесів, сутність якого полягає в домінуванні двох мов у мовній сфері суспільства; ситуація використання індивідом двох мов як основного засобу спілкування в різних сферах своєї мовної діяльності [9, с. 120]. Білінгвізм виникає внаслідок міграційних, завойовницьких процесів, як фактор постколоніальних явищ у суспільному житті. Найчастіше причиною білінгвізму є існування у суспільстві двох мовних спільнот зі своїми мовами. Може також виникати ситуація, коли в суспільстві кілька національних меншин спілкуються між собою мовою, яка не збігається з мовою титульного етносу (російська мова

в Казахстані чи Киргизії). Однією з причин виникнення білінгвізму є політика колоніалізму. Нав'язування метрополією своєї мови (яка може бути чужою для всіх етнічних груп завойованої території або збігатися з мовою однієї з національних меншин) в судочинстві, освіті, науці поступово призводило до набуття мовою метрополії статусу однієї з найпоширеніших (дуже часто офіційної). Білінгвізм характерний для країн, які звільнилися від колоніальної залежності. Це зумовлено або нерозробленістю мов корінних етносів у галузі права, економіки, політики, або реакцією на ситуацію, коли кожна національна меншина прагне піднести свою мову до статусу другої державної мови. Тож аби уникнути конфронтації, уряд молодій державі визнає другою державною мовою мову метрополії. Білінгвістичні процеси можуть призвести до формування нової мови як синтезу двох основних; до витіснення чи асиміляції однією мовою іншої, або, навпаки, стати фактором збереження національних мов у суспільстві.

Не менш значущу роль відіграє і процес **асиміляції** – (лат. *assimilation* – уподібнення, ототожнення, злиття) – процес поступового розчинення самостійного етносу або його частини серед більшого етносу чи групи етносів [9, с. 128]. Внаслідок цього етнос, що асимілюється, втрачає власні характерні ознаки (мову, традиційну культуру, етнічну самосвідомість тощо) та засвоює етнічні стереотипи іншого етносу. Асиміляція може відбуватися добровільно (природно) шляхом поступового засвоєння етнокультурних традицій однієї групи іншою. При цьому спершу зникають ознаки етнічності у сфері матеріальної і лише потім – у сфері духовної культури.

Розрізняють асиміляцію вимушену (насильницьку), яка ігнорує етнічні системи, створює всілякі перешкоди для нормального функціонування етносу, нищить соціальні зв'язки, завдає глибоких політичних і духовних руйнацій народам, що потрапили під її згубний вплив. Цей вид асиміляції за своїм змістом подібний до процесу деетнізації. Він призводить до розпорошеності етносу, знищення його етнічних особливостей і, зрештою, до підпорядкування його панівній нації. Така політика обумовлює широкомасштабні репресії щодо інших етносів. Це поглинання здійснюється насильницьким шляхом, тобто етнократичним. Саме такі акції призвели в Західній Європі до фактичного зникнення майже всіх невеликих етнічних народів та їх злиття з основними націями. Так, послідовну і жорстку асиміляцію проводить турецька влада стосовно курдів, що проживають у східній частині цієї країни. Тут вже багато років діє надзвичайний стан. Пригнічується будь-який прояв національної самодіяльності: викладання ведеться тільки турецькою мовою, не стимулюється і не підтримується розвиток економіки в цих регіонах.

Асиміляційні процеси в колишньому СРСР відбувалися в більш „стертому”, уповільненому темпі. З одного боку, практично жодна з національних груп і спільнот не припинила свого існування. З іншого боку, процес русифікації здійснювався досить інтенсивно, що виразилося в

масовому поглинанні національних культур російською, у зменшенні впливу національного менталітету. Цей процес особливо інтенсивно проходив в автономних областях і республіках.

Отже, судячи з історичного досвіду етнічного розвитку, цивілізовані форми прояву всіх названих засобів і методів міжетнічного взаємозв'язку носять природний, ненасильницький характер. Грубе застосування владою етнократичного режиму на користь одного етносу завжди має антигуманний характер.

Література:

1. **Авдєєв В. Б.** Кастова етнократія. www.ru.sograd.xromo.com
2. **Варзар І. М.** Політична ентологія як наука. – К., 1994. – 307 с.
3. **Дмитриев А. В.** Конфликтология. – М., 2000. – 154 с.
4. **Желев И. С.** Фашизм и тоталитарное государство. – М., 1991. – 84 с.
5. Известия. 2001. 11 сентября.
6. **Кіссе А. І.** Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. Політологічний аналіз: Монографія. – К.: Логос, 2006. – 380 с.
7. **Николаев И.** Новый лик терроризма \ \ Обозреватель. 2001, № 7 - 8.
8. Независимая газета, 1996, 6 июля.
9. **Майборода О.** Російський націоналізм в Україні (1991 - 1998 рр.). – К., 1999. – 261 с.
10. Малий етнополітичний словник \ О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий та ін. – К.: МАУП, 2005. – 288 с.
11. Политология. Энциклопедический словарь. М., 1993. – 396 с.
12. Политология: Словарь-справочник \ М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. – М., 2001. – 426 с.
13. **Перепелиця Г. М.** Генезис конфлікту на пострадянському просторі Європи.
14. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. – К.: МАУП, 2005. – 792 с.
15. **Римаренко С. Ю.** Самовизначення особи, нації, держави. – К., 1999. – 257 с.
16. Статус етнонаціональних меншин (порівняльно-правовий аспект). – К., 1996. – 147 с.
17. **Тощенко Ж. Т.** История и современность. Социологические очерки. – М.: „Российская политическая энциклопедия” (РОССПЕН), 2003. – 432 с.
18. **Филипов В.** „Нулевой вариант” в этнополитике – путь к гражданскому равноправью в обществе // Федерализм. № 2, 1997. – 46 с.
19. **Яценко Н. Е.** Толковый словарь обществоведческих терминов. – СПб., 1999. – 327 с.

Виборчі технології як чинник впливу на масову свідомість

Андрій Нальотов,
аспірант кафедри політичних наук
Київського національного
педагогічного університету
ім. М. Драгоманова

У статті розкривається вплив маніпулятивних технологій на політичні цінності та їх відповідну реконструкцію та еволюцію. Визначаються необхідні умови для застосування у виборчому процесі „прозорих”, „чистих” виборчих технологій, особливо на місцевому рівні. Розглядається роль виборчих технологій у житті суспільства.

Політичні технології – це сукупність методів і систем дій, спрямованих на досягнення певного політичного результату. Вони неодмінно застосовуються у виборчих кампаніях. І дуже часто в цій ситуації їм притаманна досить агресивна форма впливу.

Роль і значення політичних технологій, політичного маніпулювання, впливу політичної реклами досліджуються вже протягом тривалого часу. Західні дослідники (Е. Семпсон, М. Спілмен, Р. Фішер) звертають увагу переважно на методи побудови позитивного іміджу. В розробках радянських науковців (В. Житенєв, І. Мащенко) переважали дослідження впливу політичної агітації, а також критика буржуазного інформаційного бізнесу. Для українських вчених (В. Бебик, Д. Видрін, Г. Почепцов) актуальною є проблематика виборчих технологій, політичного менеджменту і політичного маркетингу.

Для застосування будь-якого маніпулювання характерна певна закритість, використання ілюзій, психологічного впливу на свідомість з метою формування у індивідів певних уподобань чи упереджень. С. Кара-Мурза в книзі „Маніпуляція свідомістю” наводить кілька визначень маніпуляції, запропонованих різними вченими. За Г. Франке, наприклад, це „психічний вплив, який здійснюється таємно, а відповідно й становить загрозу особам, на яких він спрямований”. Як вважає Г. Шіллер, „успіх маніпуляції гарантований, коли маніпульований вірить, що все, що

відбувається, природне й необхідне. Коротше кажучи, для маніпуляції потрібна фальшива дійсність, у якій її присутність не буде відчуватися". Р. Борецький вважає: „Під пропагандистською маніпуляцією належить розуміти послідовно й цілеспрямовано здійснюване управління масовою свідомістю (а через неї, в результаті — й поведінкою), звернене переважно до ірраціональної сфери сприйняття, яке спирається на навіювання і має на меті запобігання соціальним конфліктам. Чи коротше: навмисне відхилення масової свідомості від реальної дійсності”.

Останнім часом з’являються публікації, в яких зазначена тема висвітлюється досить глибоко й різнобічно. Вивчаються проблеми як побудови позитивного іміджу, так і політичної антиреклами, стратегії виборчих кампаній та маніпулювання масовою свідомістю. Показовими в цьому плані є праці Г. Почепцова, С. Полторака, В. Бебика, Д. Видріна.

Політичні цінності як основа впливу на масову свідомість

Дослідження проблем, пов’язаних з політичними цінностями, вельми актуальні, оскільки очевидно, що цінності здійснюють значний вплив на політичний процес, виступають інтегрованою основою для малої і великої соціальної групи, нації. Поняття „цінність” у цьому ключі означає особливу реальність, що не виводиться з потреб. Потреби людей в політиці репрезентують в структурі мотивації життєвий світ людини, вони динамічні, оскільки змінюються відповідно до стану життєвих відносин суб’єкта. Політичні цінності представляють внутрішній світ людини. Вони віддзеркалюють не стільки динамічні аспекти індивідуального досвіду, скільки інваріантні аспекти досвіду політичного, що засвоюється індивідом. Цінність має особливий статус. „Наділяючи певний об’єкт статусом цінності, - зазначає В. Малахов, - людина ніби суб’єктивує його, визнає за ним право на власний голос” [1, с. 79].

Надіндивідуальний характер політичних цінностей виражає таке поняття, як політична традиція. Її серцевина – це найбільш стійкі і „живучі” політичні цінності, що передаються з покоління в покоління. Сила традицій дуже велика, бо, вочевидь, цінності, що стали традицією, володіють розумом людей на рівні несвідомого. За К. Г. Юнгом, це колективне несвідоме. Але цей факт, безумовно, не заперечує існування свідомих переконань чи уявлень суб’єкта про цінне власне для нього, виражене в понятті „ціннісна орієнтація”. Ціннісна орієнтація належить до тих аспектів орієнтації діяча, які пов’язують його з дотриманням певних норм, стандартів, критеріїв відбору.

Специфічною рисою пострадянських суспільств є деактуалізація цінностей: часто цінності нинішнього часу не витримують конкуренції з цінностями „світлого минулого”. Дані соціологічного опитування, проведеного Санкт-Петербурзьким НДІ та Центром економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова у 2004 та 2006 роках, свідчать: до

60 % респондентів розцінюють пріоритети ціннісної установки радянської доби як кращі порівняно з сучасними. Так само і риси „класичної” радянської людини зразка 1950 – 1970 років у громадській думці помітно вирають у порівнянні з портретом „сучасника” [2, с. 225 – 228]. Цим і користуються активні політики лівого спрямування, обіцяючи повернути радянське минуле, хоча останнім часом ця тенденція й втрачає актуальність.

Під політичними цінностями розуміються не лише ідеали, але й чітко окреслені норми, яких належить дотримуватися. При усій своїй значимості політичні цінності неможливо пізнати безпосередньо. Вираженням політичних ідеалів і цінностей з різним ступенем адекватності слугують зафіксовані в політичній сфері життя предметні втілення – політичні символи.

Маніпулятивні технології

Стосовно політичних цінностей найбільшою небезпекою для масової свідомості є політичне маніпулювання.

Основою будь-якого маніпулювання масовою свідомістю є соціальний міф – твердження чи ідеї, які сприймаються переважно на віру, без критичного осмислення. В кожному суспільстві побутують міфи, які активно підтримуються і правлячими колами, зокрема за допомогою засобів масової інформації.

Так, у комуністичній системі існували міфи про приватну власність як джерело зла; про неминучий крах капіталізму і перемогу комунізму; про провідну роль робітничого класу й комуністичної партії; про марксизм як єдино правильне вчення.

З крахом комуністичної системи почали формуватися нові соціальні міфи: про капіталізм як „світле майбутнє”; про обов’язкові жертви в перехідний період; про правлячі кола і номенклатуру як уособлення демократів та реформаторів.

Навіть США, які пишуться тим, що буцімто в їх суспільстві немає ідеології, підтримують свої соціальні міфи (за Г. Шиллером): про індивідуальну свободу і особистий вибір громадян; про незалежність основних політичних інститутів – Конгресу, судів, ЗМІ тощо; про егоїстичну природу людини, її схильність до споживацтва; про те, що в суспільстві не існує соціальних конфліктів, експлуатації і гноблення; про плюралізм ЗМІ, які насправді контролюються великими рекламодавцями та урядом.

Мета політичного маніпулювання – отримання, реалізація і збереження влади. На нинішньому етапі життя українського суспільства такі цілі досягаються шляхом виборів. Успіх на них неможливий без значної суспільної підтримки (якщо не брати до уваги приклади прямої фальсифікації результатів голосування). Відповідно – цілі маніпуляторів

зводяться до формування у виборців думки обов'язково підтримати певну політичну силу. Маніпулятор має вгадати соціальні очікування і запропонувати оптимальний образ кандидата чи програму.

Таким чином, у вузькому розумінні політичне маніпулювання – це теорія і практика передвиборчих технологій і методика проведення виборчих кампаній. Стратегія отримання влади вимагає вирішення таких тактичних завдань, як заохочення та утримання уваги, а також формування позитивного іміджу претендента на владу.

Згідно з В. Амеліним, політичне маніпулювання зводиться до таких операцій: впровадження в суспільну свідомість під виглядом об'єктивної інформації бажаного для певної групи змісту; „тиск” на больові точки суспільної свідомості, що викликає страх, тривогу, ненависть тощо; реалізація декларованих і прихованих намірів, досягнення яких маніпулятор пов'язує з підтримкою громадською думкою своєї позиції.

Зазначимо, що перший пункт належить до завдань, другий – до методів, третій – до цілей політичного маніпулювання. Для успішного вирішення завдань і досягнення цілей існують засоби політичних маніпуляцій, які називаються політичними технологіями.

Засоби політичного маніпулювання можна класифікувати за різними критеріями. Вони поділяються на регламентовані законом і такі, що виходять за межі правових норм; за способом впливу – на прямі і приховані; за функцією – на PR, агітацію тощо; за формою – на агітаційні, економічні, адміністративні та провокаційні; за змістом – на рекламу та антирекламу; за рівнем впливу – на міжособистісні, групові й масові; за інформаційними носіями – на друковані, електронні, зовнішні тощо.

Всі засоби політичних маніпуляцій базуються на створенні і поглибленні в масовій свідомості спеціальних міфів. Здавалося б, що епоха сліпої віри у міфи давно минула, але політична практика свідчить, що це не так. Е. Кассіерер зауважує: „Якщо сучасна людина більше не вірить в натуральну магію, то вона, без сумніву, сповідує певний сорт „магії соціальної”. Нові політичні міфи створюються за точним планом, відповідно до соціальної психології людей і цілей маніпуляторів.

Слід відзначити, що політичне маніпулювання слугує не тільки для отримання суспільної підтримки в період виборів і соціальних катаклізмів, але й для щоденного управління стабільним суспільством. Незважаючи на те, що демократія є загальноприйнятою функціональною системою управлінського механізму в більшості країн світу, законодавчі підходи стосовно цієї проблеми досить різні. Так, політична реклама, окрім передвиборчої, обмежена у Німеччині та Іспанії. В Англії і Франції, навпаки, обмежена передвиборча реклама. Більше того, у Франції за три місяці до виборів заборонена будь-яка платна політична реклама, а безплатна суттєво обмежена.

Для укорінення соціальних міфів технологія маніпулювання має

багатющий арсенал методів впливу на свідомість людей. До них належать пряме підтасування фактів, замовчування небажаної інформації, поширення наклепів та ще тонші, рафіновані засоби: напівправа (коли докладно висвітлюються конкретні малозначущі факти і водночас замовчуються важливіші або ж подається вигідна інтерпретація подій), навішування ярликів (навішується, наприклад, без жодної аргументації ярлик фашиста, імперіаліста чи „червоного”) [3, с. 3]. Ще один приклад симуляції масової демократії – витіснення апеляції до суспільної свідомості за допомогою маніпуляцій експертів з рейтингами. Рейтинги на основі вибіркового опитування – це лише модель реальної думки мас, яку експерти нібито „оживляють”.

Наведемо кілька прикладів.

Метод фрагментації полягає в поданні інформації єдиним потоком, відтак будь-яку тенденцію вловити важко, а для масового споживача й практично неможливо. Максимальним вираженням цього методу є прийом „білий шум” – зниження сприйняття фактів поданням такої кількості новин, коли стає неможливим їх сортування. „Шум” може створюватися великою кількістю протилежних за змістом коментарів, які не ґрунтуються на достеменних фактах. „Шум” може створюватися і через супровід фактів складними теоретичними викладками, „заумними” коментарями. Один з аспектів сучасної культури (в тому числі й інформаційної) полягає „у твердженні, що всі проблеми (економічні, політичні, моральні) надзвичайно складні і середній людині їх просто не зрозуміти. ...проблеми ...подаються як щось надзвичайно серйозне і складне лише для того, аби переконати людей, що в них може розібратися лише „спеціаліст”. ...це відбиває в людей бажання вникнути в суть проблеми без сторонньої допомоги, розібратися в ній і допомогти розібратися іншим. Людина просто відмовляється мислити самостійно” [4, с. 57]. В результаті в людини, з одного боку, формується цинічне ставлення до друкованого чи ефірного слова, а з іншого – наївна довіра до всього, що висловлено з достатнім апломбом. Цим досить часто користуються маніпулятори від політики, подаючи у повідомленнях „думку незалежних компетентних експертів”.

Метод створення фактів полягає у поєднанні питомих фактів з вигаданими правдоподібними фактами. Як тільки сумніви аудиторії щодо фактів другої категорії буде розвіяно, то вона повірить „фактам” вигаданим.

Метод історичних аналогій ефективний, по-перше, інтелектуальністю (пропагандист лестить ерудованості аудиторії: „ви ж пам’ятаєте...”), а також тим, що в історії можна віднайти будь-який необхідний приклад. Цей метод допомагає конструювати метафори, які програмують об’єкт впливу.

Метод „закидання багном” полягає в підборі епітетів і термінології, котрі дають предметові розмови негативну етичну оцінку. Цей метод

належить до найбільш грубих, але він часто використовується в політичній боротьбі.

Метод семантичного маніпулювання. Суть його в прискіпливому підбиранні слів, які викликають позитивні чи негативні асоціації, а відтак впливають на сприйняття інформації („наша” людина – розвідник, „їхня” – шпигун; ми – визволителі, вони – окупанти; ми – борці за незалежність, вони – бойовики; у нас – військо, у них – незаконні збройні бандформування) [5, с. 199].

Використання дезінформації. Сила цього прийому в тому, що дезінформація використовується, як правило, в момент прийняття якогось важливого рішення, і коли впливе правда – мета дезінформації буде вже досягнута. Спростування дезінформації на психологічне настановлення, що вже склалася, не впливає.

Для кожного інформаційного жанру, поряд із загальними прийомами маніпулювання, існують і спеціальні засоби. Так, для формування у глядачів відразливого ставлення до небажаних політиків телебачення використовує непривабливі ракурси їх показу або відповідним чином монтує відзняті кадри.

Найбільш якісні пропагандистські повідомлення апелюють до несвідомого, вони спрямовані на маніпуляцію страхами й бажаннями. Водночас повідомлення апелює до підсвідомості приховано, подаючи свідомості безпечну нейтральну інформацію, створюючи „алібі для свідомості”.

На пропагандиста працює також природний механізм психологічного захисту людини, який запобігає інформаційному перевантаженню, блокуючи неприємне, чуже, незрозуміле. Проте, в обхід заблокованої свідомості, повідомлення потрапляють до підсвідомого і продовжують визначати поведінку. В умовах інформаційного перевантаження – а це нині норма – захисний механізм спрацьовує навіть щодо важливих повідомлень, які за інших умов були б сприйняті критично: коли діє захисний механізм, аналітичний апарат відключається [6, с. 57]. Вправно складене повідомлення, сприйняте у стані „напіввідключення”, потрапляє безпосередньо до підсвідомого і в ідеальному для пропагандиста варіанті стає керівництвом до дії. При цьому люди переконані, що думки й дії – їх власні.

Пропагандисти досягають такого ефекту, використовуючи, наприклад, культурні табу. Табуована інформація блокується захисним механізмом від свідомого сприйняття, але фіксується на тілесному рівні. В нашому суспільстві табу пов’язані, зокрема, із сексуальною сферою. Тому такою ефективною є сексуальна символіка в пропагандистських повідомленнях. Захисний механізм блокує свідомість від сприйняття сексуального символу, але підсвідомо ми все ж сприймаємо його. Підсвідоме враження від повідомлення асоціюється з пропагованим продуктом або ідеєю, і коли

об'єкт пропаганди стає одним з варіантів вибору, то людина обере його. При цьому вибір буде сприйнято як власний.

Як стверджує американський дослідник Я. Келлер, у повідомленнях, розрахованих на жіночу аудиторію, використовуються атрибути жіночої сексуальності, які є для жінок потужними табу. Наприклад, бляшанка з дієтичною пепсі-колою, яку споживають переважно жінки, розмальована бульбашками і кубиками льоду так, що можна розгледіти досить очевидне зображення жіночих грудей. Повідомлення, орієнтовані на чоловіків, насичені атрибутами чоловічої сексуальності [7, с. 29 - 30].

Емоційно забарвлена, репресована інформація залишається в пам'яті надовго, можливо й на все життя.

Найбільш інтенсивна емоційна реакція пов'язана з сексом і смертю. „Полеглі за ідею” завжди додають ваги тій чи іншій ідеології. Звичайно, ефект використання мотиву смерті залежить лише від вправності пропагандиста. Вправно використовується цей мотив, наприклад, в газеті „Факты” у поєднанні з сексуальним. Практично кожен випуск газети містить „репортаж” про черговий кривавий злочин, жертвами якого є „прості люди” – тобто близькі до рядового читача; водночас на останній сторінці – обов'язковий портрет оголеної красуні. Плюс інформація „на політичні теми”, звичайно – у певному ключі, яка є ніби тлом, а відтак ефективніше діє [8, с. 6].

Підвищеною схильністю до сугестії характеризуються межові стани свідомості. Ефективними засобами створення таких станів є звук і світло певних частот – на ефекті їх наслідування електромагнітними хвилями мозку базується вплив на мозок через звук. Відомо, що в гіпнотичному стані людина найбільше піддається сугестії, а гіпнотичний стан може бути нав'язаний музикою певної частоти. Цим зумовлена популярність розміщення реклами на концертах, залучення музикантів до передвиборчих кампаній. Під час передвиборчих марафонів в Росії та Україні в останнє десятиліття такі техніки активно застосовували. Проте часто кандидати діяли за старою схемою: спочатку виходили кандидати, проводились урочисті збори, а потім відбувався концерт. Так, зокрема, організовувався тур кандидатів із співаками „Червоної рути”. В результаті передвиборчі програми не викликали нічого, окрім роздратування аудиторії. Поза увагою іміджмейкерів залишилося те, що спочатку треба створити змінений стан свідомості, а потім „запускати” повідомлення. Коли ж відбувалася „розкрутка” референдуму навесні 2000 року, то цю техніку було вже опановано. Між музичними номерами раз-по-раз лунали заклики ведучих: „Скажемо референдуму „так”!”. До речі, ритм самої музики якраз підпадав під визначення „гіпнотичний” [9, с. 13]. Так само, як і під час президентських виборів 2004 року, особливо зі сторони кандидата В. Януковича.

Чисті та брудні методи політичної боротьби і маніпулювання

Виборчі технології за своїм призначенням належать до корегуючих технологій розвитку суспільства. Вони, як правило, використовуються в суто передвиборчий період, який характеризується високою напругою, безкомпромісною конкуренцією, дефіцитом часу. В цих умовах у претендентів на владу часто виникає спокуса використати будь-які засоби впливу на виборців.

„Класичними” в цьому розумінні є технології фальшування виборчої документації, елементарний підкуп виборців, вплив на підсвідомість, психологічний тиск на конкурента шляхом використання компромату, моральне або навіть і фізичне усунення конкурентів тощо [10, с. 21]. Умовами, в яких використовуються подібні технології, є, передусім, ретельна конспірація, інформаційний пресинг, відвернення уваги громадськості на другорядні події.

Треба зауважити, що застосування зазначених та їм подібних виборчих технологій є об’єктивним наслідком явищ трансформаційного періоду в країнах СНД. Неповнота законодавчої бази, слабкість держави та незрілість громадянського суспільства в Україні не тільки дозволяли, а й стимулювали застосування таких успішних, на думку їх авторів та користувачів, виборчих технологій [11, с. 6]. Але в житті перемога шляхом маніпулювання свідомістю виборців, шляхом досягнення влади будь-якою ціною, шляхом усунення громадян від прийняття доленосного для суспільства рішення не приносила користі ні народові, що було завжди очевидно, ні переможцям у боротьбі за владу, що ставало очевидним при вирішенні ними життєво важливих проблем виборців, а в деяких випадках призводило й до трагічних наслідків для самих переможців.

Загальним результатом використання таких по суті шоккових виборчих технологій завжди залишається напруга в соціумі, невикористання творчого потенціалу народу. Саме тому, що застосування описаних та їм подібних шоккових, зосереджених у часі і в просторі виборчих технологій, підвищує соціальну ентропію, є всі підстави визначити їх як брудні і протиставити їм гідну альтернативу [12, с. 25].

Слід наголосити, що нині в нашій країні вже визріли об’єктивні умови для переходу від брудних до чистих виборчих технологій: майже завершено економічну трансформацію, відбулася структуризація політичних сил (особливо після президентських виборів 2004 року та парламентських 2006 року), досягнуто певних темпів сталого розвитку економіки, інтенсивно формуються інститути громадянського суспільства, на високому науковому рівні відпрацьовуються фундаментально-методологічні, інструментально-технологічні та інноваційно-практичні питання розвитку України.

Не менш важливими та впливовими стають для нас і світові зрушення

в бік інформаційного суспільства та суспільства, побудованого на знаннях, а також глобалізація світової економіки.

Саме зараз настав час маніпулятивним, шоковим, брудним виборчим технологіям протиставити розумні, розподілені в часі і просторі чисті виборчі технології [13, с. 100 - 120]. Саме через широке застосування чистих виборчих технологій, через використання в них вітчизняного та світового знання Україна може здійснити „трансформаційний стрибок” відносно інших країн світу, стати регіональним лідером. Чисті виборчі технології, на відміну від брудних, покликані максимально включати творчу та діяльнісну енергію всіх без винятку громадян в процеси вирішення нагальних проблем держави.

Ознаками чистоти виборчої технології є наступні критерії: 1) відкритість; 2) прозорість; 3) зрозумілість; 4) конструктивність; 5) послідовність; 6) демократичність; 7) державність.

Перший критерій – відкритість – означає можливість доступу до всіх аспектів виборчої технології будь-якому членові громадянського суспільства або експертові. Брудні технології такого доступу не дозволяють, що заважає оцінювати їх руйнівний вплив.

Другий критерій – прозорість – означає наявність опису самої технології, а також засобів, що забезпечують ефективний контроль за дотриманням правил гри, які містяться в описі технології. В брудних технологіях такі „контрольні точки” або не виведені на поверхню, або виведені такі й таким чином, що приховують суттєві якості технологій, спрямовані на маніпулювання волевиявленням виборців [14, с. 34 - 36].

Третій критерій – зрозумілість – визначає доступність для сприяння виборцями програми кандидата на владу, відповідність методів і засобів інформування виборців про зміст програми, людські та ділові якості кандидата. Брудні технології навмисно створюються незрозумілими, аби кандидат, а потім вже й переможець міг „на цілковитих підставах”, але на свій розсуд тлумачити передвиборчі обіцянки, формально не виходячи за межі своєї програми.

Четвертий критерій – конструктивність – включає в себе здатність технології бути джерелом або суттєвою складовою механізму реалізації програми кандидата [15, с. 4]. Брудні технології починаються й закінчуються в передвиборчий період. Вони в принципі не можуть використовуватися як елемент механізму реалізації, бо в „гарячі” місяці передвиборчої боротьби про це й подумати немає змоги.

П'ятий критерій – послідовність – означає безперервну єдність, логічну доказовість у висвітленні діяльності кандидата протягом всього часу використання технології. Брудні виборчі технології принципово непослідовні. Вони вводять виборців в оману, а кандидати-конкуренти втрачають ініціативу. І в цьому полягає як виборча, так і руйнівна для громадянського суспільства сила брудних технологій.

Шостий критерій – демократичність – означає ступінь доступу широкого загалу до участі в реалізації технології. Брудні виборчі технології відсторонюють громадян від участі у виборчому процесі, дискредитують саму ідею виборів, стимулюють соціальну апатію.

Сьомий критерій – державність – визначає міру узгодження засобів соціального впливу технології зі збереженням рівноваги в державі, зміцненням її суверенітету і територіальної цілісності. Брудні виборчі технології прямо чи опосередковано спрямовані на втрату імунітету виборців стосовно дотримання загальнодержавних, загальнонаціональних цінностей.

Шляхами переходу від брудних до чистих виборчих технологій в Україні є: 1) відкриття доступу громадянам до вітчизняного та світового знання про повсякденне життя та стратегічний розвиток муніципальних утворень; 2) обмін досвідом місцевих громад щодо використання проти них брудних виборчих технологій, завданих збитків і втрачених можливостей та максимальне оприлюднення цього досвіду; 3) вироблення, впровадження та практичне відпрацювання чистих виборчих технологій як механізмів реалізації передвиборчої програми переможця; 4) адаптація технологій поточного управління життям і розвитком суспільства до використання їх як чистих виборчих технологій.

Такий підхід до організації та здійснення виборчих процесів широко здійснюється в країнах зі сталими інститутами влади, суспільства, бізнесу. Там діє непорушний принцип виборювання влади: наступний день після перемоги – це перший день подальшої виборчої кампанії.

Влада-переможець, виконуючи свої зобов'язання перед виборцями, постійно й ретельно відстежує свій передвиборчий рейтинг. Водночас преса, політичні партії, громадські організації, опозиція своїм тиском стимулюють владу виконувати її функції.

Всі ці обставини створюють соціальні бар'єри проти застосування брудних виборчих технологій, формують умови для виникнення чистих виборчих технологій, так би мовити, природним шляхом, на основі традицій і політичної культури.

Що стосується впровадження чистих виборчих технологій в політичну практику нашої країни, то, з урахуванням наших соціальних, політичних та економічних реалій, правил гри її світового оточення, ці технології мають бути створені інтенсивними засобами, тобто спроектовані та відпрацьовані як наукомістка соціотехнічна продукція.

Висновки

В постіндустріальному суспільстві політичне маніпулювання, виборчі технології та влада інформації стають вирішальними в управлінні суспільством, оскільки переважна більшість громадян сприймає навколишній світ через виборчий процес і засоби масової інформації. Отже,

засоби масової інформації і люди, причетні до виборчого процесу, перетворилися сьогодні на один з найважливіших суспільних інститутів.

Сучасна демократія неможлива без виборів, а відтак і без „політичного маніпулювання” громадською думкою. Та все ж засоби масової інформації не мають права бути „відірваними” від суспільства, інтереси якого вони повинні висловлювати. В іншому випадку ЗМІ перетворюються на засіб політичного впливу їх власників і керівників, а всі інші громадяни позбавляються реальної можливості публічного самовираження.

Управління і політика нині „розійшлися”. Відбулася диференціація функцій деполітизованих професіональних управлінців і так званих публічних політиків – тих, хто безпосередньо „живе” політикою. Влада багато в чому стає функцією образу. В результаті виборів більше не відбувається зміна чиновників-експертів, які здійснюють рутинну роботу з управління в „коридорах влади”. Змінюються носії іміджу – публічні політики. Отже, владу здобуває не той, хто розуміється на суспільних проблемах і може запропонувати ефективні шляхи їх розв’язання, а той, хто зумів себе „продати” найбільшій кількості виборців.

Література:

1. Агуреев А. Использование негативной рекламы в предвыборной борьбе в США // Компас. - № 51. - С. 79 - 84.
2. Бабич-Декань О. Проблема використання політичного Паблік Рілейшнз у системі технологічного забезпечення сучасної соціальної політики // Вісн. УАДУ. - 1999. - № 2. - С. 224 - 230.
3. Базів Д. Технологічний інтернаціоналізм: [Російські вибори. Український погляд] // День. - 1999. - 21 груд. - С. 3.
4. Балакірева О. та ін. Засоби масової інформації та вибори: сприйняття електоратом результатів соціологічних опитувань та політичної реклами / Балакірева О., Валевський О., Яременко О. // Політичний портрет України: Бюлетень. - К., 1998. - № 21. - С. 56 - 67.
5. Бебик В. Політичний маркетинг // Політологічні читання: Укр.-канад. щокв. - К., 1995. - № 2. - С. 198 - 214.
6. Борисенко И. О роли опросов и негативной рекламы в президентской кампании: (США) // Компас. - 1996. - № 12. - С. 55 - 64.
7. Бурбан Ю. Проблеми законодавчого регулювання політичної реклами // Економіка. Фінанси. Право. - 1998. - № 7. - С. 29 - 30.
8. Власенко О. Пропонуємо виборчі технології: (Лабораторія сучасних виборчих технологій при Фонді сприяння місц. самоврядуванню в Україні) // Уряд. кур’єр. - 1997. - 11 груд. - С. 6.
9. Войтенко В. П. Виборчі технології у дзеркалі математики / Ін-т відкритої політики. - К., 1999. - С. 13.
10. Геслі В. Чинники впливу на голосування українських виборців //

Політична думка. - 2000. - № 3. - С. 20 - 44.

11. **Дем'яненко М.** Вибори і новітні інформаційні технології (Інформатизація виборчих процесів) // Голос України. - 2001. - 28 лют. - С. 6.

12. **Динес В., Николаев А.** Административные технологии в региональных избирательных кампаниях: [Региональные выборы в России в 2000 г.] // Власть. - 2000. - № 9. - С. 24 - 28.

13. **Костенко Н.** Мас-медіа у виборах: ціннісні орієнтації політичної сфери: [Медіа-культура у політ. сфері] // Політична думка. - 1999. - № 4. - С. 100 - 120.

14. **Почепцов Г.** Політична реклама України: стратегії виграшу чи програшу // Київський ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Вісник. Сер. Журналістика. - К., 1997. - Вип. 5. - С. 34 - 36.

15. **Почепцов Г.** Це солодке слово - електорат: [Роль політ. реклами партій під час проведення вибор. кампаній] // День. - 2000. - 21 груд. - С. 4.

Геополітичні виміри української євроінтеграції в уявленнях російських науковців

Марина Шульга,
доктор політичних наук,
доцент кафедри політології
Київського національного університету
ім. Т. Шевченка

Автор аналізує більш-менш спокійні розмисли російських вчених щодо євроінтеграційних намірів України після „помаранчевої революції”. Увага до них може певним чином зоптимізувати процес розбудови рівноправних українсько-російських стосунків.

Интерес Росії до „помаранчевої революції” в Україні, зазначають, зокрема, такі дослідники, як В. Лапкін і В. Пантін, стосувався „двох болючих нервів російської масової свідомості”, а саме „імперського синдрому” та зростаючої недовіри до Заходу і підозрілості до країн, які схилиються до перегляду своїх зовнішньополітичних пріоритетів на його користь. „Разом з тим, в російській масовій свідомості Україна є ключовим елементом проекту відтворення єдиного союзного геополітичного простору, тому будь-які перспективні починання у цьому напрямі викликають майже одностайне схвалення росіян, а все, що загрожує цим починанням, – глибоке роздратування” [8, с. 60].

Крім цього, стурбованість Росії тим, що відбувається в Україні, зумовлена, на думку В. Лапкіна і В. Пантіна, проамериканськими симпатіями В. Ющенка, його націленістю на якомога швидку інтеграцію в ЄС і НАТО. „Прозахідна” позиція В. Ющенка загрожує стратегічним планам російського керівництва, яке взяло курс на форсоване відродження воєнно-промислового комплексу, за якого „непотріб” радянської індустрії став політично затребуваним. „Проект відродження російської державної моці у тому вигляді, в якому він виношується сьогодні Кремлем, неможливий без використання ресурсів українського Південного Сходу” [8, с. 60 – 61]. Тому прагнення не допустити включення України в НАТО диктується не тим, що в цьому випадку виникне перспектива

бомбардування Москви натовською авіацією, а тим, що у втраті можливості вбудувати у відроджуваний власний ВПК потугу Донбасу, Приазов'я і Нижнього Подніпров'я російські лідери вбачають удар по геостратегічних інтересах країни більш нищівний, аніж втрата Севастополя чи всього Чорноморського флоту.

Водночас, на думку Д. Треніна, однією з умов вирішення питання самоідентифікації Росії після президентських виборів-2004 в Україні є усвідомлення російською владною елітою необхідності будувати свої стосунки з країнами СНД як із суверенними державами переважно в межах індивідуального підходу на основі реальних інтересів сторін. При цьому від односторонніх преференцій слід відмовитися. Російська зовнішня політика і дипломатія мають серйозно вивчати історію, культуру і мову нових країн. Оскільки Україна 2004 року заявила про свою євроатлантичну орієнтацію, то Росія має створювати зону вільною торгівлі з Україною, погоджуючи цей процес з формуванням спільних просторів між РФ та ЄС і українсько-європейським зближенням [14, с. 15]. Росії, вважає Д. Тренін, слід прийняти західну орієнтацію України, адже для країни, розташованої між Європою і Росією, природним є прагнення забезпечити свою безпеку і розвиток. „В перекладі на мову практичної політики це означає: співробітництво з Російською Федерацією та інтеграція у структури Заходу” [14, с. 9].

Н. Нарочницька теж наголошує на необхідності протиставлення „антимосковітству” конкурентоспроможної ідеології співробітництва, адже саме ототожнення його з „українством” наділяє останнє вічним комплексом неповноцінності, комплексом молодшого брата, внаслідок чого воно не може вийти зі стадії самоствердження [10, с. 18, 19].

Спроба розірвання такого ототожнення належить Д. Замятіну, який пропонує спокійнішу оцінку факту існування незалежної української держави. Міркуючи про геополітичні образи Росії, вчений робить висновок, що в їх систему входить і Україна. Як геополітичний образ Росії, Україна безпосередньо впливає на весь механізм діяльності і функціонування ключових геополітичних образів Росії. „В підсумку, ГПО України багато в чому визначає співвідношення різних ГПО Росії, їх взаємну дислокацію та розміщення в образному геополітичному просторі” [5, с. 195].

На думку Д. Замятіна, Україна в якості геополітичного образу Росії донедавна використовувалася останньою вкрай неефективно. Експлуатувався, зокрема, інерційний образ України як молодшої сестри чи молодшого родича, що не могло бути продуктивним в сучасній геополітичній ситуації. А. Мошес також відзначає, що Росія, використовуючи образ „старшого брата”, який по-батьківськи і водночас зневажливо ставиться до „молодшого брата”, могла проявити неухвалювану політичних потреб, історії і культури України і бути вкрай здивованою вимогливістю і невдячністю з її боку за певні поступки у сфері економічного

співробітництва [9, с. 111]. Не випадково образ України в російських підручниках є „тенденційним, обрубленим, кон'юктурним і виписаним байдужою рукою” [6, с. 33]. Як вважає Д. Замятін, геополітичний образ „Україна” слід детально продумувати і максимально ускладнювати, оскільки він надзвичайно важливий для зовнішньої політики Росії. „ГПО України – це справді ключовий ГПО для Росії, оскільки він є медіатором між ГПО Росії і Європи і водночас він надзвичайно важливий для формування зовнішньої політики Росії стосовно США” [5, с. 199]. Для оптимізації геополітичного образу „Україна”, на думку Д. Замятіна, слід прив'язати його до геополітичного образу Східної Європи, який, у свою чергу, перетинається з геополітичним образом Візантії. З точки зору функціональної структури образу, Україна має бути представлена як посередник, як „міст” між Росією і Центральною Європою, між Росією і Близьким та Середнім Сходом. В технологічному плані процес структурування геополітичного образу „Україна” може супроводжуватися формуванням таких проміжних образів, як Дніпро, Дике поле, Причорномор'я, Київська Русь, Стародавня Русь, Запорізька Січ, Малоросія тощо, але з обов'язковим позитивним зовнішньополітичним контекстом для Росії. „Таке детальне конструювання ГПО України надасть більшої ваги зовнішній політиці Росії стосовно Європи, дозволить практично за аналогією побудувати також досить необхідний у перспективі ГПО Білорусії і, нарешті, уможливить перехід до створення достатньо несуперечливої і ефективної образної геополітичної системи в межах Центральної і Східної Європи, Закавказзя, Близького і Середнього Сходу, Центральної Азії” [5, с. 199].

Окрім важливості для Росії конструювання геополітичного образу „Україна”, Д. Замятін наголошує й на необхідності для України створення власних привабливих образів – географічних, історичних, геокультурних, геополітичних, від яких багато в чому залежатиме її розуміння іншими державами. „Образи України можуть постійно транслюватися назовні – наприклад, в бік образів Росії чи Європи, змінюватися під їх впливом і повертатися назад, змінюючи при цьому конфігурації образного простору України” [5, с. 173]. Географічними образами, що забезпечують впізнавання України у світі, Д. Замятін називає образи Східної Європи, Візантії, Європи в цілому, а також образи Росії, Туреччини, Польщі і навіть Швеції. Метаобразами, які найбільш економно презентували Україну впродовж тривалих історичних періодів, на думку вченого, можна вважати образ Великої границі України та образ фронтиру Східної Європи.

Слід зауважити, що феномен Великої границі України досить детально проаналізований українським орієнталістом Я. Дашкевичем. Через територію України, пише вчений, в минулому проходило кілька природних і антропогенних границь: біологічна та екологічна – між степом

і лісом; гідрографічна – Великий європейський вододіл; соціально-економічна – між кочовим та осілим способом життя; етноконфесійна – між слов'янами-християнами та тюрками-язичниками, а пізніше мусульманами і, як наслідок, етнокультурна – між Заходом і Сходом [3, с. 8]. З огляду на останнє, пише Я. Дашкевич, можна погодитися з думкою, що в Україні проходила, зміщуючись залежно від політичних обставин, Велика границя, тобто границя поширення експансії європейців, починаючи з кінця XV століття [3, с. 7, 8]. „Та й сама назва України, що замінила одвічне „Русь”, не що інше, як втілення ВГ: Україна – окраїна одного світу, протиставленого іншому” [3, с. 8].

Характеризуючи політичний, етнічний, етнолінгвістичний, етнографічний, господарський, культурно-побутовий аспекти цього феномена, Я. Дашкевич робить висновок, що погляд на Велику границю України як на певний санітарний бар'єр не має жодних підстав, адже історично кордони не лише роз'єднували, а й об'єднували народи, виконуючи функцію етнокультурного обміну. „Степова границя на Україні була зоною різноманітних етнокультурних контактів, яка діяла за принципом вибіркового фільтру: не все, що було характерно для Сходу, покірно сприймалося на Заході і навпаки (особливо це стосувалося релігійних ідей)” [3, с. 18].

Американський вчений М. Р. Джонсон щодо цього зауважує, що зберегти власну культурно-історичну ідентичність Україна може лише через виконання функції слов'янського мосту між Сходом і Заходом, що дозволить їй убезпечити свою незалежність як від явно політичної гегемонії Росії, так й від панування західних капіталістів і ліберальних ідеологій [7, с. 13]. І, тим самим, уникнути альтернативи – або зближення зі східнослов'янською культурною спільнотою, або інтеграція в тій чи іншій формі із західними економічними, політичними та військовими структурами. Відповідно, конструктивна взаємодія з Росією і Західною Європою, що відбувається поза межами регіональної інституціоналізації, є необхідною і для реалізації національної сутності України, і для зміцнення будь-якої форми її незалежності. „Це означає, що для забезпечення своєї особливої ідентичності Україні треба почати думати про альтернативи як експансіонізму Москви, так і західному ліберальному утилітаризму і наслідувати на Сході і Заході лише те, що дозволяє виявити власну унікальну „об'єднавчу” сутність” [7, с. 14].

До географічних образів, які задають внутрішні параметри України і визначають її ідентичність, Д. Замятін відносить Дніпро, Київ, Львів, степи, Північне Причорномор'я. До негеографічних, що характеризують історію і культуру України, – образи Богдана Хмельницького, Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Миколи Гоголя, літературного героя Тараса Бульби, побутових, фольклорних і традиційних культурних символів, як то гопаки, горілка, українська мова тощо.

При використанні геокультурних образів України, на думку Д. Замятіна, слід виходити з того, що її територія є ключовим ареалом багатьох історико-культурних явищ Східної Європи. Важливими геокультурними образами, на які Україні варто звернути увагу, Д. Замятін називає православ'я, образ України як культурного посередника між Річчю Посполитою і Московською державою, культуру бароко, українську вченість, запорозьке козацтво, Дике поле, кочові культури північного Причорномор'я, переплетення кочових і землеробських культур, первинний ареал розселення індоєвропейців, природний „коридор” між Азією і Європою, головну ланку геокультурної осі Балтика – Чорне море. „Взаємодія і переплетення цих образів створює єдину геокультурну образну панораму, в якій вміщуються навіть візити кримського хана до двору шведського короля” [5, с. 175].

Домінуючі на сьогодні геополітичні образи України, вважає Д. Замятін, відштовхуються від уявлення про глобальну роль України в Європі та Євразії. Як такі, вони мають відкриту антиросійську спрямованість та характеризуються вторинністю, несамотійністю стосовно образів Росії, Європи, НАТО, Європейського Союзу та США. Бар'єрність, прикордонність України тлумачиться досить однобічно, в сенсі краю, границі Європи і, водночас, бар'єру проти Росії і Азії. „Тут ми спостерігаємо певне укрупнення і навіть огрубіння образів України, але ці образи не є якісними з методологічної точки зору” [5, с. 174]. Для створення достатньо яскравих, ефективних і надійних геополітичних образів України, вважає Д. Замятін, необхідно передусім актуалізувати важливі історико-географічні образи, які працюють в образному просторі України, а саме: образи Візантії, Швеції, Литви, Молдови, Трансильванії, Московської держави, Австро-Угорщини. Важливою є й актуалізація таких масштабних історико-географічних образів, як Центральна Європа, Східна Європа, Центр Східної Європи. Пов'язування цих образів в єдину мережу та виокремлення серед них своєрідних „моторів”, здатних забезпечити динаміку геополітичного образного простору, є наступними етапами оптимізації геополітичних образів України. Одним з таких „моторів”, згідно з Д. Замятіним, є, безперечно, образ Центру Східної Європи, який Україні варто розвивати й посилювати. „Якщо вдасться створити один чи кілька таких образних „моторів”, то можливим є створення вже стійкого геополітичного метапростору України, який „під себе” структурує чи трансформує початково відібрані геополітичні образи, створюючи новий контекст і для сусідніх, суміжних геополітичних просторів” [5, с. 175].

Напрошується висновок, що подолання негативних уявлень про себе потребує від України позиціонування себе в якості центру Східної Європи, за якого акцент з рубіжності як перешкоди зміщується на рубіжність як зону культурних контактів і обміну (Д. Замятін). С. Переслєгін зазначає,

що Україна, будучи „місцевістю-перехрестям”, могла б обрати доволі значиму нішу культури-перекладача, використовуючи в якості джерела розвитку протиріччя між західним і східним християнством [12, с. 182]. Відповідно метою української зовнішньої політики мало б стати створення потужного східноєвропейського регіонального блоку, ядро якого утворюють Польща і Україна [12, с. 183]. Для цього Київ повинен різко змінити авторитети, тобто відмовитися як від орієнтації на США, так й від оглядки на Росію. Крім того, „...Україні варто лишатися нейтральною: її цінність як елемента регіонального будівництва полягає саме в її нейтральності” [12, с. 183].

До речі, подібну думку обстоює й український вчений М. Шепеляєв, який наголошує на нагальності для України усвідомлення своєї інтегруючої ролі у формуванні єдиного континентального простору Великої Європи. Йдеться про створення такої конструкції, щоб існуючі „мінуси”, які сьогодні потенційно загрожують Україні розколом за цивілізаційною ознакою, обернулися б на „плюси”. Першим кроком на шляху до такої конструкції має стати відповідь на питання, „...яка Європа найбільш сприятиме конкурентоспроможності нашої держави – Європа з новими розподільчими лініями, де Україна буде державою, або Європа, де Україна буде виконувати роль інтегруючої ланки і яка без України існувати не зможе?” [16, с. 415–416]. А. О. Бодрук вважає, що використання транзитного потенціалу України та її перетворення у майбутньому на державу-міст дозволить запобігти перетворенню України на буфер між Заходом і Сходом [1, с. 15].

В той же час ряд російських вчених ставить під сумнів доцільність для України використання образу „мосту”. Так, А. Марчуков наголошує, що утвердження за рахунок гри на відмінностях між Заходом і Сходом можливе лише за певних умов. Йдеться про наявність самого факту існування цих відмінностей, про можливість функціонування самого суб’єктивного фактора, тобто бажання рубіжного українського суспільства стати таким „мостом”. Таких умов, вважає А. Марчуков, сьогодні немає. Скажімо, будь-які заяви української влади про багатовекторність, зацікавленість у „євразійському співробітництві” лишаються пустим звуком або ж тактичними кроками. „А стратегія – в ЄС, НАТО, в „цивілізований світ” [7, с. 20]. Більше того, Росія сьогодні навряд чи є „альтернативою „царству Міккі-Мауса”, і, оскільки світ фактично рухається у напрямі однополярності, в тому числі й у питаннях цінностей, то й будувати „міст” немає сенсу [7, с. 21].

О. Васильєв застерігає, що, будь-які ігри України в „особливість” („міст”, „посередник”, „об’єднуюча сутність” тощо) можуть зашкодити її євроатлантичним прагненням, бо ні ЄС, ні НАТО не терплять двозначності в політиці своїх потенційних членів. „Тому цілком зрозуміла досить чітка програма європейської орієнтації України В. Ющенка на протипагу

політиці балансування Л. Кучми" [7, с. 31]. Крім цього, ідеї „мосту” між Сходом і Заходом, які дозволяють зберегти незалежність від них і користуватися перевагами від сусідства з ними, в регіоні Центрально-Східної Європи існують досить тривалий час, а величезна кількість претендентів на виконання функції „мосту” підготовлена для цього значно краще порівняно з Україною [7, с. 31]. В якості такого „мосту”, пише О. Васильєв, себе активно пропонують і Молдова, і Білорусія, які здійснюють певні кроки у напрямі адаптації своєї транспортної та економічної інфраструктури для реалізації цих планів. На цю ж роль, але в значно більшому масштабі, претендує і Росія. „По суті, практично всі східноєвропейські країни претендують на цю роль як у геополітичному, так й в геостратегічному плані” [7, с. 31].

В будь-якому випадку видається нагальним для України відмовитися від позиціонування себе в якості винятково географічного центру Європи й перейти до конструктивної розробки поняття геополітичного центру, тобто країни, що поєднує різні регіони. Показовими в цьому сенсі можна вважати висновок польської дослідниці О. Гнатюк: „...мабуть, кожний народ, що прагне довести свою належність до Європи, деє на своїй території має географічну точку, яку вважає за центр Європи: у Литві твердять, що центр Європи лежить на відстані приблизно 30 кілометрів від Вільнюса, у Словаччині він міститься на вершині пагорба Крагуле.; в Польщі одні вважають, що центр Європи треба шукати поблизу Лодзі, інші – що в Суховолі, а жителі польської Галичини запевняють, що той центр – у Кракові. Цю тенденцію можна пояснити потребою компенсувати відчуття власної периферійності” [2, с. 359].

Як бачимо, знайомство з поглядами російських науковців на геополітичні аспекти української євроінтеграції можуть бути корисними і повчальними. Зокрема, заслуговують на увагу як висновок щодо недоцільності для України використання образу „мосту” (А. Марчуков, О. Васильєв), так і висновок про важливість для України створення власних привабливих образів - географічних, історичних, геокультурних, геополітичних, від яких багато в чому залежатиме її розуміння з боку інших держав (Д. Замятін).

Слід відзначити, що російським науковцям властиве розуміння того, що антиросійське спрямування української незалежності загалом та євроінтеграційних прагнень України зокрема є об’єктивно зумовленими завданнями її утвердження саме як незалежності від Росії. Прорахунком Росії, зазначає В. Пастухов, було не обстоювання своїх реальних національних інтересів під час „помаранчевої революції”, для чого було б достатньо зайняти виважену й обережну позицію, а претендування на особливі, союзницькі стосунки з Україною, яких і обіцяв Росії В. Янукович. „Кажучи словами відомого героя Ільфа і Петрова, Росія добивається від України того, чого друг цього героя Коля Остенбакен добивався від

польської красуні Інги Зайонц; а він, як відомо, добивався кохання” [11, с. 34]. Така позиція Росії стосовно колишніх радянських республік, згідно з В. Пастуховим, є „міражем в пустелі”, „нездійсненою мрією”, оскільки не враховує законів формування самосвідомості національної інтелігенції, якій притаманне почуття звільненої від залежності провінції. Це означає, що, всупереч всім раціональним доказам, політичним, економічним і культурним вигодам та незважаючи на чітко виражені симпатії до Росії з боку значної частини українського населення, Україна ще досить довго буде вибудовувати свою державну і національну ідентичність „від протилежного”, тобто від Росії [11, с. 34]. „Близький союз України з Росією сьогодні – недосяжна мета. Виходить, що те головне, заповітне, ради чого Росією був витрачений такий значний публічний ресурс – утопія” [11, с. 34].

З огляду на це робиться висновок про недосяжність дружніх, в сенсі – особливих, союзницьких чи навіть „братських” стосунків між Україною і Росією та пропонується розвивати ці стосунки на підставі взаємної вигоди, оскільки обидві країни через певні причин лишаяться зацікавленими одна в одній. Однак, аналізуючи рефлексії російських вчених, можна зробити висновок, що в даному випадку йдеться не просто про прагматизм як такий, а, скоріше, про своєрідний прагматизм „з поправкою”: „Ми не стверджуємо, що нас цікавлять лише економічні цілі, але ми й не переслідуюмо і, тим більше, не збираємося витратитися на суто політичні цілі”, – наголошує В. Христенко [15, с. 12 - 13]. Відкидаючи можливість дружніх стосунків з Україною у найближчому майбутньому, Росії, на думку російських дослідників, не варто відмовлятися від їх ініціювання, оскільки вони надзвичайно важливі з огляду на майбутнє Росії як великої держави. Таке ініціювання може існувати як у вигляді „паузи на офіційному рівні”, так і у вигляді зусиль російських парламентських і позапарламентських політичних сил, спрямованих на підтримку „родинних зв’язків” з південно-східними регіонами України (К. Затулін). „Братерські” відносини – не вигадка, це надзвичайно складний і суперечливий комплекс як тяжіння, так і відштовхування та ревності”, – зауважує Н. Нарочницька [10, с. 15].

Зважаючи на це положення, Україні варто не стільки декларувати свою незалежність від Росії, скільки робити активні кроки з реалізації своїх євроатлантичних прагнень, підкреслюючи, що вони не є перешкодою для розбудови стосунків між Україною і Росією як двома рівноправними державами. Відкидання „братерських” стосунків з Росією як таких, що є неможливими з огляду на національні інтереси України, не має тягнути за собою заперечення можливості розбудови взаємовигідних українсько-російських стосунків, базованих на взаємній повазі і прагматизмі. При цьому, звичайно, слід враховувати функціональне навантаження останнього, як воно визначене в сучасній російській геополітиці, та

пропонувати Росії свою версію прагматично орієнтованих стосунків з нею. Зокрема, слід мати на увазі, що створення нового російського проекту, актуалізоване „українською кризою” (М. Делягін), спрямоване на „забезпечення російському суспільству гарантованого, довгострокового і колективного виживання в умовах щодалі більш жорсткої глобальної конкуренції в сучасному світі” [4, с. 14]. Це означає, що дедалі жорсткіше обстоювання Росією своїх, передусім, економічних інтересів, пояснюється інколи не лише її імперськими забаганками, а й умовами сучасної глобальної конкуренції.

Література:

1. **Бодрук О. С.** Системи національної та міжнародної безпеки в умовах формування нового світового порядку: 1991 – 2001 роки: Автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 21.01.01 / Національний інститут стратегічних досліджень; Національний інститут проблем міжнародної безпеки. – К., 2003. – 24 с.
2. **Гнатюк О.** Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність: Авторизований переклад з польської / Український науковий інститут Гарвардського університету, Інститут критики. – К.: Критика, 2005. – 528 с.
3. **Дашкевич Я. Р.** Большая граница Украины (Этнический барьер или этноконтактная зона) // Этноконтактные зоны в Европейской части СССР (география, динамика, методы изучения), – М., 1989. – С. 7 – 20.
4. **Делягин М. Г.** Россия после Путина. Неизбежна ли в России „оранжево-зелёная” революция? – М.: Вече, 2005. – 413 с.
5. **Замятин Д. Н.** Власть пространства и пространство власти: Географические образы в политике и международных отношениях. – М.: РОССПЭН, 2004. – 352 с.
6. Испытание Украиной: Сборник статей по проблеме российско-украинских отношений / К. Ф. Затулин (ред.); Институт стран СНГ (Институт диаспоры и интеграции). – М., 1999. – 184 с.
7. Круглый стол: Украина, Россия и славизм // Россия XXI. – 2003. – № 3. – С. 5 – 53.
8. **Лапкин В. В., Пантин В. И.** Освоение институтов и ценностей демократии украинским и российским сознанием (Предварительные итоги) // Полис. – 2005. – № 1. – С. 50 – 62.
9. **Мошес А.** Конфликтный потенциал в российских и украинских отношениях. Взгляд из России // Этнические и региональные конфликты в Евразии. В 3 кн. Кн. 2. Россия, Украина, Белоруссия / Общ. ред. А. Зверев, Б. Коппитерс, Д. Тренин. – М.: Издательство „Весь мир”, 1997. – 224 с.
10. **Нарочницкая Н. А.** Украина: историческая ретроспектива и геополитическая перспектива // Российский кто есть кто. – 2005. – № 1. –

С. 15 - 19.

11. **Пастухов В. Б.** Украина - не с Россией. Причины и последствия стратегических просчётов российской политики по отношению к Украине // Полис. - 2005. - № 1. - С. 25 - 35.

12. **Переслегин С. Б.** Самоучитель игры на мировой шахматной доске. - М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2005. - 619 с.

13. **Тер Ф.** Україна на ментальній мапі Європи // Критика. - 2005. - Ч. 9. - С. 5 - 8.

14. **Тренин Д.** Россия и конец Евразии // Pro et contra. - 2005. - № 1. - С. 6 - 17.

15. **Христенко В.** Есть ли в ЕЭП политика? / Евразия сегодня. - 2005. - № 2. - С. 12 - 14.

16. **Шепеляев М. А.** Глобалізація управління як мегатенденція сучасного світового розвитку. - К.: Вид-во „Генеза”, 2004. - 512 с.

„М'яка” десуверенізація країн-членів Європейського Союзу

Дмитро Дубов,

головний консультант

відділу інформаційної безпеки

та міжнародних інформаційних відносин

Національного інституту проблем міжнародної безпеки

РНБО України

Автор аналізує проблеми трансформації поняття „державний суверенітет”, поступове набуття Європейським Союзом атрибутів держави, особливості „державного суверенітету” в умовах інтеграції до наддержавних структур (зокрема - ЄС) та роль іміджу наддержавної структури в цьому процесі.

Геополітичне сьогодення характеризується новими викликами у сфері міжнародної безпеки. Крім явних та гучних за своїм проявом проблем міжнародного тероризму, посилення наркотрафіку, можливим розповсюдженням зброї масового знищення й трансформації у сфері міжнародного права виникають і латентні виклики у сфері національної безпеки. До таких проблем можна віднести зміни в одному з основних принципів вестфальського світоустрою – суверенітету держави. Суверенні держави, або „держави-нації”, у ХХІ столітті ще довго лишатимуться основними суб'єктами світової політики – попри те, що державний суверенітет (суверенітет „держав-націй”) дедалі частіше ставиться під сумнів з посиланнями на диктат світового ринку й реальні проблеми забезпечення міжнародної безпеки і стратегічної стабільності.

В контексті становлення і розвитку наддержавних інституцій особливого значення набуває проблема „м'якої” десуверенізації країн, що інтегруються до таких структур. Найбільш показовим у цьому відношенні можна вважати Європейський Союз.

Якщо систематизувати наукові розвідки українських учених стосовно процесу становлення і розвитку Європейського Союзу, то їх можна досвіду розподілити за такими проблемами:

- розвиток і становлення європейських наддержавних інституцій (О. Врадій [6], Н. Поршакова [18]);
- безпековий вимір у формуванні ЄС (Г. Загорітня [9], В. Вдовенко [5]);
- особливості цивілізаційних процесів в розбудові ЄС (О. Полтораков [17]);
- формування української зовнішньої політики в контексті розвитку й розширення ЄС (Ж. Панченко [13], Д. Ключко [10], Н. Буренко [3], В. Вакулич [4]).

В більшості політологічних словників [16; 15; 14] визначаються такі ознаки суверенної держави:

- наявність особливої публічної (політичної) влади зі спеціальним апаратом управління та примусу;
- суверенітет, тобто повнота влади всередині країни та її незалежність від будь-якої іншої влади всередині країни та на міжнародній арені;
- здійснення влади на певній території;
- загальнообов'язковий характер актів, що видаються державою;
- стягнення податків та інших примусових зборів для формування „казни”, завдяки якій надаються соціальні послуги населенню;
- наявність символічної атрибутики (прапор, гімн, герб тощо).

Загальноновизнаними характеристиками потужної держави класичного типу є її валовий внутрішній продукт, чисельність населення, розмір території, чисельність збройних сил тощо. Але в умовах глобалізації та взаємозалежності політична картина світу істотно ускладнилася; сучасним державам дедалі частіше доводиться зважувати всі „за” і „проти”, розв'язуючи складні „диференційні рівняння” суверенізації й десуверенізації.

Проти суверенітету держав, їх територіальної цілісності, непорушності кордонів, права самостійно вирішувати питання внутрішньої і зовнішньої політики нині потужно працюють принципи пріоритетності світової демократії, прав і свобод людини, економічної свободи, що постулюються від імені „блоку прогресивних націй” на чолі з США. До цього переліку „принципових міркувань” слід також додати заохочувані ззовні „самовизначення” етносів, що входять до складу поліетнічних держав. Все це є тим арсеналом принципів „зачіпок”, які виникають на ґрунті сепаратизму, расово-етнічних, релігійних та інших конфліктів і досить часто використовуються як нагода для „гуманітарних інтервенцій”, об'єктивно спрямованих проти принципу державного суверенітету.

Домінуючий мейнстрім, пов'язаний з темами суверенітету і десуверенізації, зводиться нині до того, що державний суверенітет втрачає своє значення, оскільки ми вступаємо в період формування глобальної спільноти, де не буде більше чітких кордонів держав-націй, зате існуватиме світове громадянське суспільство, яке дедалі більше регулюватиме міждержавні відносини.

Справді, після Другої світової війни багато держав свідомо відмовилися від частини свого суверенітету, підписавши міжнародно-правові документи, згідно з якими погодилися на певне його обмеження. Проте виявилось, що найкращих результатів розвитку наприкінці минулого століття досягли держави, які зуміли захистити реальний суверенітет і не звели нанівець роль держави. Це, зокрема, США, Китай і Росія, хоча в кожному з цих випадків роль держави була істотно іншою.

Як приклад „з точністю до навпаки” у зазначеному контексті часто згадують Європейський Союз. На початку 1990-х років країни, які входили тоді до нього, були приблизно рівнозначні за сукупним ВВП з США, тоді як наприкінці 1990-х років вони десь на чверть за цим економічним показником відставали від США. Вважається, що однією з причин цього стало те, що країни ЄС добровільно відмовилися від частини свого суверенітету.

Сучасна Україна – держава, яка „відбулася”, яка має повноцінний суверенітет, що зовсім не було самоочевидно 1991 року, перебуває на самому початку свого шляху до самостійної державності. Але й нині не всім і не у всьому очевидна наша державна спроможність, яку раз-у-раз ставлять під сумнів і близькі й далекі сусіди. Йдеться про протиріччя між формальним і реальним суверенітетом держави.

Реальний суверенітет означає здатність держави самостійно визначати свою внутрішню, зовнішню та оборонну політику, укладати й розривати союзи, вступати або не вступати у відносини стратегічного партнерства тощо. Цей суверенітет базується на наявності в країні потужних збройних сил, розвиненої оборонної промисловості, що спирається на солідну науково-промислову базу, на сильній фінансовій системі з невисоким ступенем залежності від зовнішніх запозичень.

Реальний суверенітет України істотно збільшився до кінця 1990-х років, коли зменшилася зовнішня заборгованість, зміцніла економіка й окреслилася виважена багатовекторна політика з офіційним декларуванням курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію.

Проте тенденції до самоізоляції, які намітилися наприкінці другої каденції Президента Л. Кучми, призвели до того, що факт нашої державності став темою внутрішньополітичних дискусій, які переросли наприкінці 2004 року в революційні події. Справжньою причиною тих подій слід вважати те, що суверенність України де-юре не відповідала на той час її суверенності де-факто. Хоча назвати конкретний період, коли цей збіг відбудеться, й досі залишається проблемою. Більше того, навіть для набагато потужніших держав проблема суверенізації загострюється. Це стосується, зокрема, держав – членів Євросоюзу.

Негативні результати, одержані на референдумах у Франції і Нідерландах 2005 року щодо прийняття Конституції ЄС, для багатьох стали несподіванкою, хоча більшість оглядачів пояснювала цю проблему

втомою від останнього розширення Союзу, посиленням у ньому міграційних процесів. Та головним, на нашу думку, є те, що пропонується Конституція означала новий виток десуверенізації, до якого більшість громадян країн ЄС виявилася неготовою. Процес „м'якої” десуверенізації ставав все більш жорстким, логічним наслідком чого якраз і стало „протестне” голосування.

Що європейська наддержавність загрожує десуверенізацією, можна зрозуміти, проаналізувавши частину 1 статті 5 Євроконституції, де фіксується 9 загроз: „національній ідентичності держав-членів”; „національній ідентичності їх фундаментальних – політичних і конституційних – структур”; „національній ідентичності регіонального й місцевого самоврядування”; „найважливішим державним функціям”; „територіальній цілісності держав”; „збереженню права”; „збереженню порядку”; „забезпеченню внутрішньої безпеки”. А в статті 59 (Voluntary withdrawal from the union) описаний ще один об'єкт загрози – „конституційні вимоги”. „Кожна держава-учасниця може вирішити вийти з Євросоюзу відповідно до її власних конституційних вимог”.

Як зазначає Г. Яворська [22], в сучасних політологічних розробках, присвячених Євросоюзу, це міжнародне утворення досить часто позначають як **проект**, розглядаючи **європейський проект** як щось самозрозуміле й таке, що не потребує визначень і пояснень. Відтак створюється враження, що йдеться радше про риторичну фігуру, а не про речі, пов'язані з цілковито конкретним змістом.

Тим часом Європейський Союз будується як утворення, що є принципово змінним, перебуває у стадії формування, не маючи ані визначених кордонів, ані остаточно усталених інституцій, тобто не маючи виразних ознак суверенної державності в традиційному розумінні цього поняття. Водночас це „недержавне утворення” виразно претендує на роль глобального гравця, беручи реальну участь у світовій економіці й міжнародній політиці. Аналізуючи реальні кроки керівництва ЄС наприкінці 1990-х років, можна назвати кінцеву (хоч і не названу фактично) мету – побудову єдиного загальноєвропейського утворення, яке з повним правом можна було би назвати „державою”.

Проблема полягає, однак, у тому, що процес одержавлення ЄС відбувається на тлі „м'якої десуверенізації” його країн-членів. Більшість кроків, зроблених в останні роки керівництвом ЄС, повністю вкладаються в тенденцію набуття проектом ЄС вищезазначених ознак повноцінної державності. Зокрема, якщо сконцентруватися на такому важливому атрибуті державності, як „публічна влада – апарат керівництва”, то слід зазначити, що, залишаючись формально структурованими у традиційні „держави-нації”, європейські суспільства поступово зменшують роль центрального державного апарату, що вкладається в модель десуверенізації. З'являються нові форми державно-територіального

устрою з тенденціями до внутрішнього виокремлення й утворення автономій.

М. Круаза та Ж.-Л. Кермон поділяють у цьому відношенні західноєвропейські країни на три категорії. До першої належать власне федерації – Німеччина, Австрія, Швейцарія і Бельгія (стала федерацією нещодавно). До другої групи належать держави, що мають у своєму складі автономії, а також держави, що федералізуються або перебувають на шляху до формування федерації (Іспанія, Італія). До третьої групи належать унітарні держави, що проводять політику децентралізації: Франція, Португалія, Велика Британія [11].

Офіційна політика ЄС зводиться до заохочення незалежних територіальних утворень на піддержавному рівні та регіоналізації як „структурного елемента в просторі європейської спільноти, навіть якщо ще рано говорити, що Європу формують регіони” [2]. Тобто лідери ЄС фактично сприяють (якщо не сказати більше – потурають) поступовому послабленню й витісненню центральних органів державної влади зі сфери внутрішньої (а відтак і зовнішньої) політики. Відбувається рух до політико-комунікативної моделі, за якою більшість рішень приймається на регіональному рівні, на рівні взаємодії регіонів різних країн, а складніші вирішуються керівництвом ЄС. Водночас дедалі менше відповідальних рішень відноситься до компетенції центральних урядів країн – членів ЄС. Отже на зміну ідентифікації людини за схемою „місто – регіон – країна” приходить схема „місто – регіон – Європа”. До того ж створено потужний євробюрократичний апарат управління. З’явився навіть термін „євробюрократи”, який з кожним новим законом та кожною новою хвилею розширення ЄС здобуває більше прав, оскільки від волі „євробюрократів” залежить розв’язання питань, що впливають на життя кожного громадянина Союзу.

З іншого боку, за таким критерієм державної суверенності, як „публічна влада – апарат примусу”, тобто – на шляху створення апарату примусу (до якого традиційно відносять збройні сили й поліцію), ЄС теж зробив важливі кроки, і одним з найважливіших з них була розбудова Європейської політики у сфері безпеки та оборони¹ (ЄПБО), що стала одним з трьох стовпів ЄС. Саміт в Гельсінкі окреслив основні цілі процесу ЄПБО. Основне завдання – надати в розпорядження ЄС військовий контингент, достатній для виконання всіх Петерберзьких місій, в тому числі й найбільш складних із них. Для цього необхідно буде створити „невеликі мобільні елементи швидкого реагування з підвищеним ступенем боєготовності”. Метою діяльності таких груп є місії, визначені статтею 17.2 Договору про Європейський Союз „Вирішення гуманітарних і рятувальних

¹ ESDP - European Security and Defence Policy.

завдань, миротворчих завдань і бойових завдань в ході врегулювання конфліктів, в тому числі – з встановлення миру”. Отже, завдання, що мають виконувати сили швидкого реагування ЄС, відповідають загальному духові завдань, що має вирішувати реорганізоване НАТО (підтримання миру, збільшення зони відповідальності, проведення миротворчих операцій тощо).

Та створення ЄПБО супроводжується складним процесом дискусій стосовно його майбутнього. Розглядалися переважно три основні напрями: можливе зрощення ЄС і, заразом, ЄПБО з структурою НАТО, виконання в межах ЄПБО винятково поліцейських функцій та самостійний розвиток ЄПБО. На сьогодні створено лише ефективно діюче „поліцейське” крило ЄПБО (що довела місія ЄС в Македонії, яку як в ЄС, так і в Македонії вважають досить успішною). Створення сил швидкого реагування гальмується, однак причини цього, на нашу думку, полягають не стільки в суперечностях між країнами ЄС, скільки в тому, що не існує реального об’єкта захисту.

Важливим кроком у набутті власної „суверенності” Європейським Союзом є спроби створення інститутів ведення власної зовнішньої політики. Як і будь-яка інша міжнародна (міждержавна) організація, ЄС зменшує можливості кожної з країн у політичному „маневруванні” на міжнародній (а часто і на внутрішній) арені – це зумовлено зобов’язаннями, які бере на себе країна, вступаючи до таких організацій. Однак ще жодна міжнародна організація не спромоглася сформувати власну (іншу, ніж країни-учасниці) зовнішню політику та створити власні інституції, притаманні державам – міністерство зовнішніх справ. А саме це й пропонувалося в тій редакції Конституції ЄС, що не була підтримана Францією і Нідерландами.

Слід відзначити, що за своєю суттю запропонована для ратифікації Конституція ЄС була документом, що мав на вищому законодавчому рівні затвердити існуючий на сьогодні стан справ у ЄС і водночас зробити якісно новий крок стосовно легітимізації його бюрократичного апарату – надати йому повноцінних прав контролю за життям ЄС (хоч і за окремими його частинами, проте доволі суттєвими).

Однак і без прийнятої Конституції процес контролю та управління за допомогою різних директив, постанов тощо, виданих інституціями ЄС, які є практично обов’язковими для виконання країнами-учасницями (за окремими винятками), створюється феномен певного двовладдя на державному рівні, коли накази й розпорядження національних урядів можуть вступати в суперечність з вказівками ЄС. І не завжди національні уряди можуть захистити свої позиції.

Крім названих проблем треба відзначити й поступове набуття ЄС так званої символічної атрибутики – ЄС має власний прапор та гімн. Наявність Конституції (яка не була прийнята) та поста Президента (що

передбачалося Конституцією) мала б надати ще більшого ототожнення образу ЄС з державою.

Отже „проект Об'єднаної Європи” невпинно наближається до розбудови „наддержави” (судячи з поетапної побудови всіх необхідних для цього атрибутів), незважаючи на заяви очільників ЄС, що такого бажання у них немає („Жоден серйозний політик не бажає, щоб ЄС став наддержавою” – К. Кларк та Е. Брук, члени Європарламенту від Німеччини [цит. за 1]).

Розбудова такої „наддержави” в координатах традиційного уявлення про суверенітет „держав-націй” має на меті створення реальної геополітичної противаги США, Китаю і Росії через пошук ефективних форм здійснення державної (чи, в даному випадку, наднаціональної, наддержавної) влади (інститути влади та механізми роботи ЄС, сформовані 40 років тому для 6 країн-учасниць, не підходять для організації з 25 країн).

Взагалі проблема вибору адекватної сучасним викликам та реаліям системи державного управління (чи, в ширшому розумінні, вибір ефективної політико-комунікативної системи) стає проблемою всіх ключових геополітичних гравців, до яких відносить себе і ЄС. У світі спостерігається боротьба між двома концепціями, які умовно можна назвати „консерватизм” і „лібералізм”. В іншій термінології йдеться про „політиків на певний час” та „державних діячів на сторіччя”. Це протистояння характерне для всіх країн, як розвинутих, так і для тих, що розвиваються. Відповідно, і ЄС прагне віднайти форму, за якої він міг би створити такий апарат управління, який зміг би ефективно управляти майже півмільярдом населенням. Недаремно в документі „Безпечна Європа в світі, який має стати кращим” (2003 р.) фіаско державності називається поряд з такими проблемами сьогодення, як розповсюдження зброї масового знищення, тероризм тощо. Ключовим елементом ефективного управління державою є розуміння громадянами політики країни та задоволення їх (наскільки це можливо) діалогом з владою.

Однак саме сучасний стан „проекту ЄС” можна охарактеризувати визначальною особливістю: бажання кліки „європейських бюрократів” та населення ЄС не збігаються, спостерігається практично повна їх ізольованість. Як зазначає німецький політолог А. Рар, „...громадяни Європи не бажають, щоб ними управляли безликі бюрократи, що обираються національними урядами, а не народним голосуванням. Людей дратує те, що Брюссель зобов'язує країни ЄС вирощувати груші та яблука за якимось загальним стандартом. Він забороняє іспанцям проводити кориду, втручається в національні традиції деяких країн. Всі ці страхи призвели до того, що Франція, Данія, Люксембург, а потім і Англія відхиляють проект політичної Європи” [19].

За браком механізмів безпосереднього контролю за діями

„євробюрократів” єдиною формою протесту громадян проти їх діяльності залишаються різні форми „політичного абсентеїзму”. Для подолання його керівництво ЄС започаткувало широку програму, спрямовану саме на поліпшення взаємодії, що втілюється у прийнятті кількох комплексних планів дій.

Тим не менш, наявність таких суттєвих проблем та загроз національним суверенітетам країн, що вже є членами організації чи тільки бажають приєднатися до неї, не зменшує потік бажаючих набути статус „країни-члена ЄС”. Це свідчить про певну унікальність євроінтеграційного процесу, яка полягає в тому, що держави (навіть ті, які відносно недавно отримали реальну незалежність – Польща, країни Балтії, Чехія та інші) добровільно відмовляються (чи готові відмовитися) від частини свого суверенітету на користь долучення до ЄС. Посягання на державний суверенітет (чи хоча б на його частину) завжди розцінювалось як агресія стосовно певної держави. В цьому випадку можна побачити зовсім іншу реакцію на процеси, що відбуваються. На нашу думку, те, що нині відбувається, пояснюється не стільки політичною кон’юнктурою, що склалась останніми десятиріччями в Європі, а значно серйознішим фактором, дія якого придушує „інстинкт самозбереження” держав. На нашу думку, цим фактором є імідж ЄС чи, швидше, наявність в ньому кількох „міфів-спокусників”. Бажання долучитися до цього образу, бажання стати одним із „співволодарів” цих „міфів” настільки непоборне, що народи та країни добровільно відмовляються від своїх суверенних прав і самі проводять процес „м’якої” десуверенізації власних держав.

Імідж (чи образ) ЄС – це результат тривалої роботи керівників цієї організації, що здійснювалася протягом всього її існування. Деякі дослідники (зокрема, Дж. Най) вважають, що імідж ЄС – це сила („м’яка сила”), яка може стати такою ж ефективною, як і „жорстка сила” (збройні сили та методи жорсткого тиску), однак без негативних наслідків для того, хто цю силу використовує.

Бажання країн прилучитися до цього іміджу можна пояснити (спрощено) теорією мотивації А. Маслоу [12], згідно з якою основними потребами людини (що мотивують її на ту чи іншу діяльність) є потреба в забезпеченні фізіологічних потреб (найнижчий рівень мотивації), потреба безпеки, соціального визнання, соціальної участі та саморозвитку (найвищий рівень мотивації). Саме ці „три кити” образу ЄС (своєрідні концепти – „забезпечення стабільності і безпеки”, доступ до „рогу достатку” та „прилучення до еліти”) чинять такий вплив на поведінку країн, що бажають приєднатися до ЄС.

Ці міфи настільки потужно культивуються як всередині ЄС, так і в країнах-кандидатах на вступ, що часто навіть не виникає підозри в їх „нереальності”, і вони часто використовуються в дослідженнях (чи твердженнях) як аксіоми. Однак розгляд реальної ситуації сфер ЄС, що

охоплюються цими образами, говорить про серйозні проблеми.

Концепт „стабільності і безпеки” (бажання „безпеки” у всіх його формах і проявах - одна з основних потреб як окремої людини, так і будь-якої держави), що є одним з найбільш тиражованих керівниками ЄС та європотимістами („Європа живе вже понад 50 років без війни - це найдовший такий період в історії Європи; практично весь цей час існує ЄС; мир у Європі - результат успішної реалізації проекту Об'єднаної Європи”), з формальної точки зору виправданий. Справді, в Європі з 1946 по 2007 рік війн не було. Однак наскільки в сучасному світі з його новими викликами „стабільність і безпека” пов'язані з воєнними діями? Події в Косово й реакція на них представників європейських країн показали, що Європа не в змозі нині здійснити операцію з встановлення миру навіть на фактично власній території (не кажучи вже про „розширену” зону відповідальності, до якої, наприклад, потрапив Дарфур). Крім того, теракти в Мадриді й Лондоні показали, що Європа не в змозі повноцінно захистити власну територію від терористичних атак. Крім тероризму починають проявлятися й інші латентні проблеми, пов'язані насамперед з міграційними процесами, внаслідок яких трапляються зіткнення різних цивілізацій і культур. Особливо яскраво це було продемонстровано подіями кінця 2004 року у Франції, коли переважно арабська молодь улаштувала погроми в кількох містах. В тіні залишаються й величезні проблеми з вуличною та організованою злочинністю.

Те саме стосується й концепту „ріг достатку”, що традиційно супроводжує міф про „безпеку і стабільність” і, головним чином, описує переваги європейської соціальної сфери, системи й норм життя тощо. Міф про те, що життя в Європі „сидить і спокійне”, що там можна „жити й не працювати”, але при цьому одержувати всі блага, є одним з найпотужніших за привабливістю („рай на Землі”). Однак реальний стан європейської економіки не дає підстав для оптимістичних прогнозів. Запровадження єдиної грошової одиниці не стало фактором стабільності (євро, запущена в обіг за курсом \$1,17, потім впала до 80 центів, піднялася до 98 центів і на даний момент становить \$1,25). Непостійну тенденцію має зміна рівня безробіття. Його рівень в країнах ЄС-10² зростав у 1998 - 2002 роках, а з 2002 почав знижуватися, особливо з 2005 року, коли зайнятість зросла на 1,5 %. За 2004 - 2005 роки рівень безробіття в ЄС-10 зменшився з 14,3 % до 13,4 %, що, втім, набагато перевищує відповідний показник у ЄС-15 - 7,9 %. Незважаючи на позитивні тенденції до й після вступу в ЄС, характерними для ринку робочої сили в ЄС-10 залишається високий рівень безробіття, особливо серед молоді; значна незайнятість низькокваліфікованої робочої сили; серйозні регіональні розбіжності у

² ЄС-10 - 10 країн, що приєдналися до Євросоюзу 2004 р.

рівнях безробіття, зростання проблеми працевлаштування висококваліфікованих кадрів [21].

Найпривабливіша з соціальних сфер – пенсійна – також наближається до „соціального вибуху”. До кінця XX сторіччя не виникало питань щодо пенсії – гроші на утримання пенсіонерів заробляли молоді співгромадяни за принципом солідарності поколінь, а держава брала на себе лише обов’язок перерозподіляти ці кошти. Однак у зв’язку з подовженням часу життя (завдяки поліпшенню медичного обслуговування), зменшенням робочого тижня (в Нідерландах 73 % жінок та 6 % чоловіків працюють неповний робочий тиждень) і, головне, з проблемою зниження народжуваності, кількість коштів, які мали б перерозподілятися, значно зменшилась. Економісти підраховали, що для збереження нинішніх розмірів пенсій країнам ЄС необхідно буде в найближчі 35 років додатково виділити 456 мільярдів євро. Зараз рівень пенсійного тиску становить 10,4 % від ВВП 15 „старих” країн ЄС. У зв’язку з цим поступово скасовуються професійні пільги з дострокового виходу на пенсію, підвищується вік виходу на пенсію [20].

Не менш неоднозначним є концепт „прилучення до еліти”. Наявність серед країн ЄС чотирьох з восьми учасників Великої вісімки та двох з п’яти країн з правом вето в РБ ООН дозволяє ЄС претендувати на роль „елітного клубу”, в якому в „повній мірі” реалізується принцип „одна країна – один голос”. Однак в традиціях „реалістичної політичної теорії” шанси малих (чи недостатньо заможних) країн захистити свої права досить незначні. В ЄС єдиним фактичним успіхом малих країн можна вважати вступ Кіпру до ЄС і постійне блокування ними та Грецією вступу туди ж Туреччини. Крім того, складно приховувати зверхність ставлення „старих” країн-членів до „нових”. Досить точно таке ставлення висловив колишній президент Франції Ж. Ширак, коли під час іракської кризи заявив, що країни ЄС, які виступають за підтримку США в іракській кампанії (натякаючи на нові країни-члени ЄС), „погано виховані” та натякнув, що, можливо, слід переглянути їх заяви на вступ до ЄС [цит. за 7].

Висновки

Процес євроінтеграції для більшості держав призводить до поступової, „м’якої” десоверенізації, втрати частини своїх суверенних прав. ЄС перебуває на фінальних етапах розбудови власної наддержавної форми суверенітету, який, однак, з огляду на його традиційність, в глобалізованому світі, швидше за все, не зможе допомогти йому посісти місце одного з консолідованих геополітичних гравців. Імідж ЄС відіграє в цих процесах одну з визначних ролей, тоді як більшість елементів його не відповідає реальним фактам. „Узурпація” влади „євробюрократами”, зменшення можливості громадян ЄС впливати на процеси, що відбуваються в ньому, призводить до посилення „тихого” протистояння

між громадянами і керівництвом Євросоюзу, що поступово збільшує соціальну напругу.

Література:

1. Busting the EU myths. Roger Helmer MEP [Електрон. ресурс].- URL: <http://www.brugesgroup.com/mediacentre/comment.live?article=123>.
2. **Mabileau A.** Les regions francaises saisies par l'integration europeenne // F. d'Arcy, L. Rouban, De la V-e republique a l'Europe. P. 227.
3. **Буренко Н. М.** Еволюція політики Європейського Союзу щодо країн Центральної та Східної Європи: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. - К., 2004. - 26 с.
4. **Вакулич В. М.** Політичні детермінанти зближення України з Європейським Союзом: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / НАН України. Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. - К., 2001.- 15 с.
5. **Вдовенко В. М.** Політика нейтралітету і позаблоковості в сучасній архітектурі європейської безпеки: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. - К., 2006. - 22 с.
6. **Врадій О. С.** Інституціональний вимір формування єдиної політичної системи Європейського Союзу: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / НАН України. Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. - К., 2006.- 18 с.
7. **Гарден Т.** Перестраивая отношения // NATO review. - 2003. - № 2. - С. 1 - 4.
8. Еврофедерация как мнимая форма союза государств // Закон и право. 2005. № 8.
9. **Заворітня Г. П.** Міжнародно-політичні основи становлення і розвитку Спільної європейської безпекової та оборонної політики: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. - Львів, 2006.- 18 с.
10. **Ключко Д. Є.** Геостратегічна дилема України: теоретико-методологічний аналіз та інституціональні рішення: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. - Х., 2005. - 23 с.
11. **Косов В. В.** Процесс федерализации в Западной Европе: миф или реальность? // Вестник Нижегородского государственного университета им. Н. И. Лобачевского. - НижН.: ННГУ, 2005. - С. 34 - 38.
12. **Маслоу А.** Мотивация и личность / Перевод А. М. Татлыбаевой. - СПб.: Евразия, 1999. - 352 с.
13. **Панченко Ж. О.** Геополітичне позиціонування України в процесах євроінтеграції: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. - К., 2006. - 19 с.
14. Политическая энциклопедия: В 2 томах. - Т. 1. М.: Мысль, 1999. - 701 с.

15. Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост.: Ю. И. Аверьянов.- М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. - 431 с.
16. Політологічний енциклопедичний словник: Навчальний посібник для студентів вищ. навч. закладів.- К.: Генеза, 1997. - 400 с.
17. **Полтораков О. Ю.** Європейська політична інтеграція в сучасній цивілізаційній системі: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / НАН України. Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. - К., 2004. - 16 с.
18. **Поршакова Н. А.** ОБСЄ у зміцненні миру і стабільності на Євразійському просторі: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин НАН України. - К., 2003. - 19 с.
19. **Рар А.** Европа может расколоться // Российская газета. - 2005.- № 121 (3790). - С. 8.
20. **Хотеев А.** Достойная старость становится роскошью даже в богатых европейских странах // Телеграф. - 2004. - 16 ноября. - С. 3.
21. **Шнырков А.** Экономика ЕС-10: Два года после вступления в союз // Зеркало недели. - 2006. - № 34 (613). - С. 5 - 6.
22. **Яворська Г.** Криза навколо Конституції ЄС та євроінтеграційні перспективи України (про необхідність застосування багатоваріантних сценаріїв у політичній практиці) // Стратегічна панорама. - 2005. - № 3. - С. 51 - 56.

Адміністративно-правовий режим діяльності військових аташе на території держав акредитації

Ігор Авдошин,
кандидат юридичних наук,
професор Національної академії
Служби безпеки України

Автор здійснює аналіз організації адміністративно-правових режимів діяльності військових аташе на території держав їх акредитації (зокрема – США).

Попри всі заходи, що вживаються нашою країною для розвитку міжнародного військового співробітництва, це співробітництво й досі лишається малоефективним. Причин немало. Зокрема, постійно бракує коштів на здійснення діяльності у цій сфері; високою є вірогідність витoku важливої інформації; не вироблено належного адміністративно-правового режиму відносин з представниками військових відомств іноземних держав; існує чимало структур, що опікуються міжнародним військовим співробітництвом, але немає єдиної вертикалі їх підпорядкування; керівництво військового відомства України не готове до вирішення низки проблем тощо. Отже, Україні поки що не вдалося створити ефективну систему захисту власних національних інтересів у сфері міжнародного військового співробітництва.

Однак зазначені чинники хоч і важливі, але ними не вичерпується зазначена проблематика. Спостерігається й негативний вплив на систему захисту інформації з обмеженим доступом (цілі, які плануються), який чинитися ззовні, і це може суттєво впливати на зміну рішень воєнно-політичного керівництва держави та змушувати його діяти в помилковому напрямі. Цілеспрямована дезінформація з боку спецслужб іноземних держав щодо військово-технічного і науково-технічного співробітництва в окремих напрямках може призвести до помилкових воєнно-політичних та економічних рішень, негативного відриву від світових стандартів військової техніки та озброєння, наукових проектів та розробок, величезної витрати коштів, руйнування військово-промислового і науково-технічного потенціалу держави. Це дуже актуально для України

в нинішніх умовах, коли стратегічні цілі мають бути орієнтирами для вибору способів виходу з кризового стану (вибір моделей державотворення, зокрема – створення сучасних Збройних Сил).

Отже, для визначення національних інтересів, стратегічних цілей України при здійсненні міжнародного військового співробітництва необхідний ретельний аналіз не лише внутрішніх потреб, а й світових тенденцій розвитку такого співробітництва. Деякі з наших партнерів (насамперед, США, Російська Федерація) можуть розглядати Україну як конкурента або як країну, котра, просуваючи свої інтереси на світовому ринку озброєнь, негативно впливає на розклад сил на регіональному чи міжнародному рівні, прямо чи опосередковано ущемлює їх інтереси. У цьому контексті, наприклад, „кольчужний скандал”, організований спецслужбами США, створив реальну загрозу національним інтересам України, її іміджу і призвів до втрат політичного й економічного характеру.

Загрозою також може бути вплив на військово-політичне керівництво держави, певних наших посадових осіб та військовослужбовців, який робить неможливим або малоефективним їх діяльність з реалізації національних інтересів. Може бути і прямий чи непрямий вплив на суб'єкта з метою його усунення або примусу до відмови від реалізації цих інтересів. Так, протягом 1998 - 2000 років, коли Міністерство оборони України зробило перші кроки щодо запровадження адміністративно-правового режиму відносин з представниками іноземних держав (військовими аташе – далі ВАТ), якого доти не існувало, то це викликало з їхнього боку негативну реакцію і блокування запровадження такого режиму шляхом впливу через свої дипломатичні установи та міністерства закордонних справ на керівництво нашої держави (зокрема, це був „демарш” з боку аташе з питань оборони США, ФРН, Канади, Великої Британії). Це, зрештою, призвело до провалу самої ідеї запровадження цього режиму та усунення посадових осіб (ініціаторів) з їх посад шляхом кадрових перестановок [1].

Слід зауважити, що запропонований порядок був доволі ліберальним, він відпрацьовувався на базі аналізу аналогічних адміністративних режимів у зарубіжних країнах, у тому числі й тих, що негативно на нього зреагували. Найзагрозливішою в цій ситуації є неузгодженість дій структурних підрозділів, що мають відношення до співробітництва і контактів з військовими аташе (зокрема, Департамент міжнародного співробітництва МО України, Управління євроатлантичного співробітництва ГШ ЗС України, Головне управління розвідки МО України). Вони, замість того, щоб об'єднати зусилля для вирішення проблеми, вдалися до „протистояння”, підміняючи поняття взаємність і відкритість на безпечність і недбалість, нехтуючи при цьому основним принциповим критерієм будь-якої державної діяльності: відкритість не означає безпечність. І коли все ж у лютому 2000 року було прийнято наказ

**Адміністративно-правовий режим діяльності
військових аташе на території держав акредитації**

Ігор Авдошин

Міністра оборони України „Про затвердження Положення про порядок взаємовідносин між Міністерством оборони України та військовими аташе інших держав і їх заступниками, акредитованими в Україні”, який суттєво відрізнявся від первинної версії своєю нелогічною структурою, то під тиском об’єктивних обставин керівництво Міністерства було змушене „сховати” цей наказ, аби уникнути повторної негативної реакції з боку військових аташе, акредитованих в Україні. Наказ практично не застосовується й нині [1; 2].

Основним практичним завданням розгляду цього питання є потреба привернути увагу Ради національної безпеки і оборони України, Міністерства закордонних справ України та Міністерства оборони України до існуючих проблем у взаємовідносинах з представниками іноземних держав, акредитованих в нашій країні з тим, щоб захист національних інтересів не обмежувався пустою риторикою. Нижче подається аналіз практики організації адміністративно-правових режимів діяльності ВАТ на території держав акредитації (зокрема – США), держав, які свого часу висловили незадоволення запровадженням аналогічного порядку в Україні [3].

Адміністративно-правовий режим діяльності ВАТ на території США

Акредитація військових аташе іноземних держав за чинною в Сполучених Штатах Америки нормативною базою поділяється на два рівні: акредитація аташе з питань оборони (далі – АПО) та акредитація військових аташе видів Збройних Сил.

Акредитація аташе з питань оборони

Головним органом оборонного відомства США, що виконує всі протокольні заходи акредитування та організовує роботу з АПО, є Управління міжнародних зв’язків Розвідувального управління Міністерства оборони США (далі – УМЗ РУМО).

Аташе з питань оборони, незалежно від його військової спеціалізації, акредитується через УМЗ РУМО і визнається Сполученими Штатами як вища військово-дипломатична посадова особа конкретної держави. АПО одночасно може бути військовим аташе (аташе Сухопутних військ, Військово-морським чи Військово-повітряним. Нижча за рангом посадова особа АПО (заступники, помічники) також акредитується через УМЗ РУМО.

Офіційна урочиста акредитація АПО здійснюється на рівні директора РУМО США згідно із затвердженим протоколом.

Представлення помічників АПО відбувається на рівні начальника Управління міжнародних зв’язків РУМО. Штат аташе з питань оборони кількісно обмежується до чотирьох осіб: АПО та три його помічники (за окремими видами ЗС).

Акредитація ВАТ окремих видів Збройних Сил

Головним органом, на який покладається виконання протокольних

заходів акредитування та координації і взаємодії з БАТ (на прикладі Сухопутних військ) є Департамент міжнародних зв'язків офісу командуючого відповідними видами ЗС. Офіційна акредитація БАТ здійснюється на рівні директора Департаменту міжнародних зв'язків відповідного виду Збройних Сил.

Структура, механізм і адміністративні режими взаємодії з військовими аташами

1. Для аташе з питань оборони

Уповноваженою найвищою структурною ланкою оборонного відомства США, через яку вирішується переважна більшість службових питань АПО в межах військово-дипломатичного співробітництва, є Управління міжнародних зв'язків РУМО. Співробітники УМЗ РУМО надають консультативні поради й рекомендації, забезпечують методичну і практичну допомогу в службовій, представницькій діяльності аташе.

Питання ініціативного запиту АПО інформації від оборонного відомства та його структур в розроблених методичних рекомендаціях не знайшло чіткого відображення. З огляду на це, запит конкретної інформації чи документації оборонного характеру може здійснюватися аташе з питань оборони лише через УМЗ РУМО.

У методичних рекомендаціях наголошується, що УМЗ РУМО є спеціально сформованим надійно діючим каналом передачі запрошень іноземних дипломатичних місій на адресу членів персоналу апарату Міністра оборони, Об'єднаного штабу Збройних Сил та РУМО. Запрошення до участі в ділових нарадах, як правило, рекомендується доставляти через кур'єрську службу за три – чотири тижні до запланованого заходу. Якщо посольством обґрунтовано мотивується терміновий характер зустрічі, запрошення зацікавленій особі Управління міжнародних зв'язків РУМО доставляє у вказаний час.

Запрошення посольств на адресу офісів чи посадових осіб Сухопутних, Військово-морських, Військово-повітряних Сил доставляються через кур'єрську службу Міністерства оборони до Управління зовнішніх зв'язків відповідного роду військ для подальшого прийняття рішення. При надсиланні запрошень рекомендується вказувати наступні дані на адресата: прізвище, ім'я, військове звання, посада, поштова адреса (включаючи офіційну назву структурного підрозділу та номер кабінету).

Міністерство оборони США всі іноземні візити поділяє на три категорії:

- короткотривалий: контакт і спілкування іноземного представника з співробітником МО, ЗС або об'єкта ВПК з конкретного заздалегідь обумовленого питання;
- тематичний: середньої тривалості візит представника іноземної держави до МО, ЗС чи на об'єкт ВПК. При цьому відпрацьовується програма, визначаються повноваження сторін, готується проект угоди або контракту, які заздалегідь узгоджуються з урядом США (перелік

**Адміністративно-правовий режим діяльності
військових аташе на території держав акредитації**

Ігор Авдошин

тематичних візитів переглядається і підтверджується щороку);

- розширений: тривалий за часом візит однієї посадової особи – представника іноземної держави. Як правило, здійснюється у випадках, коли доцільним є підтримання тривалого (понад 30 діб) контакту між зацікавленими оборонними структурами іноземної держави і США. Зазвичай це спільний контракт, програма обміну в межах співробітництва оборонних відомств, встановлення зв'язків на рівні акредитованих офіцерів зв'язку.

Категорія візитів аташе з питань оборони спеціально не визначена. З огляду на це, візити АПО можуть підпадати лише під категорію короткотривалих. За визначеною процедурою, для здійснення візиту (короткотривалого чи тематичного) посольство має підготувати письмовий запит встановленої форми, в якому зазначається:

- обґрунтування важливості, мотивів і цілі візиту;
- предмет обговорення;
- конкретні питання, які належить обговорити.

Запити, які не містять аргументованого обґрунтування цілей візиту, до виконання не приймаються. Такі мотиви візиту, як загальне ознайомлення чи екскурсія на підприємство (установу, підрозділ ЗС) не вважаються підставою для реалізації американською стороною. В запиті, якщо ним передбачається ознайомлення з таємними відомостями, вказується рівень доступу АПО до таємниць, його повні установочні дані. Посольство також має офіційно засвідчити, що особа-візитер (в даному випадку АПО): а) має повноваження уряду акредитованої держави на отримання відомостей в інтересах і від імені його уряду; б) інформація, якою володітиме особа в результаті візиту, не стане відомою третій стороні чи державі, якщо на це не буде згоди уряду США; в) особа-візитер та уряд, який вона представляє, надасть отриманій інформації ступінь захисту адекватний тому, що існує в США; г) отримана інформація застосовуватиметься лише у відповідності до цілей, вказаних в запиті на проведення візиту; д) розповсюдження інформації буде обмежене лише посадовими особами, які потребують таку інформацію для виконання їх прямих службових повноважень; е) будь-які реальні чи прогнозовані загрози розголошення або несанкціонованої передачі інформації будуть негайно повідомлені урядові США.

Підготовлений запит в термін не менше 30 календарних днів подається до відповідного підрозділу міжнародного співробітництва, зокрема: до Управління міжнародних зв'язків РУМО США, якщо об'єктами запланованих візитів вказується підрозділ офісу міністра оборони, Об'єднаного штабу ЗС, агентств і департаментів МО, стратегічного та оперативних командувань ЗС; до Управління ВПС з питань співробітництва, якщо предметом інтересу ВАТ вказана будь-яка сфера діяльності Військово-повітряних сил США; до Офісу міжнародних

програм ВМС, якщо предметом інтересу ВАТ вказана будь-яка сфера діяльності Військово-морських сил та морських корпусів ВМС США; до Управління обміну військовими технологіями СВ, якщо предметом інтересу є будь-яка сфера діяльності Сухопутних військ і командувань СВ США.

2. Для військових аташе родів військ (на прикладі сухопутних військ)

Головним органом, уповноваженим організовувати зносини командування Сухопутних військ з ВАТ є Департамент міжнародних зв'язків (ДМЗ) СВ. Директор цього департаменту вважається найвищим рівнем контактів командування СВ США з військовим аташатом.

До функцій ДМЗ віднесено лише вирішення загальних організаційних питань роботи з аташатом. За функціональністю департамент складається з трьох структурних підрозділів: 1) Апарату директора ДМЗ. Цей підрозділ опікується організацією офіційних та протокольних заходів членів командного складу СВ на честь ВАТ; забезпечує участь офіцерів СВ в офіційних заходах, що організовуються за ініціативою і за запрошеннями ВАТ (остання функція поширюється лише на структурні підрозділи СВ в межах військового округу м. Вашингтона); 2) Управління з питань координації діяльності ВАТ Сухопутних військ. Здійснює повсякденну консультативно-методичну роботу з сприяння діяльності військових аташатів, забезпечує виконання протокольних заходів з акредитації новоприбулих ВАТ, оформляє документи і видає ідентифікаційні картки та перепустки для відвідування військовим аташе Пентагону, публікує і поширює серед військових аташе періодичні видання „Інформаційний бюлетень аташе”, „Довідник для ВАТ” та інші; організовує і проводить (за планами ДМЗ) колективні заходи з ознайомлення ВАТ з окремими військовими частинами, об'єктами ВПК; 3) Оперативне управління забезпечує організацію і проведення візитів вищих посадових осіб іноземних держав, запрошених від імені начальника штабу, командування СВ, або які прибувають відповідно до чинних програм партнерства, здійснює підготовку окремих візитів на рівні МО та Об'єднаних Штабів ЗС США, відповідає за виконання програм міжнародного військового навчання в частині, що стосується об'єктів, дислокованих в м. Вашингтоні.

Вирішення всіх питань забезпечення доступу іноземних аташе СВ до військових частин, об'єктів ВПК, інформаційних матеріалів стосовно діяльності Сухопутних військ США віднесено до компетенції Управління міжнародного інформаційного обміну. Це управління є структурним підрозділом офісу Заступника начальника штабу СВ з питань розвідки.

Процедурні та режимні норми організації роботи командувань СВ США за запитами ВАТ на відвідання воєнних, воєнно-промислових об'єктів та на отримання інформації визначаються окремим розділом методичних рекомендацій (доступу до цього документа не отримано). Є підстави

**Адміністративно-правовий режим діяльності
військових аташе на території держав акредитації**

Ігор Авдошин

припустити, що адміністративний режим роботи за запитами аташе акредитованих військ з принципових питань аналогічний тому, який встановлено для аташе з питань оборони.

Вся кореспонденція, в залежності від змісту запитів чи аспектів діяльності, аташе СВ подається до Департаменту міжнародних зв'язків СВ або до Управління міжнародного інформаційного обміну. Інших офіційних каналів обміну інформацією для іноземних ВАТ, акредитованих при СВ США, не передбачено.

Запрошення військовослужбовцям і посадовим особам СВ США на участь в протокольних (представницьких) заходах військовий аташе мусить передавати через Департамент міжнародних зв'язків СВ або через Дипломатичну кур'єрську службу Міністерства оборони.

**Оцінка чинного в США адміністративно-правового режиму діяльності
військового аташату**

Аналіз офіційних матеріалів оборонного відомства США щодо адміністративно-правового режиму діяльності військового аташату та окремі оцінки практичних аспектів застосування цього режиму стосовно військових дипломатів України дають підстави до наступних узагальнених висновків.

Організація взаємостосунків Міністерства оборони та родів військ ЗС США з військовим аташатом базується на:

- пріоритетності національних оборонних, воєнно-політичних, військово-технічних, оборонно-технологічних інтересів;
- дотриманні положень Віденської конвенції про дипломатичні зносини від 21 квітня 1961 року, що стосуються зобов'язань країни перебування з створення належних умов для виконання офіційних функцій ВАТ;
- національній законодавчій базі, що регламентує повноваження та сферу діяльності Міністерства оборони, Збройних Сил, охорону і захист державної таємниці та авторських прав.

Очевидним є те, що зазначені принципи покладено в основу розробленої моделі діяльності ВАТ та встановлення дієвого адміністративно-правового режиму.

Незважаючи на обмеженість інформаційного матеріалу, що використовувався у дослідженні існуючих у США режимів для військових дипломатів, на увагу можуть заслуговувати наступні позиції.

Незалежно від рівнів акредитації (аташе з питань оборони, військові аташе родів військ), військово-дипломатична діяльність ВАТ за чинним адміністративно-правовим режимом американською стороною поділяється на:

- протокольні і процедурні заходи, що передують призначенню на посаду;
- протокольні і процедурні заходи прибуття і вступу на посаду

(акредитація);

- режим поточної представницької службової діяльності аташе;
- режим службового листування та запиту інформації й документації за військовою тематикою;
- режим отримання згоди на відвідування військових і військово-промислових об'єктів;
- режим офіційного спілкування ВАТ з посадовими особами МО, ЗС та об'єктів ВПК;
- режим пересування ВАТ по території США.

Наведений перелік напрямів і режимів військово-дипломатичної діяльності ВАТ, акредитованих в США, є вичерпним.

Для забезпечення виконання військовим аташе покладених на нього функцій представника оборонного відомства держави, яка його акредитує, в Міністерстві оборони та родах військ ЗС США функціонують структурні підрозділи, уповноважені на ведення зносин з ВАТ в чітко окреслених межах.

Для аташе з питань оборони такими підрозділами є Управління міжнародних зв'язків Розвідувального управління Міністерства оборони та відповідні управління (департаменти) родів військ ЗС при визначальній ролі РУМО. Службове спілкування, офіційне листування, запити й отримання інформації за запитами військовим аташе здійснюється лише через названі вище структури і посадових осіб, що в них працюють. Прямий доступ ВАТ до командирів, офіцерів, посадових осіб МО, ЗС, об'єктів ВПК адміністративно-правовим режимом не передбачений.

Для військових аташе родів військ схеми і способи виконання їх представницьких та інших посадових повноважень будуються за аналогічними принципами. Як випливає з аналізу наявних нормативних документів МО США, зазначені вище режими не є безальтернативними і можуть частково змінюватись на основі взаємності та залежно від рівня співробітництва США з конкретною державою чи військово-політичним блоком. Мається на увазі, що є обмежене коло держав-партнерів по блоку НАТО, військові аташе яких володіють привілейованим статусом [1; 3e].

Незважаючи на дозвоільний характер адміністративно-правового режиму діяльності ВАТ в США, він має чітко окреслені, доволі жорсткі межі забезпечення належної організації зносин оборонного відомства з ВАТ, сприяння ефективному виконанню всіх заходів військово-дипломатичного співробітництва як одного з напрямів міжнародного військового співробітництва та створення належних умов протидії можливому витоку інформації (у тому числі з обмеженим доступом) при здійсненні такого співробітництва.

З метою належного функціонування адміністративно-правового режиму щодо визначення порядку зносин представників Збройних Сил України з представниками іноземних держав в Україні пропонується

**Адміністративно-правовий режим діяльності
військових аташе на території держав акредитації**

Ігор Авдошин

здійснити низку заходів у Міністерстві оборони України, пов'язаних з удосконаленням та доопрацюванням Положення про порядок взаємовідносин між Міністерством оборони України та військовими аташе іноземних країн і їх заступниками, акредитованими в Україні, затвердженого наказом Міністра оборони України від 15 лютого 2000 р. № 42. Пропонується, зокрема, доопрацювати Положення з урахуванням проведеного Службою безпеки і Міністерством оборони України аналізу щодо запровадження аналогічних правил в іноземних державах, використовуючи їх слабкі та сильні сторони в інтересах України [2].

Так, Міністерство оборони України та Збройні Сили України з метою забезпечення єдиного системного підходу в організації військово-дипломатичної роботи мають сконцентрувати всі функції зносин з військовими дипломатами та іншими представниками іноземних держав в єдиному функціональному підрозділі – чи то в головному підрозділі зовнішніх зв'язків Міністерства оборони України (таким його підрозділом є Департамент міжнародного співробітництва), чи то в Головному управлінні розвідки МО України та при визначальній ролі останнього.

При цьому правила для військових аташе, акредитованих в Україні, мають чітко узгоджуватися з відповідними нормами адміністративно-правового режиму захисту службової інформації, якою держави обмінюватимуться при здійсненні міжнародного військового співробітництва, запровадженого в Міністерстві оборони України, та відповідати вимогам, передбаченим цими нормами, й гарантувати необхідний захист національних інтересів та безпеку.

Міністерство оборони України з огляду на те, що вся офіційна кореспонденція від військових аташе та інших представників іноземних держав, призначена для керівництва Міністерства оборони України та відповідного командування Збройних Сил України, може вимагати, аби вона надсилалась лише через головний підрозділ зовнішніх зв'язків Міністерства оборони України.

Зазначені пропозиції можуть лягти в основу формування рекомендованих норм при доопрацюванні та удосконаленні Положення про порядок взаємовідносин між Міністерством оборони України та військовими аташе іноземних країн і їх заступниками, акредитованими в Україні. При цьому Міністерство оборони спільно з Міністерством закордонних справ та Службою безпеки мають вжити відповідних заходів для доведення й роз'яснення позиції України щодо можливої, бажаної та недопустимої поведінки представників іноземних держав, пов'язаної з міжнародним військовим співробітництвом [1].

Література:

1. Довідковий матеріал щодо результатів аналізу міжнародної

практики організації адміністративно-правового режиму діяльності апаратів військових аташе на території держав акредитації // Поточні інформаційно-аналітичні матеріали Міністерства оборони України. – 2005.

2. Наказ Міністра оборони України від 15 лютого 2000 року № 42 „Про затвердження Положення про порядок взаємовідносин між Міністерством оборони України та військовими аташе іноземних країн і їхніми заступниками, акредитованими в Україні” (zareєстровано в Міністерстві юстиції України за № 323/4544 від 2 червня 2000 року) // Нормативні та інформаційно-аналітичні матеріали Міністерства оборони України. – 2002.

3. а) Директива для військових аташе в Турецькій Республіці, затверджена начальником генштабу ЗС Турецької Республіки; б) Положення для військових аташе, акредитованих у ФРН; в) Настанова для аташе збройних сил інших держав у Лондоні, лютий 1999 р.; г) Правила для військових аташе, аташе з питань оборони і авіації, акредитованих в Австрійській Республіці, а також для їх помічників від травня 1976 року; д) Протокольні положення для аташе та їх заступників, акредитованих у Швейцарській Конфедерації від 1 червня 1997 р.; е) Положення для військових аташе в США (Guard for the Defense Attache in Washington D.C.) (1997); ж) Положення для військових аташе в Парижі (1999); з) Довідник для військових аташе, акредитованих в Республіці Польща; і) Положення про аташе з питань оборони, військових, військово-повітряних, військово-морських аташе, акредитованих в Румунії (2000) // Інформаційно-аналітичні матеріали Міністерства оборони України. – 2005.

Політика як наука в рецепції Олександра Строніна

Тетяна Бевз,

доктор історичних наук,

провідний науковий співробітник

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Кураса НАН України

Олександр Стронін (1826 – 1889 рр.), талановитий педагог, філософ, соціолог, просвітитель, одним із перших у другій половині XIX століття сприяв становленню вітчизняної „політики як науки”. Погляди О. Строніна, слід зазначити, не вписуються в якісь певні ідеологічні характеристики (консерватор, ліберал, радикал тощо). Багато ідей вченого суголосні з поглядами представників сучасного йому „селянського демократизму”, з висновками передових мислителів і політичних та громадських діячів тієї епохи.

Олександр Стронін, ще працюючи вчителем гімназії в Полтаві, поставив за мету створити „керівництво історичною наукою”. Та реалізувати свій намір він зумів пізніше, перебуваючи у засланні. Заарештували О. Строніна 1862 року за поширення забороненої літератури та організацію гуртків, котрі намагалися „викликати невдоволення народу” й „відокремити Малоросію”. Відбував покарання в Архангельській губернії.

В процесі своїх досліджень О. Стронін часто пересвідчувався, що його думки збігаються з соціологічними поглядами багатьох його попередників і сучасників. І це переконувало вченого в тому, що його ідеї актуальні, своєчасні. Вони „були в повітрі”, вони „були відчутним фактом” [1, с. 243].

Свою працю О. Стронін запланував як створення наукової серії з чотирьох книг. Першими робочими назвами їх були: „Знание и метод”, „Политика”, „Философия”, „Биография”. Вчений запропонував для вивчення історичних і соціальних наук ще недостатньо розроблений на той час метод дедукції: право пропонувати гіпотези, які в подальшому належало підтверджувати практикою. Його цікавила можливість, застосовуючи свої теорії до історичного минулого і майбутнього Росії,

„розпізнати” факти поточної і „передбачити” факти майбутньої політики. Тільки так, зазначав він, „я можу сприяти справі самопізнання суспільного, цього вінця будь-якої суспільної науки” [2, с. 239].

Ідея створення наукового суспільствознавства, яка на тоді опанувала Європу і Росію, здавалася О. Строніну досить „простою”: усі науки становлять одне ціле, будь-який закон природи, відкритий спочатку однією наукою, використовується і розвивається іншими. Вивчення законів людської історії полягає „в застосуванні всіх досі відкритих законів природознавства до життя людського, що ще не знає цих законів”. Робота захопила О. Строніна: „Цілі трактати тісняться у розумі моєму, ледь встигаю окреслювати окремі елементи” [1, с. 243].

Розгляд суспільства та історії О. Стронін розпочав з положення про те, що суспільні науки мають зблизитися з природничими, тому всім, хто вивчає людину, необхідно опанувати прийоми і методи природознавства. Однак досягнути такого стану можна ніби тільки за допомогою методу аналогії, який, на думку вченого, має стати основним принципом органіцизму. До речі, за це положення гостро критикував О. Строніна М. Михайловський [3, с. 330 – 390].

Тотожність суспільства з організмом О. Стронін намагався довести, порівнюючи схожість їх закономірностей і функціонування. Він переносив на суспільство закони природи. Наприклад, проводив аналогію будови людини і суспільства, відзначаючи, що у людини три головні „ділянки”: голова (управляюча), тулуб (середня) і кінцівки (якими управляють). В суспільстві, аналогічно, функціонують теж три „ділянки”: найвищий клас (керуючі), середній клас (середні) та нижчий клас (ті, ким керують). Однорідність функціонування людини і суспільства О. Стронін простежував до найдрібніших деталей. І на підставі свого аналізу переконував, що „соціологія уже повинна бути аналогічною з фізіологією” [4, с. 265]. (Дотепній критиці такі підходи піддав П. Ткачов [5, с. 32]).

Суспільство для О. Строніна – організм, а соціальні інститути – окремі його частини. Прагнучи пом’якшити цей крайній органіцизм, він визнавав, що суспільство – організм набагато складніший, ніж будь-який біологічний, він є новою формою природи. Проте ці застереження нічого не змінювали в початковій позиції автора.

Постає питання: чому саме політику обрав О. Стронін для застосування своєї теорії? Він пояснював це двома причинами. Перша – тодішній стан природознавства. Одна з двох спеціальних частин цієї науки – фізіологія рослин – досягла значного рівня розвитку, тоді як друга – фізіологія нервова, тваринна – до того часу ще недалеко відійшла від часів Ф. Галля. Іншими словами, дійшовши до вивчення людини моральної, до вивчення душі як явища природи, природознавство зупинилося перед цим завданням. І це закономірно, бо воно зустрілося тут із завданням інших наук, дійшло до тієї межі, де закінчується природознавство і

розпочинається суспільствознавство. На цьому рубежі необхідно застосовувати спільні підходи. Однак тут суспільствознавство не допомагає ще природознавству. Звідси впливає і взаємне їх безсилля перед моральним життям людини. „А між іншим, можливість пов'язати ці два бачення, можливість розпочати суспільне там, де закінчується природне, існує; вона існує саме в поняттях біології, які, будучи найзагальнішими і найпростішими поняттями про життя, повинні бути застосовані до будь-якого життя. Звідси можливість соціології, заснованої на біології, а водночас і можливість для першої, допомагаючи самій собі, допомогти й останній. Ось чому із всіх запропонованих нами соціальних наук обрано саме соціологію” [2, с. 2].

Другою причиною О. Стронін називав стан однієї з частин соціології, а саме соціології матеріальної, економії. Як нервова фізіологія давно уже, з часів Ф. Галля, потягнулась до вивчення нематеріальної людини, так само й економічна соціологія давно, з часів А. Сміта, потягнулась до вивчення матеріального суспільства. Але як перша до цього часу не могла подати руку вперед, науці суспільній, так і друга ніяк не може й досі подати руку назад, науці природничій. Кінець природознавства і початок суспільствознавства не можуть з'єднатися. А між іншим, цемент для цієї єдності існує, і існує він саме в другій половині соціології – в соціології нематеріальній, у **політиці** [2, с. 3]. Спорідненість нервової фізіології з політикою набагато реальніша, набагато відчутніша, ніж спорідненість рослинної з економією. У перших двох предмет вивчення один і той самий: розум, почуття, воля, однак у одній – індивідуальні, у іншій – соціальні явища, а тому тут простіше для науки суспільної встановити зв'язки з природничою. А потім не складно буде поширити її на економію і фізіологію рослинну. Отже, відстежувати нервовий процес у суспільстві означало б водночас і природознавству допомогти, і в суспільствознавство внести фізіологічний елемент і тим самим поставити його на твердий ґрунт. А це і є **справа політики**. Та однобічність економіки без політики і всі наслідки цієї однобічності такі великі і шкідливі, що цим додається ще один мотив для того, щоб зазирнути, нарешті, і на другий бік медалі, що, можливо, допоможе пояснити краще і першу [2, с. 3].

Ось такими були причини, за якими політика була обрана як сфера дослідження.

Соціологія політики, у свою чергу, складається з „практичного мистецтва” (прикладні дослідження) і „теоретичної науки” (фундаментальні дослідження). Предметом „політики як науки” (політичної соціології) є, за О. Строніним, „життя діяльне”, яке має „відтінок і споглядальний, і естетичний”: „Звідси і три політики: **політика теоретичної діяльності, політика естетичної діяльності і політика практичної діяльності**” [2, с. 85].

Апелюючи до попередників, О. Стронін зазначав, що політика як

нервовий процес суспільства ще не розглядалася. Традиційно, на його думку, під політикою у давні часи розуміли те, що у його час розуміють зазвичай як соціологію – все суспільствознавство. Проте О. Стронін виокремив працю Аристотеля „Політика” і зазначив, що там є „питання в більш тісному змісті політичні, як, наприклад, про форми правління, і навіть політичні у розумінні даної книги (йдеться про працю О. Строніна „Політика” – Т. Б.), як, наприклад, про державну владу, про стани, про причини переворотів тощо”.

Вчений робить висновок, що таке дослідження має швидше характер наукового політичного проекту, ніж науки політичної; у будь-якому випадку – швидше характер політики як мистецтва, ніж політики як науки. У першому розумінні праця виявляє ознаки глибокої політичної мудрості і такту, виблискує різючими припущеннями і міркуваннями, як, наприклад, міркування про поєднання усіх форм правління (здійснено тільки в наші дні Англією). Можливо, чи не геніальним стало передбачення значення середнього стану (реалізоване також тільки в новій Європі).

Кожне суспільство, вважав О. Стронін, як і будь-який організм, має свій початок і кінець. Рух суспільства, його прогрес і регрес здійснюються за біологічними законами. Моральний занепад, втрата ідеалів відбуваються внаслідок біологічного виродження людства. Він шукав першопричину загибелі суспільств у законах механіки: оскільки жодний рух не може бути вічним, то наявний у суспільстві „точно визначений запас сил... рано чи пізно вичерпається” [2, с. 86].

Політичну структуру суспільства О. Стронін зображав у вигляді „піраміди-конуса”. У соціальному вираженні пірамідалізм означає поділ на три „класи”: демократію, тимократію (середній клас) і аристократію. Кожен клас утворює свій специфічний трикутник: аристократи (меншість) – це законодавці, судді, адміністратори; середній клас – орендарі, мануфактуристи, банкіри; більшість – хлібороби, ремісники, торговці. Представники першого класу за принципом пірамідальності „зливаються” в одній точці: це верховна влада суспільства. Крім того, вони істотно пов’язані з підрозділами другого класу. Так, орендарі „становлять продовження трикутника законодавчого, тому що дають ініціативу всьому економічному життю, як законодавство – всьому політичному” [2, с. 51]. Мануфактура, відповідно, „є продовженням судового трикутника в середньому класі, тому що опрацьовує продукти законодавства”. Нарешті, банк, кредит є продовженням адміністративної сфери, урядового режиму, оскільки також спрямовує всю діяльність середнього класу і „розподіляє в ньому продукти землеробства і мануфактури як адміністрація спрямовує діяльність всіх класів і розподіляє між ними продукти законодавства і правосуддя” [2, с. 51]. Що стосується більшості, то вона відрізняється від попередніх підрозділів тим, що є „представником всієї праці”, володарем „особистої людської сили”.

О. Стронін відзначав, що зміна співвідношення елементів структури суспільства можлива, однак наявність їх усіх для будь-якої його структури обов'язкова.

На думку вченого, одночасно існує й інша будова з позиції „суспільної території” – вона горизонтальна і кругова. У кожному суспільстві відбувається нарощування клітин навколо первісного з тенденцією наближення її форми до кругової. Поділ території в міру розселення на ній громадян є круговим: села – місця проживання більшості населення; міста – середнього класу; столиці – аристократії та уряду. Поєднання двох моделей будови суспільства дає ідеальну модель і являє собою конус, в основі якого лежить круг, а продовженням є піраміда. Цю теорію О. Стронін обґрунтовує, посиляючись на закони механіки – статичні і динамічні. Згідно з першою, тільки піраміда має внизу широку і нерухому основу, якій властива найбільша стійкість. Згідно з другою, тіло завжди має бути звернене у бік руху найменшою поверхнею, тому пірамідальна форма найбільш оптимальна для руху в середовищі [6, с. 602].

У сфері політики („спеціально-політичне життя”) О. Стронін вбачав диференціацію функцій („політичного виконання”) між „спеціальними політичними органами”. Він запропонував їх оригінальну класифікацію: інтелігенція, як „теоретичний орган”, відповідає за „здійснення споглядального політичного життя” („провідник зовнішнього світу у внутрішній”), тобто виконує розумові, концептуальні функції, створює ідеї, ідеали, соціальні проекти; уряд, як „чисто естетичний суспільний орган”, забезпечує функціонування естетичного політичного життя, є „регулятором, який встановлює гармонію” між зовнішнім і внутрішнім світом; громадянство, як „практичний орган”, забезпечує функціонування діяльного політичного життя („провідник внутрішнього світу у зовнішній”), тобто втілює в життя ідеї, рішення тощо. Оскільки „інтелігенція клас активний, ініціативний”, то вона є, в основному, політичним класом, а громадянство – „клас пасивний, переважно сприймаючий і, відповідно, значно більш економічний”, з другорядними політичними функціями. Уряд поєднує в собі функції інтелігенції і громадянства, а також виконує регулятивні функції, будучи „соціологічним класом”. Уряд в широкому розумінні, зазначав О. Стронін, це ще й орган влади. Його головні функції – „право визначення”, або нормотворчість, тобто законодавче закріплення ідей інтелігенції, їх адаптація до конкретних вимог суспільного організму; „суд”, який встановлює справедливість, приводить реалії у відповідність з нормативними вимогами; адміністрація, результат роботи якої – „правда”, „практичне здійснення того, що має бути”, реалізація права. Загальний зміст функціонування „політичних органів” – „політична творчість у широкому розумінні слова”, яка створює „продукти політичні”, або „блага нематеріальні”. „Політичний продукт” інтелігенції – „зазвичай широкі і невизначені” ідеї, уряду – „права”, а громадянства – звичаї.

„Мета перших є громадська істина, мета других – суспільна краса, рівновага, мета третіх – благо суспільне”.

Сукупний „продукт” уряду О. Стронін називає „культурою”, а продукт просвітницької діяльності інтелігенції – „цивілізацією”. Якщо ідеї є „летючим матеріалом політики”, легко змінюються і поширюються в суспільстві і навіть запозичуються ним у інших суспільств, то звичаї значно відрізняються від ідей. Звичаї (в сучасних соціальних науках позначаються поняттям „традиції”) стабільні, стійкі і виробляються „усім життям” суспільства: „Звичаї суть кінцевий підсумок, заключний висновок всієї діяльності; це найскладніший продукт її, який включає в себе усі інші; це ступінь, який вимагає дійсного попереднього переживання усіх ступенів попередніх: і ідей, і ідеалів, і проектів, і прав, і справедливостей, і правд. Тому і для особи, і для суспільства єдине справжнє мірило суть його звичаї; це єдиний справжній показник прогресу і людяності” [6, с. 233].

О. Стронін розрізняє, використовуючи сучасну термінологію, теорію політичної структури і теорію політичного процесу. Він зазначає, що „політика є по відношенню до історії політичної те ж саме, що статика по відношенню до динаміки: перша є наука організації, друга – наука життя” [6, с. 233].

У „Политике...” було чи не вперше порушено проблему суспільної ролі інтелігенції. Категорією „інтелігенція” О. Стронін оперував як загальновідомою. Цей термін спочатку означав: розум, інтелект, а в другій половині XIX століття використовувався у розумінні соціальної групи. У 1860-ті роки використовувалися словосполучення „нові люди”, „особистості, що мислять критично”. Це була характеристика освічених людей, які усвідомлюють свій обов’язок перед народом. Нормативна характеристика інтелігенції, сформована П. Лавровим, М. Михайловським та іншими, увійшла в ідеологію народництва. Найвищим обов’язком інтелігенції визнавалася жертвна праця на благо народу, в тому числі й участь у революційній боротьбі.

О. Стронін ставить питання по-іншому: що і як робить інтелігенція для соціального і політичного розвитку своєї країни в інтересах народу? Він вбачав у ній громадську силу, здатну свідомо вести суспільство до прогресу, управляти поворотами його суперечливого і складного руху.

На графічній схемі, запропонованій О. Строніним, соціальні групи розміщені по вертикалі, зменшуються в об’ємі знизу вгору, а на вершині цієї схеми розміщується уряд. „Інтелігенція, – констатував вчений, – в загальному соціальному механізмі є двигуном, уряд є передавальним механізмом, громадянство є приведеними у рух масами. Маса з’являється до появи двигуна і руху, інакше не було б ні того, ні іншого” [6, с. 304].

Інтелігенція в схемі О. Строніна показана умовною лінією, яка пронизує конус згори донизу. Вчений поділяє її за професіями – на мислителів,

художників і політиків, а за громадськими функціями – на новаторів, пропагандистів і агітаторів. Нагальні потреби народних мас сприймаються, передусім, „новаторами”. Проте їх ідеї зустрічають найбільший опір. Ці ідеї підхоплюють „пропагандисти”, які їх мотивують, популяризують, „відливають в ідеали”. Ідеї перетворюються на проекти нових законів. Уряд стає посередником між ідеєю і правом, виконує функції „мозочка”, який узгоджує рух. Право здійснюється органами уряду – законодавством, судом, адміністрацією. Нові політичні поняття переходять в право. Так здійснюється загальна справа – в плоть і кров суспільства поступово вливаються свіжі елементи (О. Стронін цей процес називає інкорпорацією) і викидаються (ексборпуються) непотрібні та застарілі. Право поступово перетворюється на суспільні звичаї (традиції).

О. Стронін вірив у реальну можливість інтелігенції безпосередньо впливати на уряд. Він навіть намагався підрахувати, скільки людей потрібно Росії для організації законодавства, яке б керувалося суспільною думкою. Всього, виходило, потрібно було 630 осіб [6, с. 645 – 647].

Порушував О. Стронін і досить актуальне на тоді питання про походження інтелігенції. Як відомо, європейські вчені XIX століття вважали, що наукові і культурні знання виникли в колі людей, які володіли багатством. О. Конт, зокрема, називав це коло „споглядальним класом”, який використовує працю і знання нижчих прошарків суспільства. О. Стронін же стверджував, що розумові професії завойовувались не згори, а низу. На його думку, більша частина російської інтелігенції пробивала собі шлях до науки і культури з нижчих прошарків суспільства, незважаючи на опір дворянства і уряду. Сам колишній вчитель, син кріпака, О. Стронін писав про становище педагогічних кадрів: „Викладачі середніх шкіл майже поголовно вийшли з найнижчих рядів...” [6, с. 453]. Перетворення частини освічених професіоналів на інтелігенцію вчений вважав природним явищем [6, с. 455].

О. Стронін виступив з тезою про те, що „влада є поєднанням сили, багатства і знання, а будь-яке поєднання сили, багатства і знання є влада”, однак „влада починається від знання”. Він був переконаний, що можна правильно, науково здійснювати управління державою. Політичний діяч, який розуміє закони природного розвитку суспільства, має полегшувати послідовність цього розвитку, впорядковувати затримки і перешкоди у здійсненні вимог суспільства. „Перетримки” створюють труднощі політичному процесу, викликають незадоволення і протест, призводять до заворушень. Затримки створюють відставання, застій, а відтак підсилюють „хвилю” нових вимог більш радикального характеру. Мистецтво політика вимагає тонкого такту, вміння „не перетримати хвилю”.

О. Стронін, на рівні передових теорій свого часу, визнавав, що в історії суспільства діє економічний розрахунок, який непомітно і невідчутно

перетворює суспільні відносини, підтинає „дуб законодавства”. Великі події він вбачав лише у перебудові суспільства, що досягається внаслідок поступового історичного розвитку, як, наприклад, скасування рабства, кріпацтва. „Один політичний ідеал без економічного в наш час безсилий”, – вважав вчений [6, с. 212].

Дотримуючись ідеї природного розвитку суспільства, О. Стронін стверджував, що **хвилювання** і великі події є „не передбачені”. „Великими подіями” він вважав державні перевороти, революції і навіть непередбачені військові перемоги. Їх появу він мотивував неправильністю політичного управління і нерозумінням назрілих потреб.

Ще однією вагомою помилкою в політиці О. Стронін визнавав „запобігання” природному суспільному розвитку свавільними, недостатньо назрілими реформами, які негативно впливають на суспільство і зазнають, як правило, поразки.

Невіра в історичну необхідність розвитку і скептицизм стосовно соціальної теорії відкривають, на думку О. Строніна, шлях до радикалізму і обскурантизму. Радикальним утопізмом він вважав Велику французьку революцію і критикував перший конгрес Інтернаціоналу з „його поезією майбутнього”.

О. Стронін рішуче виступав проти перебільшення ролі особи в історії. „На політичних забобонах, що суспільство ніщо, а особа все, – наголошував він, – заснований і той тип історії, який повсюди викладається і складається з біографій правителів... На цьому типі історії засновані ті безперервні замаху проти особи правителів, якими кишить наша тимократична епоха” [7, с. 655]. О. Стронін запропонував теорію управління державною політикою, згідно з якою конфлікти, що назрівають, слід залагоджувати своєчасними систематичними поступками вимогам незадоволених.

Досить глибоко цікавила О. Строніна теорія особистості. Він намагався знайти риси історичної закономірності у долях людей, зрозуміти причини їх злетів і невдач (наприклад, в долі Наполеона), шукав „правильні прийоми спостережень і висновків”, щоб збагатити основні риси „спрямування” людини. Аналізу піддавалися й етапи його власного життя.

Заслужують на увагу і судження О. Строніна про політичні партії. Він стверджував, що в Росії існує не більше двох партій – нігілісти і консерватори („за мужика” і „проти мужика”). Він мав на увазі не формальні організації, а найбільш чіткі полюси суспільної думки. „Цілісний образ нашого нігіліста – це обшинник” (тобто прихильник обшинного землеволодіння), демократ, сепаратист або децентралізатор, атеїст, матеріаліст і реаліст [2, с. 417, 418]. Вчений вважав, що „перевага розумового і морального запасу безперечно на боці нігілізму”, хоча й засуджував такі явища, як замах Д. Каракозова і „нечаївщину” [2, с. 420]. Партії О. Стронін вважав вираженням „політичних інстинктів”. Базовим,

„суспільним інстинктам” відповідають дві основні партії – „прогресисти” і „регресисти”. Існує ще й „перехідний інстинкт” – консервативний, якому відповідає партія консерваторів.

Остання опублікована книга О. Строніна „Теория общественности” спочатку з’явилася під назвою „История науки”. Вона відразу була заборонена: світська цензура передала її в духовну, а архімадрит Арсеній заборонив друкувати параграф про релігію в розділі „История цивилизации”. Зрештою було вирішено змінити назву книги на „Теория общественности”, вилучити кілька фраз і додрукувати нову передмову.

У розділі „История цивилизации” вчений виправляв неточності, допущені О. Контом. Він, зокрема, відзначав, що у О. Конта немає теорії майбутнього. Натомість розділ „История гражданственности” його твору розкриває суть теорії майбутнього – „абсолютної демократії”. „Абсолютна демократія” здійснюється в результаті тривалої боротьби багатьох поколінь, перетворюючи існуючу або ту, що стоїть на черзі, „відносну демократію”, яка не здатна подолати соціальне зло, а лише кладе на неї демократичні латки. Новий лад потребує докорінної перебудови держави, крутого історичного перелому, схожого на створення третичної формації в неологічній історії землі.

Економічну базу абсолютної демократії О. Стронін вбачав у возвеличенні виробничої сили праці [7, с. 250]. Радикально мав змінитися економічний лад. Передбачалася поява нової системи розподілу багатства, організації праці, а також нова форма кредиту, швидкий розвиток науки. Розкриються всі можливості торгівлі і транспорту. (Цікаво, що О. Стронін передбачив появу авіатранспорту). При абсолютній демократії основами права будуть суспільна думка, суспільна совість, преса. Зникне нерівноправність людей, пов’язана з їх расою і національністю, право стане абсолютним, загальнолюдським. Шлях до здійснення в далекому майбутньому „абсолютної демократії” О. Стронін вбачав у впливі інтелігенції на уряд і захисті суспільних потреб з подальшим оформленням нових правових закладів, які здійснюють (інкорпорують) нові права в життя, в кінцевому результаті – в суспільні традиції.

„Абсолютна демократія” змінить „пірамідальну” вертикальну структуру суспільства, зберігаючи лише територіальне об’єднання. Пророкувалось, по суті, безкласове суспільство. О. Стронін наголошував, що при загальній (в тому числі й вищій) освіті розчленування теоретичних і практичних функцій інтелігенції зникне, суспільство буде „суцільною інтелігенцією” [7, с. 291 – 292]. Зникне фікція інтелігенції, яка вважає себе „суттю суспільства”.

Яскраво змальовував О. Стронін розквіт „громадянськості” в майбутньому суспільстві, де буде втілено найкращі ідеали цивілізації і культури. У розвитку значна роль належить жінкам; за станом жіночої громадянськості можна безпомилково оцінювати рівень місцевої

цивілізації і культури.

Слід зазначити, що книги О. Строніна „История и метод” (1869 р.), „Политика как наука” (1872 р.), „История общественности” (1886 р.) отримали широкий резонанс. Одні автори відгукувалися досить позитивно, інші ж піддавали погляди дослідника нищівній критиці.

Найприскіпливішим критиком О. Строніна став М. Михайловський. До речі, його велика стаття „Аналогический метод в общественной науке („История и метод”. Соч. А. Стронина)” власне й створила йому (М. Михайловському) ім'я. Інший критик, який підписався ХУ, визнавав невдалими спроби О. Строніна створити новий метод вивчення історії, водночас віддаючи належне „самостійності думки” автора, солідності його знань. Критик вважав, що „подібна праця не залишилася непоміченою навіть у будь-якій європейській літературі” [8].

М. Драгоманов, учень і друг О. Строніна, про опубліковані його праці та незакінчену „Теорию личности” писав: „...незвичайні теоретичні здібності автора вкупі з позитивізмом продиктували йому масу гостроумніших заміток, дедукцій, найдорожчих для філософа історії, і коли б праці Строніна були напечатані на якій-небудь західноєвропейській мові, то в Європі було б оцінено, що вони вносять у науку” [9, с. 602].

Підсумовуючи, зазначимо, що О. Стронін об'єктом своїх досліджень мав широке коло питань, які є складовими політичної науки. Він прагнув визначити предмет політики, сконструював своє бачення політичної структури суспільства, окреслив особливості політичного процесу, підійшов до дослідження політичних еліт і політичного лідерства, охарактеризував державу майбутнього – „абсолютну демократію” та означив інші проблеми політичної науки. Не вдаючись до оцінок його поглядів і теорій, ми лише окреслили його бачення і розуміння політичної науки.

Наукова спадщина О. Строніна заслуговує на уважне вивчення. У його світогляді і теоріях було багато протиріч. Однак це протиріччя думки, яка шукала виходу. Людство уявлялося вченому не спокійним світом, що розвивається за своїми природними законами, а „полем після битви”: битва закінчилась, навколо руїна, досягнуто чогось нового, попереду – нові битви. Але людство досягне перемоги, якщо засвоїть закономірності боротьби, оволодіє мистецтвом управляти нею.

Література:

1. **Лейкина-Свирская В. Р.** Три книги А. И. Стронина // Исторические записки. – М., 1987. – Т. 115. – С. 243.
2. **Стронин А.** Политика как наука. – СПб, 1872. – С. 329.
3. **Михайловский Н. К.** Аналогический метод в общественной науке („История и метод”. Соч. А. И. Стронина) // Михайловский Н. К. Сочинения.

- СПб, 1896. – Т. 1. – С. 330 - 390.
- 4. **Стронин А. И.** История и метод. – СПб, 1869. – С. 265.
- 5. **Ткачев П. Н.** Ташкентец в науке // Дело. – 1872. – № 12. – С. 32.
- 6. Социологическая энциклопедия. В двух томах. – М.: „Мысль”, 2003.
- С. 602.
- 7. **Стронин А.** История общественности. – СПб, 1885. – С. 655.
- 8. Санкт-Петербургские ведомости. – 1869. – 12 августа.
- 9. **Драгоманов М. П.** Два Учителя // Драгоманов М. П. Вибране „...мій задум зложити почерк історії цивілізації на Україні”. – К.: „Либідь”, 1991.
- С. 602.

Комунікативна природа ціннісних ідей парламентаризму

Лариса Кочубей,

доктор політичних наук, професор

*Ганжуров Ю. С. Парламент України в політичній комунікації.
— К.: Україна, 2007. — 352 с.*

Праця Ю. Ганжура вийшла у світ в особливий період політичної історії України, коли представницький орган держави опинився в центрі бурхливих подій. Верховна Рада України віддзеркалює нині доволі симптоматичні процеси трансформації українського суспільства. Перспективи його розвитку багато в чому залежатимуть від ролі і місця єдиного законодавчого органу в системі розподілу влади.

Тема монографії є злободенною з огляду на процеси структуризації інститутів влади, що відбуваються нині в політичній комунікації суспільства. Важливим вбачається зроблений автором аналіз комунікативних складових українського парламенту, що значною мірою посилюють електоральну енергетику громадян, створюють інформаційні передумови для балансу різних гілок влади, зокрема – парламенту (в системі інституціональних зв'язків).

Важливо, що дослідження виконано на принципах міждисциплінарного аналізу з урахуванням концептів політичної історії, правознавства, політології та політичної лінгвістики. Це дає можливість розкрити комунікативну природу ціннісних ідей парламентаризму і дискурсивну природу парламенту, який працює публічно, справляючи відповідний вплив на громадську думку. Як на мене, авторіві вдалося розв'язати проблему адаптації соціальної комунікації до проблем парламентської практики. При цьому доволі оригінальним вбачається підхід в оцінках ефективності роботи парламенту через аналіз дієвості механізму участі громадськості в законотворенні. І це логічно, оскільки законотворча діяльність як індекс правового функціонування держави традиційно розглядається в контексті концепцій теорії держави і права як системи та рівня парламентаризму в частині визначення моделі політичного ладу. У процесі розвитку України на засадах верховенства права в напрямі демократизації парламентської діяльності особливої ваги набуває питання

про пошук прийнятних варіантів оптимізації реалізації законодавчих ініціатив. Автор слушно наголошує, що процес матеріалізації потреб соціальних інститутів у системі правових відносин та здійснення державного управління суспільством має комунікативну природу.

З огляду на те, що в основі комунікативних явищ перебуває система зв'язків, визначення їх суб'єктивної сутності, інституалізації змісту та соціальних мотивацій, породжених групами інтересів, автор структурування процесу законотворення правомірно розглядає в системі лінійних комунікативних контекстів, тобто в межах демократичної моделі (з пріоритетом зворотного зв'язку), та ієрархічної (з пріоритетом прямого зв'язку). У демократичному варіанті сутність законотворення зазвичай розглядається як результат ініціативної активності його учасників. При цьому береться до уваги сприятливий характер суспільних відносин, організація роботи державного апарату, функціонування складових громадянського суспільства тощо. За таких умов зазначена діяльність дістає назву „правотворчості”, „нормотворчості”, „правотворчого процесу”, а також „законотворчості”.

Аналіз комунікативних ресурсів парламенту набирає особливої ваги в контексті інформаційного забезпечення єдиного джерела влади, яким є народ України.

Власне в цьому аспекті доцільно розглядати публічність і прозорість парламентського дискурсу, який аналізується автором у формах парламентської риторики. Вбачається доволі ефективним метод кореляції між основними комунікативними функціями (контактною, експресивною, денотативною) та жанрами парламентських дебатів — доповіддю, виступом, заявою, реплікою тощо. Заслужовує на увагу авторський висновок про наявність проблемних зон у виборчому законодавстві, зокрема в частині визначення понять „передвиборча агітація” та „політична реклама”, адже важко не погодитися з аргументованим твердженням про нагальну потребу в чіткій демаркації цих понять фахівцями. Щоправда, в процесі аналізу сутності політичної реклами під час застосування виборчих технологій автор, на нашу думку, дещо гіперболізує їх міфологізацію. Не можна погодитися і з твердженням про брак кореляції між зазначеною категорією політичної комунікації та результатами парламентських виборів лише на підставі співвідношення суми витрачених на політичну рекламу коштів і кількістю набраних голосів. Ця проблема має чимало інших складових, їх дієвість доведена світовою практикою застосування виборчих технологій впливу на електоральну поведінку.

Треба зазначити, що дискусійність окремих положень монографії пов'язана саме з новизною тематики. До речі, аналіз інформаційних можливостей парламенту виконаний на ґрунтовній джерельній базі. До наукового обігу вводяться первинні документи діяльності парламенту

(стенограми пленарних засідань, законопроекти, аналітичні матеріали), що збагачує фактичний матеріал парламентської практики як основу підвищення правової культури громадян і посилення інститутів громадянського суспільства.

З огляду на викладене можна зробити висновок, що монографія Ю. Ганжурова значною мірою актуалізує потребу в подальших дослідженнях ролі і місця парламенту в політичній системі України та стане в нагоді всім, хто цікавиться історією, теорією і практикою парламентаризму.

Ідеї державності у працях українських мислителів кінця XVI – середини XVIII століття

Анатолій Пахарев,
доктор політичних наук, професор

*Ігор Куташев. Політична думка доби гетьманщини.
Монографія. – Київ: Український Центр духовної культури, 2007.
– 320 с.*

Сучасний процес становлення і формування української державності пов'язаний з пошуком не тільки ефективних форм і створенням владних структур з управління соціально-економічним, духовним, внутрішньополітичним і зовнішньополітичним життям суспільства, а й з прагненням виявити і спертися на історико-політологічні погляди українських мислителів минулого, які працювали над виробленням своїх, оригінальних концепцій української державності.

Епоха козацько-селянських повстань, національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького, первісна гетьманщина і гетьманщина періоду Руїни, фактично віртуальне правління українських гетьманів у XVIII столітті – всі ці та інші внутрішньополітичні й зовнішньополітичні події обумовили величезну кількість політологічних ідей державотворення, живили політичну думку українських мислителів.

Цілком природним є прагнення сучасних політичних дослідників звернутися до джерельної бази вітчизняних мислителів минулого. Але, на жаль, деякі грішать історичною неконкретністю: щось перекручується, щось замовчується, а щось і зовсім відверто фальсифікується. Є певні питання й у висвітленні проблем гетьманщини і Козацької держави. Так, гетьманщина, яка охоплює близько двох століть, для недосвідчених людей, а таких переважна більшість, виявляється повноцінним державним формуванням, хоча така самостійність була лише за часів Богдана Хмельницького в умовах визвольної війни. В інших випадках гетьманщина була специфічною формою регіонального управління в межах Речі Посполитої та Російської держави. Державницькі атрибути Козацької держави були сформовані Богданом Хмельницьким у період перемир'я

(гетьманські управлінські органи, полкове управління на місцях) на території трьох колишніх воєводств разом з Києвом, але після смерті великого гетьмана вони перетворилися на органи місцевого управління до їх скасування Катериною II. Це реальна історія.

Вивчення політичної думки доби гетьманщини в часи незалежності України є особливо актуальним і важливим. З огляду на це монографія І. Куташева є явищем дуже важливим.

Слід наголосити на системності концепції монографії, котра визначається тим, що автор фактично не оминає жодного важливого джерела, яке є складовою частиною політичної думки доби гетьманщини. У першому розділі – „Політична думка доби гетьманщини та джерела її дослідження” автор проаналізував усі пам’ятки, які складають політичну думку доби гетьманщини, а також подав історію їх вивчення та інтерпретації. І. Куташев справедливо наголошує на тому, що після історичних студій над цими джерелами настав час дати їх політологічний аналіз і вписати в контекст сучасної політичної науки.

У розділі другому – „Концепції державності в українській політичній думці доби Відродження” автор аналізує політичні концепції мислителів тієї доби як такі, на основі яких сформувалася політична думка доби Козацької держави.

На нашу думку, найбільший інтерес становить розділ третій – „Концепції національної державності у політичній думці Козацької держави”. Слід погодитися з тезою І. Куташева про те, що ще до початку війни Богдана Хмельницького, тобто від кінця XVI і до середини XVIII століття, постала низка джерел, в яких було зроблено перші спроби дати політичне осмислення державотворчих процесів на теренах України, визначити ідеї, які складали б основу стратегії й тактики діяльності Козацької держави. Автор цілком правомірно називає серед таких концепцій проект козацьких реформ Йосипа Верещинського, проект козацької автономної республіки Северина Наливайка, ідею особистої гідності кожної людини Симона Пекаліда, проголошення козацтва як державотворчої сили Мартином Пешковським, ідеал правителя Касіяна Саковича, інтереси руського народу і пріоритети православної віри у Томи Євлевича, ідею союзу України з іншими державами як запоруки її ефективного розвитку в Юрія Немирича тощо.

На особливу увагу заслуговує теза І. Куташева про те, що в етапі розвитку Козацької держави спостерігаємо синтез ідеології Козацької держави з національно-визвольною війною під проводом Богдана Хмельницького. Так, більшість праць даного періоду постала в часи цієї війни, тому їх практична користь була незаперечною.

Детальним і новим є розгляд політичної концепції Богдана Хмельницького, в якій домінує теза про утвердження Козацької держави. І. Куташев правомірно зазначає, що після орієнтаційних ідей на різні

Анатолій Пахарев

країни, зокрема – Польщу і Туреччину, гетьман приймає протекторат Москви, що дало змогу досягти юридичного статусу автономної держави. Слід підкреслити, що Богдан Хмельницький розумів автономність як військовий союз. Після Віленського миру, що порушив ідею Переяславського договору – військово-політичного союзу Козацької держави і Москви, Богдан Хмельницький відходить від російського протекторату як єдино можливого й шукає іншого протектора.

Цілком новою є теза І. Куташева про те, що після смерті Богдана Хмельницького бачимо дві тенденції в розвитку політичної думки – на союз з Польщею та на союз з Москвою. На Польщу орієнтувався Павло Тетеря, повсякчас утверджуючи сателітну залежність Козацької держави від Речі Посполитої. Іван Виговський був найбільш послідовним продовжувачем справи Богдана Хмельницького, наполягаючи на поверненні до умов Зборівського договору і розширенні прав Козацької держави. І. Куташев твердить, що Юрій Хмельницький посідав деструктивні позиції щодо Козацької держави, і доводить, що фактично на позиціях повної залежності від Росії стояв і гетьман Іван Брюховецький. Петро Дорошенко, прийшовши до влади, здійснив реальні спроби припинити процес поглинання України Росією. Він бачив Україну незалежною державою. Вперше наголошується на політичній концепції Петра Суховія, який пропагував ідею татарського протекторату, а гетьман Дем'ян Многогрішний одночасно прагнув зберегти протекцію російського царя і козацької вольності. Фактично його політичну концепцію визначала ідея повного підданства Козацької держави Москві. Михайло Ханенко бачив Козацьку державу як сателіта Польщі, а Іван Самойлович наполягав на підданстві російському цареві.

На думку І. Куташева, гетьман Іван Мазепа спочатку бачив Україну як автономну частину у складі Російської імперії. Але незабаром переконався в загарбницькій політиці Москви щодо Козацької держави, тому й пішов на союз з Швецією, зробивши, таким чином, спробу вийти з-під влади Москви й утвердити власну державність.

Автор стоїть на тому, що політична думка в часи занепаду Козацької держави, тобто після поразки Івана Мазепи, характеризується занепадом державницької ідеї. Зникає орієнтація на Польщу, натомість спостерігаємо послідовне підпорядкування України Москві. Продовжувачем справи Івана Мазепи став гетьман на еміграції Пилип Орлик. Демократичні засади його політичної концепції І. Куташев правомірно визначає як найвищий здобуток політичної думки доби гетьманщини даного періоду.

На території України промосковської орієнтації дотримувався Іван Скоропадський, який все ж робив спроби послабити тиск Москви. Спроба Павла Полуботка вчинити бунт проти політики Петра І завершилася трагічно. Гетьман Данило Апостол зробив вклад у розвиток судової системи, прагнучи максимально унезалежнити її від Росії. Заслуга

гетьмана Кирила Розумовського визначається останніми спробами реанімації Козацької держави. Цікавим є аналіз наказів і прохань старшини і шляхти до Катерини II, що свідчать про прагнення української еліти зберегти автономний статус України, хоча Росія й не надавала їй цього статусу.

Погляди українських політичних мислителів кінця XVI - середини XVIII століття на проблеми державності, а також державницькі міркування українських гетьманів, яким присвячена значна частина монографічного тексту І. Куташева, фактично були не стільки пов'язані з політичними реаліями того часу, скільки адресувалися бажаним можливостям державності тоді або в майбутні історичні періоди.

Місткий історико-політологічний матеріал монографії І. Куташева, добре систематизований і проаналізований, є цінним науковим виданням і, безумовно, стане корисним не тільки для науковців, а й для практичних політиків сучасної України.

Книжкова полиця

Аблажей Н. Н. С востока на восток: Российская эмиграция в Китае. Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2007 г., 300 с.

Бандур С. І. Трудоресурсна безпека України в контексті глобалізації світової економіки / С. І. Бандур, О. І. Цимбал; Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України. - К.: РВПС України НАН України, 2007. - 68 с.

Бердичевський Я. Шевченкіана / Пер. з рос. - К.: Дух і Літера, 2007. - 84 с.

Белов Д. М. Конституційно-правове регулювання інституту президента в Україні та Франції: Монографія / Д. М. Белов, Ю. М. Бисага. - Ужгород: Ліра, 2007. - 216 с.

Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії: Моногр. - Луцьк: РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. - 524 с.

Вакулич В. Чеченський тероризм у контексті російсько-кавказької проблеми / Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. - К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса, 2007. - 64 с.

Ганжуров Ю. С. Парламент України в політичній комунікації. - К.: Україна, 2007. - 352 с.

Горан В. П. Теоретические и методологические проблемы истории западной философии. Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2007 г., 269 с.

Гулдинг М. Организация Объединенных Наций: лидерство, реформы и миротворчество. - М.: Московский центр Карнеги, 2007. - 16 с.

Декларация международной парламентской конференции „Межкультурный и межрелигиозный диалог” / МПА СНГ. - СПб., 2007. - [3 с.]

Калитчак Р. Г. Регіоналізм у європейських інтеграційних процесах. - К.: Знання, 2007. - 303 с.

Корж І. Ф. Адміністративно-правове регулювання соціального забезпечення у сфері державної безпеки: Науково-практичний посібник. - К.: НКЦ СБ України, 2007. - 252 с.

Куташев І. Політична думка доби гетьманщини. Монографія. - Київ: Український Центр духовної культури, 2007. - 320 с.

Ладиченко В. В. Гуманістичні основи організації державної влади: Монографія. - К.: Вид-во КНТЕУ, 2007. - 407 с.

Международная организация труда: конвенции, документы, материалы: Справочное пособие. – М.: „Дело и сервис”, 2007. – 752 с.

Москаленко В. В. Психологія соціального впливу. Навч. пос. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 448 с.

Мужикова Н. М. Адаптація соціальної політики та трудового законодавства України до стандартів ЄС: Навчальний посібник / Н. М. Мужикова, В. Ф. Пузирний, Л. А. Симиног. – Черніг.: РВК „Деснянська правда”, 2007. – 170 с.

Огляд стану адаптації законодавства України до *acquis communautaire* / Упоряд. Н. Перестюк; Державний департамент з питань адаптації законодавства. – К.: ВД „Професіонал”, 2007. – 544 с.

Опозиція корисна для Вас. Досвід Великої Британії та пропозиції для України / Авт.-упоряд.: І. Коліушко, А. Кірмач, К. Бурнет та ін. – К., 2007. – 36 с.

Осауленко О. І. Загальна теорія держави і права: Навчальний посібник. – К.: Істина, 2007. – 336 с.

Парламентская а. О. Доклад Генерального секретаря: 16-я ежегодная сессия ПА ОБСЕ (г. Киев, 5 - 9 июля 2007 г.) / Р. Спенсер Оливер. – К., 2007. – [6 с.]

Парламентская а. О. Доклад Специальной рабочей группы ПА ОБСЕ по Беларуси: 16-я ежегодная сессия ПА ОБСЕ (г. Киев, 5 - 9 июля 2007г.). – К., 2007. – [2 с.]

Парламентская а. О. Доклад для общего комитета по демократии, правам человека и гуманитарным вопросам. Выполнение принятых в ОБСЕ обязательств: 16-я ежегодная сессия ПА ОБСЕ (г. Киев, 5 - 9 июля 2007 г.) / Хесус Лопес-Медель (Испания). – К., 2007. – [10 с.]

Парламентская а. О. Доклад для общего комитета по политическим вопросам и безопасности. Выполнение принятых в ОБСЕ обязательств: 16-я ежегодная сессия ПА ОБСЕ (г. Киев, 5 - 9 июля 2007г.) / Кристиан Пиль Лорентсен (Дания). – К., 2007. – [14 с.]

Савчин М. В. Механізм захисту прав біженців та шукачів притулку: міжнародний та національний рівні: Навчальний посібник / М. В. Савчин, В. В. Навроцький, М. В. Менджул. – Ужгород: Вид-во О. Гаркуші, 2007. – 241 с.

Сафонов В. Н. Конституция США и социально-экономические права граждан: историко-правовое исследование. – М.: Норма, 2007. – 272 с.

Скомороха В. Є. Конституційна юрисдикція в Україні: проблеми теорії, методології і практики. – К.: „МП Леся”, 2007. – 716 с.

Україна і Росія: хроніка взаємин: В 2-х т. Т. 2. 2004 – 2007 рр. / В. М. Соколов. (кер. проекту), А. О. Стьопін (заг. ред.); Авт.-упор.: Соколов В. М., Стьопін А. О., Василенко С. Д. та ін. – Одеса: Астропринт, 2007. – 552 с.

Вийшов у світ № 5 (25) журналу „Соціальна психологія”

У традиційному розділі „Проблеми методології” розміщено статті доктора психологічних наук В. Носкова, доктора медичних наук А. Кальянова і кандидата економічних наук О. Єфросиніної „Загальнопсихологічні категорії в сучасному семантичному просторі”, а також аспіранта Інституту соціальної та політичної психології АПН України О. Шумейка „Поняття „самопрезентація” та „управління враженням” у вітчизняній і зарубіжній соціальній психології”.

Результатами актуальних досліджень з питань політичної психології діляться доктор політичних наук В. Бебик (співавтори – О. Василюшина і А. Фоміна) у статті „Політична свідомість українського суспільства: рік 2007” та аспірант Інституту соціальної та політичної психології АПН України І. Білоус (стаття „Політична активність молоді: форми вияву та особливості трансформації”). Своєрідне продовження цієї теми можна побачити у статтях кандидата соціологічних наук О. Петрова „Що обумовлює низьку довіру населення України до політичної еліти?” і кандидата соціологічних наук М. Туленкова „Типологічні виміри систем соціального управління”.

Важливі питання економічної культури особистості порушуються в ґрунтовній розвідці доктора філософських наук В. Москаленко і аспіранта Інституту психології ім. Г. Костюка АПН України О. Міщенко.

Як завжди в часописі емким є розділ „Психологія особистості”. Цього разу в ньому оприлюднюються розвідки доктора психологічних наук Л. Засекіної, кандидата психологічних наук О. Бовть і аспіранта Інституту соціології НАН України О. Підлісної.

Цікаві публікації читач знайде у розділах „Практична психологія”, „Педагогічна психологія”, „Спеціальна психологія”, „Сімейна психологія”.

Для викладачів вищих навчальних закладів становитиме певний інтерес надрукована в цьому номері журналу програма навчального курсу „Соціально-правові основи інформаційної безпеки”. Її розробили кандидат психологічних наук О. Ліщинська і кандидат наук з державного управління В. Петрик.

Наступний номер журналу вийде в листопаді 2007 року.